

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**NORMATİF MANTIK VE MÜMKÜN DÜNYA
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

**ERKAN DEVİREN
14730014**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ALİ ÇAKSU**

**İSTANBUL
2018**

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**NORMATİF MANTIK VE MÜMKÜN DÜNYA
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

**ERKAN DEVİREN
14730014**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. ALİ ÇAKSU**

**İSTANBUL
2018**

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NORMATİF MANTIK VE MÜMKÜN DÜNYA
ÜZERİNE BİR İNCELEME

ERKAN DEVİREN
14730014

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 27.12.2017

Tezin Savunulduğu Tarih: 25.01.2018

Tez Oy Birliği ile Başarılı Bulunmuştur

Unvan Ad Soyad

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ali ÇAKSU

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Caner TASLAMAN

Prof. Dr. Habip TÜRKER

İmza

İSTANBUL
OCAK 2018

ÖZ

NORMATİF MANTIK VE MÜMKÜN DÜNYA ÜZERİNE BİR İNCELEME

Erkan Deviren

Ocak, 2018

Normatifliğin olgusalıktan üzerinden olan-olması gereken ayrımı yapılarak tanımlanması kendi içerisinde bir ironi barındırmaktadır. Bu ironi ise arkasında dil-dışı gerçeklik hakkında söz edebilmemiz için kullandığımız dilin kendisinin normatif olması gibi bir olguyu saklamaktadır. Gerçek üzerine konuşma demek olan mantık, yaygın kanıya göre normları olması gerekene iter gibi gözükse de, bu yanılsama yaygın kullanımdan ileri gelmektedir. Normlarla olması-gerekeni kurgulayan sistemlerin düzenlendiği doğrudur. Fakat normatifin olan-olmadığı ya da şu anda vuku-bulmadığı doğru değildir. Normların beşeri ilişkiler sonucu ortaya çıktığı ve temel ilişkinin biraradalık ilişkisi olduğu kabul edildiğinde, varlığı meydana getiren şeyler arasındaki ontolojik biraradalık ilişkisine dönüp bakmamız icap eder. Kaldı ki, seçilen kurama göre ontolojik olarak belirlenmiş özellik ve ilişkilerden ibaret olan somut nesne gibi fiziksel bağlamda insan dediğimiz varlık da bir somut nesnedir. Bu ontolojik temelde normların olanlar içindeki yeri açıktır. Bu kuramsal yaklaşımın tutarlılığını denetlemek ise mantığın diğer bir görevidir. Nitekim mantıkça olanaksız durumlar içeren bir dünya gerçek dünyanın ötesinde mümkün dünya bile değil, imkansız dünyadır. Mantık çerçevesinde yaratıcı eylem olarak insanı eylemde bulunmaya zorlayan her türlü hareket kalıplaştıkça normatif eylemlere dönüşmektedir. İnsanın yeryüzünde var olmaya başladığı andan beri süregelen bu emir komuta zincirleri ise insan düşünce sistemini ve normatif mantığı oluşturmaktadır. Ne yazık ki sahip olduğumuz normatif mantığı çoğu zaman farkedemiyoruz. Fakat tarihi bir mekana gittiğimizde ve oradaki mimari doku, kültür ve teknolojinin ait olduğu zamanı farkettiğimizde normlara ve normatif mantığa ayak bastığımızı; onların sesini, kokusunu ve sıcaklığını duyduğumuzu hissederiz. Bizden miras kalan mekanlarda gezecek olanlara soğuk duvarlar bırakmak ise normlarına sahip çıkmayan bir mantığın ürünü olabilir. Bu nedenle analitik felsefe geleneğinden ve metodolojisinden yararlanılarak çözümlenen bu türden bir işleyişi ortaya koymak, literatürdeki normatif mantık konulu çalışmaların ontolojik yönü eksik bulunduğu için gerekli görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Yaratıcı eylem, normatif eylem, normatif mantık, norm kategorisi, sorumluluk ilişkisi, norm demetleri, mümkün dünyalar

ABSTRACT

AN ANALYSIS ON NORMATIVE LOGIC AND POSSIBLE WORLD

Erkan Deviren

January, 2018

It has an irony in itself that the normativity is defined by is-ought distinction in factivity. And this irony disguises behind itself a phenomenon that the language itself, which we use to talk about the extra-linguistic reality, is normative. The logic which means speaking about reality, seems like pushing norms into ought according to a widely-held opinion; this illusion stems from common usage of the word 'logic'. It is right that the systems constructing organized by norms. However, it is not correct that the normative is non-is or does not occur at the moment. When it is accepted that norms emerge as a result of human relationships and the main relationship is compresence, we should have a look at the ontological compresence relationship of things forming the existence. Moreover, the being we called as human being in the physical context is a concrete object too, like the concrete object consisting of ontologically particular properties and relationships according to the selected theory. At this ontological base the place of norms among beings is clear. And to check the consistence of this theoretical approach is another mission of logic. In fact, a world including logically impossible states of affairs is beyond actual world, not even a possible world; it is just an impossible world. Every types of movement as creative action forcing the person to act by creative attitude in the framework of logic transformed into normative actions by taking a fixed form. And those command chains which have been existed since the appearance of human beings on earth constitute human thought system and normative logic. Unfortunately we cannot usually notice the normative logic we have. But when we go to a historical location and are aware of the time the architectural design, culture and technology are belonging to, we feel that we set foot on norms and the normative logic and feel their feel sound, scent and warmness. And to hand down cold walls for the ones who will visit the places inherited from us may only be the result of a logic not owning its norms. Consequently, it is considered necessary to bring about this kind of discussion analyzed by making use of analytical philosophy tradition and methodology, because the ontological side of the studies in the field of the normative logic in the literature seems incomplete.

Key Words: Creative attitude, normative attitude, normative logic, norm category, responsibility relation, bundles of norms, possible worlds

ÖN SÖZ

Normatif mantık üzerine yaptığım bu çalışmanın oluşmasında öncelikle beni felsefe ile tanıştıran, yaptığımız uzun soluklu felsefi tartışmalar ile ufkumu açan ve normatif sistemleri birlikte sorgulamaya başladığım ağabeyim Hakan Deviren'e, yaptığım okumalarda en çok etkilendiğim ve beni dogmatik uykularımdan uyandıran kişi olan Prof. Dr. Teo Grünberg'e, mantık ve ontoloji üzerine aklıma takılan en basit sorularda dahi büyük bir ilgi ve incelikle yardımını esirgemeyerek beni yüreklendiren, ayrıca yaptığı bazı düzeltmelerle bakış açımı netleştirdiğim Prof. Dr. David Grünberg'e, mantığın temeli hakkında daha derin düşünmemi sağlayan Prof. Dr. Habip Türker'e, çalışmamda yaptığı tavsiyeler ve düzeltmelerle tezimi temize çıkarmamı sağlayan danışmanım Doç. Dr. Ali Çaksu'ya ve aile normlarını oldukça esnettiğim bu stresli süreçte anlayış göstererek bana destek olan eşime ve oğluma teşekkürü borç bilirim.

İstanbul; Ocak, 2018

Erkan Deviren

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ	ix
1. GİRİŞ	1
2. NORM KAVRAMI	6
2.1. Norm Kavramının Tanımı.....	7
2.1.1. Norm Kavramıyla İlişkili Kavramlar	9
2.2. Normların Doğuşu.....	14
2.3. Normların İşlevleri	17
2.4. Yaptırım	18
2.5. Norm Kategorileri	19
2.5.1. Biçimsel-Olmayan Normlar	20
2.5.1.1. Ahlak Normları	21
2.5.1.2. Örf ve Adet Normları	22
2.5.1.3. Görgü Normları	23
2.5.1.4. Kötülük Normları	24
2.5.2. Biçimsel Normlar	25
2.5.2.1. Normatif Eylem Normları	26
2.5.2.1.1. Oyun Normları	28
2.5.2.1.2. Kişisel Normlar	30
2.5.2.1.3. Hukuk Normları	31

2.5.2.1.4. Din Normları	32
2.5.2.1.5. Bilim Normları	34
3. NORMATİF MANTIK	39
3.1. Normatif Mantık Kavramı.....	39
3.2. Norm-Mantık İlişkisi.....	41
3.2.1. Mantığın Normatif Yapısı	41
3.2.1.1. Mantık ve Akıl Yürütme	42
3.2.1.1.1. Mantık İlkeleri.....	43
3.2.1.2. Kavram, Önerme, Çıkarım.....	52
3.2.2. Normların Örüntüsü	55
3.2.3. Normların Mantıksal Yapısı.....	56
3.2.3.1. Ödev Mantığı	66
3.2.3.2. Kesinlik-Gereklilik Sorunsalı.....	69
4. MÜMKÜN DÜNYALAR SEMANTİĞİ	72
4.1. Mümkün Dünya Kavramı: Tarihsel Gelişimi ve Farklı Yaklaşımlar.....	72
4.2. Gerçek Dünya-Mümkün Dünya Ayrımı	78
4.3. Zorunluluk ve İmkan Kipleri	81
4.3.1. ‘Zorunluluk-İmkan’ - ‘Kesinlik-Gereklilik’ Karşılaştırması	84
4.4. Normlar ve Dünyalar.....	86
4.4.1. Gerçek Dünyada Normlar	87
4.4.2. Mümkün Dünyalarda Normlar	89
5. SONUÇ	94
6. KAYNAKÇA	98
EKLER	114
Ek 1. Normatif Mantık ve Psikolojizm Eleştirisi	114
ÖZ GEÇMİŞ	121

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Norm Kategorileri.....	19
Tablo 2: Çıkarım Tablosu	47
Tablo 3: Doğruluk Tablosu	61
Tablo 4: Zorunluluk ve İmkan Kiplerinin Doğruluk Tablosu.....	82

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Normatif Eylem Yaklaşımında Normların İşleyişi.....	57
Şekil 2: Mümkün Dünyalar (Gerçek Dünya ve Salt Olanaklı Dünyalar) ile İmkansız Dünyaların Şema ile Gösterimi.....	87
Şekil 3: Normatif Eylem Yaklaşımına Dayalı Normatif Mantıkta Gerçekliğin Gösterimi.....	118

1. GİRİŞ

Teknoloji ilerlerken, uygarlık gelişirken ve hayatımız bir yandan güzelleşirken bir yandan da esaret altına girdiğimizi çoğu zaman farketmeyiz. Kaderimizi yönetmek bize elimizde gibi gelirken başkalarının kaderimize yaptığı müdehaleyi çoğu zaman göremeyiz. Freud, “Uygarlığın bedeli nevrozla ödenir.”¹ derken haklıydı. Peki, nevrozun bedeli neyle ödenir? İçerisinde bulunduğumuz olumsuzlukları unutmak için çeşitli bağımlılıklarla cebelleşmekle, düştüğümüz zindanlardan çıkamamakla mı? Yıllar önce, Budizm ile ilgili bir metinde “Dünya hayatı insanın hapisanesidir.” gibi bir yazı okumuştum ve o günden beri “Bu hapislikten nasıl kurtulurum?” diye soruyorum kendi kendime. Okumalarımı buna göre yaptığımda, gördüm ki çekilen ‘çile’ sonucunda Budizm’in vaadettiği Nirvana (kurtuluş) değişik adlarla tüm geleneklerde var. Hatta çoğu minvalde geleneksel düşüncelerle ters düşse de modern (analitik) felsefenin amacı dahi ‘eldeki önermeleri aydınlatmak’ olduğundan², bizi çevreleyerek etrafımızı saran cehalet duvarlarımızı kırmak hapislikten beraat ederek kurtulmamızın yegane yolu gözükmektedir. Bu yol ise düşünce sistemimizi insan yaşamını temele alarak çözümlenmekten geçmektedir. İnsan yaşamı derken insanın toplumsal bir varlık olmasını ve bir takım kurallarla (normlarla) bir arada bulunmasını kastettiğimiz açıktır. Bu biraradalık ilişkisinin sosyal bir olgu olmaktan öteye fiziksel, metafiziksel ve mantıksal olgu olup olmadığı tartışmaya açıktır. Çalışmamın özellikle üçüncü ve dördüncü bölümünde bu tartışmaya gireceğim fakat öncesinde birinci bölümde üzerinde duracağım gibi norm denilince ne anlamamız gerektiğini netleştirmemiz gerekiyor.

Çok kısa özetlemem gerekirse norm kavramı herhangi bir büyüklükte bir grup içerisinde yaşayan insan eyleminin onu öyle eylemeye iten kalıp davranışıdır. Bununla birlikte kişinin kendi içinde zamanla gelişen kişisel normlar, *normatif eylemi* insanın tek eyleme biçimi olarak sunmamıza olanak sağlar. Normatiflik ve

¹ Sigmund Freud, **Civilization and Its Discontents**, trans. James Strachey (New York: W. W. Norton and Company, 1962), 81.

² Ludwig Wittgenstein, **Tractatus Logico-Philosophicus**, 4.112, çev. Oruç Aruoba, 7. bs. (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), 61.

beşeri eylemi içeren metinler dönüp dolaşır Kant'ın '*pratik akıl*'ına değinme ihtiyacı duymaktadır. Kant felsefi düşüncede bir mihenk taşı olduğu için bu durum doğal karşılanır, fakat bizim *normatif eylem* olarak ele alacağımız olgu *pratik akıldan* oldukça farklı bir kavrama işaret etmektedir. Bu yüzden Kant'a giriş yapmadan aradaki farka kısaca değinip geçeceğiz. Kant, *salt akıl*la fenomenal alandaki insanı çözümlerken *pratik akıl* ile numenal alandaki insanlar arasındaki etkileşimi çözümler. Bu etkileşimi 'isteme, isteme maksimleri, ödev, ahlak yasası ve özgürlük' kavramları ile çözümlerken³ salt aklın pratik ödevinin 'en yüksek iyi'ye doğru zorunlu çabalaması olduğu için 'en yüksek iyi'yi geliştirmemiz gerektiği sonucuna ulaşır.⁴ *Normatif eylem yaklaşımında* ise fenomenal-numenal ayrımı yerine gnostik-agnostik alan ayrımı vardır. Fakat bu ayrımı oluşturan şey akıl gibi soyut bir kavram değil, insana ait eylemin kendisidir. Diğer bir deyişle, rasyonalist veya idealist değil, realisttir. Ayrıca, *normatif eylem*, *pratik akıl* gibi 'en yüksek iyi' benzeri bir ideale ulaşmaya çalışmaz ve ahlak yasası ile sınırlı değildir. Son olarak şunu söyleyebiliriz: *Pratik aklın çabası* bize göre *normatif eylemdir*, fakat her *normatif eylem* *pratik aklın* havsalasına sığmaz. Ayrıca Kant'ın numenal alan dediği dil-dışı gerçeklikte *normatif eyleme* zemin arayışına giriştiğimizde ise usavuran hareketliliği *yaratıcı eylem* olarak adlandırmak gerekli ve yeter koşulu sağlamaktadır.

Normların hayatımızdaki yerini anlamak için uygarlık tarihinden yararlanarak bugün içinde bulunduğumuz konumu değerlendirebilmemiz gerekir. Örneğin, eski insanlar için bir baraka inşa etmenin normu çalı çırpı toplamak iken, zamanla ağaç yontmak, taş örmek olmuştur. Günümüze gelindiğinde ise hangi malzemedен ne kadar konulacağının ölçüleri hukuk mevzuatlarında yer almaktadır. İlkel insanların soğuktan ve yağmurdan korunmak için yaptıkları barakaların kapılarının olmadığı söylenir. Çünkü onlara kapı yapmalarını gerektiren bir norm yoktu, oysa şu an norm dizileri iç içe geçmiş o kadar sıkı normlar var ki, bir hırsızın kapıyı kırıp içeriye girmesi dahi bazı evlerde imkansız hale gelmiştir. Yeni yerleşim yerlerindeki mevzuat dahilinde güvenlik görevlilerini, çelik kapıları, kamera ve alarm sistemlerini örnek olarak gösterebiliriz.

³ Immanuel Kant, **Pratik Aklın Eleştirisi**, çev. İ. Kuçuradi, Ü. Gökberk, F. Akatlı (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1999), 34.

⁴ *age*, 135.

Canlılar nasıl ki tür olarak onları bir arada tutan içsel bir özelliğe sahipse, biz insanların da türlerinden ayrılmalarını engelleyen içsel bir özelliğimiz vardır. Bu özellik Platon'un da dediği gibi yalnız yaşayamamaktır. İnsan ve diğer türlerin bireyleri yalnızlıkla yüzleşme korkularını türlerinin diğer bireyleriyle örterler. Beraberlik içgüdü, insanın insan olduğunun farkındalığının aynası gibidir. Bu içgüdü sayesinde dünya yaşamında belirmeye başladığımız andan itibaren dahil olduğumuz (aile, arkadaş, okul, iş... gibi) normatif kurumların farkına vardığımızda insan türünün selahiyeti salt çoğunluğun normlarının saygı gördüğü bir yaşamı kabullenmek gibi gözükmektedir. Doğa durumunda yaşayan ilkel insandan, rönesansın toplum sözleşmesi anlayışıyla insan hakları, modernizm, pozitivizm, postmodernizm... derken, devletleşme ağları örülürken bir yandan da iktidarın varlığını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi için Foucault'nun deyişiyle, tımarhanelerin yanında hapishaneler de yükselmeye başlar.⁵ Fakat esasında yükselen taş binalardan ziyade kanunlar (yasalar) ve yaptırımlar, yani normlardır. Nitekim güç odaklarını elinde bulunduran bir takım kişiler, norm koyucu otoriteler olarak Hobbes'ten beri süre gelen "sivil din" anlayışına dayanarak, doğal yasalar ve ilahi yasalar dahil tüm yasaları toplum yasalarına indirgeyip kimi zaman aleni kimi zaman dolaylı olarak toplum mühendisliği şeklinde tüm insanlığın eylemlerini, düşüncelerini ve kaderini kontrol etme niyetindedirler.⁶ Bugün, yasalar dolaylı olarak bizim felsefe yapmamıza dahi engel olabilecek konumdadırlar. Yasa kavramını daha da genelleştirip adalet ideası gibi düşündüğümüzde, yargılar dünyamıza ve insan algısına zihnimizin mantıksal yapısına göre önerme doğrularıyla hükmeder. Bu doğrular doğa bilimlerinde doğanın kanunları olarak temellendirilirken, sosyal bilimlerde tutarlılığı koruma ve deneyselleşme sürecindedirler. Bu sürecin farkında olan Batılı bilim adamları ve düşünürler etikten bilgisayar bilimlerine kadar hemen her alanda *normları* ele alıp enine boyuna incelemişlerdir. Çalışmamda bu farkındalığa özellikle dikkat çekip *normların* 'toplumsal davranış kuralları' olmaktan öte hayatımızda ne denli öneme haiz olduğunu göstermeyi hedefliyorum.

⁵ Michel Foucault, **Deliliğin Tarihi**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 4. bs. (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), 91-92; Michel Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992), 240.

⁶ Ali Çaksu, "Devletin Emrine Tanrı Emri Olarak İtaat: Thomas Hobbes'ta Sivil Din", **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, s. 17 (Mart 2010), 82-85.

Adını *Normatif Mantık ve Mümkin Dünya Üzerine Bir İnceleme* olarak belirlediğimiz tezin ana konusunu “İnsanın norm belirleme yetisi sayesinde belirlediği normlar arasındaki ilişkisellik sonucu ortaya çıkan normatif mantığın, ontolojik-epistemolojik ve mantıksal olarak gerçeklik ile olan ilişkisinin mümkün dünya semantiği üzerinden incelenmesi” şeklinde ifade edebilirim. Normlarla içli dışlı ilişki içerisinde olan kesinlik ve gereklilik ile imkan ve zorunluluk kavramları dünya tasavvurumuzu oluşturduğundan ve ayrıca normları *gerçek dünya-mümkin dünya* ayırımında uygulamaya dönük yanlarıyla da görebileceğimizden son bölümde detaylıca üzerinde durulduğu gibi, normatif mantık aracılığıyla normlardan mümkün dünya semantiklerine geçiş yapacağım. Tezin genelindeki araştırma problemlerine örnek olarak ise şu gibi soruları gösterebiliriz: ‘İnsanın mantıksal olarak ifade edilebilecek temel bilme biçimi normatif midir? Tümel varlıktan tikel varlıklara (insanlara) yansıyan ve varoluşsal olarak onları aynı zamanda içeren gerçekliğin bilgisi insanda normatif mantık yoluyla bilinir, diyebilir miyiz? Doğa kuralları, bilimsel yasalar, İlahi yasalar ve hukuki yasalar gibi yaşamımızı ve/veya bilgimizi biçimlendiren Tümel Varlıktan tikel varlıklara uzanan tek yasa sistemi var mıdır? Varsa, bu sistemin ontolojik uzantısı insanda normatif mantık mıdır?’

Çalışmamın genel hatlarına baktığımızda, Norm Kavramı başlıklı ikinci bölümde norm kavramının etimolojik yapısıyla birlikte değişik tanımlanmalarına değinip kapsayıcı bir tanımını belirlemeye çalışacağım. Ardından norm kavramıyla ilişkili kavramlara değineceğim. Bu kavramlardan norm kavramıyla dolaylı olarak ilişkide bulunan *gnostik-agnostik* ve *nom-nomos* kavram ikilileri dikkate değerdir. Ayrıca çalışmamın tamamında Brennan ve diğ.’nin H.L.A. Hart’tan alıntılıdığı *normatif eylem (normative attitudes)*⁷ kavramını, tüm bilimleri ve yasaları norm kavramı üzerinden kapsayıcı şekilde açıklanmasına olanak sağladığı için temel kavram olarak kullandım. Bunun yanında kişisel normlar için trop ve trop demetlerine benzerliklerinden dolayı *norm demetleri* kavramını önerdim. Normlar ile ilgili literatür taramasında en çok dikkatimi çeken şey hemen her yazarın kendine

⁷ Hart, “*normative attitudes*” kavramını kullanırken, ‘*attitude*’u bir psikoloji terimi olan ‘tutum’ anlamında değil, etik ve hukuk terimleri olan ‘kabul ya da itaat içeren bir davranış’ anlamında ele aldığından çalışmamın tamamında ‘*attitude*’ kelimesini çevirirken Özlem’in kullandığı anlamda *eylem* kelimesi kullanıldı. Nitekim Özlem’e göre, “Sadece insana özgü bir davranış şekli vardır ki, buna *eylem* adının verilmesi gerekir. *Eylem*, bir ilke, norm, inanç, değere vd bağlı, istençli (iradi) davranıştır.”. Bkz. H.L.A. Hart, **The Concept of Law**, (Oxford: Clarendon Press, 1994), 201; Doğan Özlem, **Etik- Ahlak Felsefesi**, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004), 14.

göre bir norm sınıflandırması yapmasıydı. Ben de bu esneklikten yararlanarak Türklerin örf-adet ve görgü normlarını da kapsayacak şekilde yeni bir norm sınıflandırması yaparak bölümü sonlandırdım.

Üçüncü bölüm olan Normatif Mantık bölümünde öncelikle mantığın normatif bir bilim olmasından yola çıkarak *mantığın normatif yapısını* ve bu yapıyı oluşturan temel ilkeleri ele aldım. Sonrasında ise literatürde normatif mantık yahut normların mantığı olarak işlenen konuyu *normların mantıksal yapısı* adlı alt bölümde inceledim. Norm koyucu - norm yüklenici - norm ve (örtük) yaptırım basamaklarından oluşan bu yapıyı sembolik mantık niceleyicileri kullanarak bir önceki bölümde sınıflandırdığım biçimsel normlar üzerinden örneklerle gösterdim. Ayrıca bu yapıda mantıksal olarak ifade edilebilecek *uzay kategorisi, zaman kategorisi, somut nesne kategorisi, trop kategorisi* gibi temel kategorilerden türetilmiş kategori olan *norm kategorisini* önerdim.

Mümkün Dünyalar Semantiği başlıklı dördüncü bölümde farklı yaklaşımlardaki *gerçek dünya-mümkün dünya* ayrımlarına değinerek metafizik norm kategorisini de içerebilecek yaklaşımları bağdaştırmaya çalıştım. Bunun sonucunda netleştirdiğim gerçek dünya ve mümkün dünya vizyonlarıyla gerçek dünyada normlar ile mümkün dünyalarda normları ele aldım.

Son bölüm olan beşinci bölümünde ise norm kavramı, normatif mantık ve mümkün dünyalarla ilgili genel bir değerlendirme yapıp ortaya çıkan sonuçları irdeledim. Ayrıca normların sosyal bilimler dışındaki önem kazanan uygulama alanlarını değerlendirdim.

2. NORM KAVRAMI

Bir kavramı açıklamak ve onun ne anlama geldiğini net bir şekilde ortaya koymak, ilgili kavramın literatürdeki kullanımlarını açıklamaktan çok daha zorlu bir süreci gerektirir. Bu süreçte bir yandan kavramın tarihsel gelişimini ve değişimini gözlemlememiz gerekirken, diğer taraftan dilbilimsel gelişimini ve değişimini anlamamız gerekir. Bu durumda bir kavramın tarihsel gelişimini ve değişimini gözleme alanımız dil-dışı gerçeklik, dilbilimsel gelişimini ve değişimini anlama alanımız ise dilsel gerçekliktir.⁸ Kavram tarihçilerinden Koselleck de bu alanlarla ilgili: “Kavranabilir olan ve kavranmak zorunda olan, kavramların dışındadır. Her ne kadar dilin semantik icraati olmaksızın hiçbir konunun anlaşılması ve kavranması mümkün olmasa da, her semantik aynı zamanda kendi ötesine de işaret eder.”⁹ demektedir. Bizim için de kavranabilir olan ve kavranmak zorunda olan norm veya normlardır. Bunları gözlemleyebileceğimiz yer ise insan yaşamı ve eylemleridir. O nedenle norm kavramının dilbilimsel gelişimine göz attıktan sonra normları asıl bulacağımız alan dil-dışı gerçekliktir. Norm kavramının hem dilsel hem de eylemsel doğası gereği onu dilsel gerçeklik ve dil-dışı gerçeklik ayrımında çözümlene kaçınılmaz hale gelmektedir.

Bazı felsefecilere göre kavram ve anlam aynı şeydir. Yani dil-dışı gerçeklikteki nesnelere ve eylemlerin kavramlaştırılması dilsel gerçeklikte onlara yüklediğimiz anlamlarla sağlanmaktadır. Diğerlerine göre ise, Frege'nin de sistemleştirdiği gibi, anlam ve kavram tamamen ayrı şeylerdir. Ona göre anlam dil-dışı gerçeklikteki nesnelere kendini sunma biçimi olup kendisini sunan nesne göndergedir, bizim düşünce dünyamıza yani dilsel gerçekliğimize yansıyan ise kavramdır.¹⁰ Bu anlayışlardan Frege'ninkini kabul ettiğimizde kalıplaşmış eylemlerimizin yansıması dilsel olarak norm kavramına dönüşür diyebiliriz. Böylece

⁸ Teo Grünberg, "Anlama, Belirsizlik ve Çok-Anlamlılık Üzerine Bir Araştırma", **Felsefe ve Felsefi Mantık Yazıları** (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005): 103.

⁹ Reinhart Koselleck, **Kavramlar Tarihi**, çev. Atilla Dirim (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 60.

¹⁰ Gottlob Frege, "Sense and Reference", **The Philosophical Review**, trans. Max Black, Vol.57, Is.3 (1948): 214.

herhangi bir fiil bir yaptırıma bağılı olarak yapılması veya yapılmaması gereken bir duruma işaret ediyorsa, o fiilin anlamı bir normdur diye kabul ederiz.¹¹

2.1. Norm Kavramının Tanımı

Normları ilk insanların eylemlerine kadar götürebiliriz. Fakat normların ne zaman kavramsallaştığı ile ilgili elimizde net bir bilgi yok. Norm kavramının etimolojisine baktığımızda Yunanca ve Latince anlamlarıyla karşılaşmaktayız: “Latince *norma*, marangoz gönyesi, buradan davranış kuralına dönüşür: muhtemelen Yunanca *gnōrimos*, marangoz gönyesi —sonra Latince *forma* kesin bir biçim, bir kalıp, buradan da şekil— sözcüğünden uyarlanmıştır; belirli, bilmek, -e bilmek anlamlarını verir.”¹² ‘Norm’ un kelime anlamına baktığımızda, TDK Türkçe Sözlükte “Yargılama ve değerlendirmenin kendisine göre yapıldığı ölçüt, uyulması gereken kural, düzgü” ve “Önceden belirlenmiş kalıp, düzgü” anlamlarına gelmektedir.¹³ Nişanyan Etimolojik Sözlükte ise, Fransızca *norme*’den “kural, standart, ideal ölçü” anlamlarına dönüşmüşken, Latince *norma* “marangoz gönyesi” anlamına gelmektedir.¹⁴

Belirttiğimiz bu anlamlar norm kavramı için kullanılan en temel anlamlardır, ki etimolojik olarak marangozların ve inşaat ustalarının *norma* adını verdikleri kalıplardan geldiğini anlamaktayız. Norm kelimesi toplum bilimlerinde, psikolojide, felsefede, hukukta ve diğer bilimlerde kullanıldıkça anlam genişlemesine uğramıştır. Örneğin Hançerlioğlu, “Belli bir kurala uygun olan...” anlamında kullandığı *norme* için “Törebilimsel normlar olduğu gibi teknik normlar da vardır. Örneğin bir ürünün standartlaştırılması için belli bir *norme* saptanır, eşdeyişle nitelikleri tanımlanır ve saptanır, böylelikle bir ürünün hazırlanması belli koşullara bağlanır.” demektedir.¹⁵ Flew ise “Ahlak felsefesinde, davranışları yönlendiren kurallar bütünü. Mantıkta

¹¹ Hans Kelsen, "Nedensellik ve İsnadiyet", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, çev. Zeki Hafızoğulları, s. 35 (1978): 222.

¹² Eric Partridge, “norm”, **Origins: A Short Etymological Dictionary Of Modern English** (London-New York: Routledge, 2006): 2147.

¹³ Şükrü Akalın ve diğ., “norm”, **Türkçe Sözlük**, 11.bs. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010): 1779.

¹⁴ Sevan Nişanyan, “norm”, **Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü** (İstanbul: Adam Yayınları, 2004): 327.

¹⁵ Orhan Hançerlioğlu, “norme”, **Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar Cilt 4**, 3. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000): 274.

geçerli çıkarım kuralı.”¹⁶ tanımını yapmaktadır. TDK’nın Ozankaya tarafından hazırlanan Toplumbilim Terimleri Sözlüğü’nde düzgü, düstur anlamlarına da gelen *norm* “bir bireyin ırasını, davranışını ya da bir toplumun biçimini, işlevini yargılamada başvurulan ölçü”¹⁷ olarak tanımlanmıştır. Güçlü’ye göre, insanın belli bir denetim alanı içinde eylemesini sağlayan kurallar bütünü olan *norm* aynı zamanda “toplum bilimlerinde yerleşik ya da beklenen toplumsal davranış biçimi; ne yapılması gerektiğine ilişkin üstü örtük toplumsal kural ya da örnekbiçim.”¹⁸ anlamlarına gelir. Buhr ve Kosing’e göre, “Sosyal bağlayıcı olma iddiasıyla ortaya çıkan ve insanın eylem ve davranışlarını düzenlemeye yardım eden kural, yönerge ve talepler...”¹⁹ dir. Gilbert’a göre, “En genel şekliyle norm, bir kalıp düşüncesidir.” ve bunlar “toplumsal alışkanlıklar”, “uzlaşım” ve “toplumsal kural” gibi kalıplardır.²⁰ *Norm* sosyolojide, kültürel açıdan arzu edilir ve uygun ortak bir davranış beklentisidir diyen Marshall’a göre, “norm ve normatif terimleri, istatistiki anlamda, davranış veya başka bir fenomenle ilgili ortak ya da tipik şeyleri anlatmak için kullanılmaktadır.”²¹

Norm kavramının tanımlarındaki değişiklikleri gösterdikten sonra Türkçe ve Osmanlıca anlam ilişkileri de dikkate değer. Bu ilişkilere örnek olarak *norm* anlamına gelen Türkçe düzgü; Osmanlıca’da kaide, düstur, numune, kanun, gaye-i kemal, hedef, maksat, kaide-i ala anlamlarına gelmektedir.²² Fakat bu kullanımlardan en çok *düzgü* kelimesi kullanılmaktadır. Eyüboğlu’na göre *düzgü* kelimesi, “doğrultmak, doğru, düz duruma getirmek” anlamına gelen *düzmek* fiilinden gelmektedir.²³ Yine bu fiilden türeyen *düzen* ve *düzgün* kelimelerinin *norm* kavramıyla örtüşmesi de ayriyeten dikkate değer. *Düzgü* kelimesinin kullanımıyla ilgili örnek olarak Akarsu’nun, “Felsefede ahlak, estetik ve mantık düzgüleri söz

¹⁶ Antony Flew, “norm”, **Felsefe Sözlüğü**, çev. Nurşen Özsoy (Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2005): 354-355.

¹⁷ Özer Ozankaya, “düzgü”, **Toplumbilim Terimleri Sözlüğü** (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1980): 44.

¹⁸ Abdülbaki Güçlü ve diğ., “norm/normatif (düzgü/düzgükoyucu)”, **Felsefe Sözlüğü** (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2008): 1045.

¹⁹ Manfred Buhr, Alfred Kosing, “norm”, **Bilimsel Felsefe Sözlüğü**, çev. Veysi Bildik (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1999): 299.

²⁰ Margaret Gilbert, “Normlar”, **Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü**, ed. Willim Outhwaite, çev. Melih Pakdemir (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 527.

²¹ Gordon Marshall, “norm, toplumsal norm, normatif”, **Sosyoloji Sözlüğü**, çev. O. Akınhay, D. Kömürçü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003): 533.

²² Orhan Hançerlioğlu, “düzgü”, **Felsefe Sözlüğü**, 7. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989): 76.

²³ İsmet Zeki Eyüboğlu, “düzmek”, **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü** (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1988): 100.

konusudur, bu yüzden bu felsefe dalları düzgü koyucu (normatif) olarak adlandırılır.”²⁴ tanımını verebiliriz. *Kaide* anlamında *kural* kullanımına örnek olarak ise, Seyyar’ın “Grup üyelerinin faaliyetlerini, davranışlarını koordine etmelerine, hedeflerine varmalarına yardımcı olan kural.”²⁵ tanımını verebiliriz.

2.1.1. Norm Kavramıyla İlişkili Kavramlar

Norm kavramının soyut doğası gereği daha iyi anlaşılması için norm kavramıyla ilişkili kavramları bilmekte fayda var. Latince’den bilimsel terimlerle birlikte batı dillerine geçmiş olan bu terimlerin ilk kullanımları: *normālis*, *abnormis*, *abnormitās*, *anormālis*, *ēnormis*, *ēnormitās* şeklindedir. Bunlar İngilizce’ye *normal* (normla ilgili, standart), *normalcy* (normallik, normal durum), *normality* (normallik, olağanlık), *normalize* (normalleştirmek, standartlaştırmak), *normative* (normal, örnek oluşturan, örneğe ait, düzgüsel), *abnormal-abnormous* (anormal, olağandışı), *abnormity-abnormality* (anormallik, olağandışılık), *anormal* (normal olmayan), *enorm* (normdışı, normötesi), *enormity* (normdışılık), *enormous* (normların çok ötesinde) kelimeleriyle geçmişlerdir.²⁶

Norm ile ilişkili saydığımız bu temel kelimeler bazı alanlarda terimleşip kavramlaşarak anlam genişlemesine uğramışlardır. Bunlardan *kural*, *normal*, *normatif*, *normatif eylem*, *normativizm*, *norm dizileri*, *norm sistemleri*, *norm demetleri*, *gnostik-agnostik*, *nom-nomos* kavramlarını ayrıca ele almak yerinde olur:

Kural: *Norm* kelimesi yerine de kullanılan *kural* TDK’nın tanımına göre “1. Bir sanata, bir bilime, bir düşünce ve davranış sistemine temel olan, yön veren ilke, nizam 2. Davranışlarımıza yön veren, uyulması gereken ilke”²⁷ anlamlarına gelmektedir. Ancak *kural* kelimesi *norm* kelimesini tam olarak karşılamamaktadır. Örneğin, normlara beşeri davranış kuralları diyebiliriz. Fakat bu kurallar zamanla normların içinde değişip dönüşebilirken, koyulan bir kural değiştiği anda yok olur. Kurallar genellikle belli bir amaca yönelik belirlenirken, normlar genellikle insanların toplumsal yaşam sürecinde kendiliğinden gelişir ve insanın yaşantısına

²⁴ Bedia Akarsu, “düzgü”, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1988): 66.

²⁵ Ali Seyyar, “kaide (norm; kural; düstur)”, *Ahlak Terimleri: Ansiklopedik Sözlük* (İstanbul: Beta Yayınevi, 2003): 251.

²⁶ Partridge, “norm”, *age*, 2147.

²⁷ Akalın ve diğ., “kural”, *age*, 1528.

dahil olur. Kurallar için normların sınırlarını çizen ve yaptırımlarının karşılıklarını belirleyen geçici birimlerdir diyebiliriz.

Normal: En genel anlamıyla ‘norma uygun, normla ilgili’ şeklinde tanımlayabileceğimiz normal, TDK Türkçe Sözlükte “Aşırılığı, eksikliği ve taşkınlığı olmama, ortalama durum. Kurala uygun, alışlagelen, olağan, düzgülü, aşırılığı olmayan, uygun” ve matematik terimi olarak “Bir eğrinin bir teğetine değme noktasından çizilen dikme.”²⁸ anlamlarına gelmektedir. Normal olmayan anlamına gelen *anormal* ise, “Genel olana, alışılmışa ve kurala aykırı olan, normal olmayan, düzgüsüz.”²⁹ biçiminde tanımlanır. Bir psikoloji terimi olarak, belli bir grupta tipik ve ortalama olan *normal* iken, ruh sağlığı yerinde olmayan, örgütlü, etkili bir düşünme ve hareket edememe, yaşamın normal beklenti ve sorunlarını çözememe, kaygı, bağımlılık gibi yoğun duygulara sahip olmak *anormal* kabul edilir.³⁰ Düzgünlük anlamında kullanılan *normalite* ise Ozankaya’ya göre “bir toplumsal olgunun içinde yer alıp bütünleştiği genel yapıyla uyumlu olması ve bu yapının akıcı biçimdeki işleyişini sağlaması durumu”³¹ şeklinde tanımlanmaktadır.

Normatif: Bunun norm kavramıyla ilişkili olarak en fazla anlam genişlemesine uğramış kelime olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar ‘normlarla ilgili, norm koyucu, kural koyucu, değerlerle ilgili, değer biçici, olması gereken’ gibi anlamlardır. Seyyar’a göre *normatif*, “Düzgüsel. Kaidevi. Tanzim edici. Olması gereken. Normlara uyulması yönünde yapılması gerekenler. Ahlâk açısından doğru ve oturmuş sosyo-kültürel normlara uygun olması yönünde yapılan girişimler.”³² şeklinde tanımlanmaktadır. Flew’e göre ise, “Normatif: Kuralları tanımlayarak doğruluk standardı belirleme eğilimidir. Betimleyici olmaktan ziyade yargılayıcıdır.”³³ *Normatiflik* ise Gözler’e göre, bütün beşeri davranış kurallarının sürekli olarak emir, yasak, izin veya yetki özelliği içermeleridir.³⁴

Normatif Eylem: Bunu bir grubun yeterli oranda üyesi tarafından kabul edilmiş kural ya da norm şeklinde tanımlayabiliriz.³⁵ En önemli özelliği değişebilme,

²⁸ “normal”, *age*, 1779.

²⁹ “anormal”, *age*, 132.

³⁰ Selçuk Budak, “normal”, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003): 534.

³¹ Ozankaya, “düzgünlük”, *age*, 44.

³² Seyyar, “normatif”, *age*, 313.

³³ Flew, “normatif”, *age*, 355.

³⁴ Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 1998), 28.

³⁵ Geoffrey Brennan ve diğ., *Explaining Norms* (New York: Oxford University Press, 2013), 29.

gelişebilme, kaldırılabilme ve onanabilme dinamiğini içerisinde taşımasıdır. Bir kurucu otoritenin kalıplaşmış eylemlerinden oluşur ve başka kalıplaşmış eylemler oluşturmaya yöneliktir. Bu kurucu otorite bireyin kendisi olabileceği gibi, bir başkası, bir zümre veya toplumsal içgüdü olabilir. Toplumsal içgüdüyle oluşan normatif eylem doğal birincil kurallar olarak adlandırılır. Diğer otoriteler tarafından oluşturulan emredici kurallar pozitif birincil kurallardır. Otoritelere pozitif birincil kuralları oluşturma yetkisi veren kurallar ise ikincil kurallar olarak adlandırılır.

Normativizm: *Normatif teori* veya *normativist teori* olarak da adlandırılan normativizm, hukuku bağlayıcı bir normlar sistemi olarak tanımlayan görüştür.³⁶ Pozitivist hukukçulardan Kelsen'in *Salt Hukuk Kuramı* adlı eserinde *temel norma* dayalı normlar hiyerarşisini kurmasıyla ortaya çıkmıştır. Buna göre bir normun nasıl kurulacağı bu hiyerarşik düzende bir üst norm tarafından belirlenir ve geçerli kılınır. Üstteki norm *temel norm*dur. Daha sonra Kelsen'in öğrencisi Hart tarafından *birincil kural - ikincil kural* ayrımıyla *temel norm*un kurucu doğası genişletilmiştir. Bütün pozitif yaklaşımlarda olduğu gibi, hukukla ahlak arasına kesin sınır çizip hukuku bağımsız bir bilim olarak ele alma amacı vardır.³⁷

Norm Dizileri: Dizi tanımı TDK sözlükte , “Yan yana, art arda veya zaman sırasına göre sıralanmış birbiriyle ilişkili nesne veya olayların oluşturduğu bütün, sıra.”³⁸ olarak verilmektedir. O halde *norm dizileri* için, birbiriyle ilişkili normların oluşturduğu bütün diyebiliriz. *Norm dizileri* daha genel anlamda *norm sınıfları* olarak da adlandırılır.

Norm Sistemleri: Sistem tanımı TDK sözlükte, “Dizge. Düzen. Bir aracı oluşturan düzen, düzenek, tertibat “³⁹ şeklindedir. Tanımdan anladığımıza göre, sistem bir şeye araç olmalı ve aynı zamanda parçalarının bir arada bulunma amaçları olmalıdır. *Norm sistemlerinin* amaçları da normatif toplum düzeni oluşturmaktır.

Norm Demetleri: Norm demetleri, norm dizilerinin ve norm sistemlerinin bireylerde ayrışıp, özelleşip kişiselleşerek *bağ* ve *bağlam*⁴⁰ anlamında demet oluşturmalarıdır. Norm demetleri kişiseldir. Kişisel normlar öznel oldukları için ve toplumsal olgudan

³⁶ Adnan Güriz, **Hukuk Felsefesi** (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003), 24.

³⁷ Niyazi Öktem, Ahmet Ulvi Türkbağ, **Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet** (İstanbul: Der Yayınları, 2003), 400.

³⁸ Akalın ve diğ., “dizi”, **age**, 686.

³⁹ “sistem”, **age**, 2122.

⁴⁰ “demet”, **age**, 619.

çok psikolojik olgu olarak adlandırılabilceği için, bunlara *kişisel norm demetleri* veya sadece *norm demetleri* demek uygun olur. Fakat *norm demetleri* için psikolojik bir olgu olmaktan ziyade onların normatif bir eylem olduğunu söylemek daha yerinde olur. Nitekim *norm demetleri*, *yaratıcı eylemin* bireylerdeki yansımasıdır. *Yaratıcı eylem* tek, *norm demetleri* ise her bireyde farklıdır.⁴¹

Gnostik- Agnostik: Türkçe'ye "bilmezci"⁴², "bilinemezci veya bilinemezcilikle ilgili"⁴³ şeklinde çevirilen agnostik kelimesi 'bilinmeyen' anlamındaki Yunanca *agnōstos* kelimesinden geçmiştir. *Agnōstos*, kelimesi 'bilinen' anlamındaki *gnōstos* kelimesinin olumsuzudur. Partridge'e göre *gnōstos* kelimesi Yunanca 'akıllı' anlamına gelen *gnōmē* kelimesinden türemiştir.⁴⁴ Buradaki 'akıllı' anlamını 'bilgiyi idrak eden, bilgiyi kullanabilen' şeklinde düşünmek gerekir. Çünkü *gnōmē* kelimesi 'bilmek' anlamındaki *gno-* kelime kökünden gelmektedir. *Gno-* kelimesi İngilizce'ye yine 'bilmek' anlamında *know* olarak geçmiştir. Bunların *norm* kelimesiyle ilişkisine geldiğimizde Partridge'in *norm* kelimesinin *gnōrimos* kelimesinden geldiğini kabul ettiğini söylemiştik. Danner ise, Latince *norma* kelimesinin *gno-* kökünden geldiğini söylemektedir.⁴⁵ Nitekim *gnomon* kelimesi güneş saati kadranı anlamına gelmektedir ve güneşin açısına göre oluşturduğu gölge ile saati bildirir. Bu kadran üçgen bir gönyeye benzemektedir bu nedenle olsa gerek bu kadranın (*gnomon*) bir diğer adı da marangoz gönyesidir.⁴⁶ O halde *norm* ile ilgili önceki tanımları da göz önünde bulundurarak diyebiliriz ki, *norm* ile insana ait bilinebilecek eylemleri kalıplaştırırken *gnostik* bir tutum sergileriz; kalıplaştıramadıklarımız yahut bilemediklerimiz ise *agnostik* tutum sergilememizi gerektirir.⁴⁷

⁴¹ Normların bu özelliği trop demetlerini andırmaktadır. Şöyle ki: *Trop*, 'yinelenebilir tikel özellik' olarak tanımlanmaktadır. Buna göre her trop bir ve yalnız bir tek somut nesne tarafından (dolaysız) olarak taşınan, yani yinelenebilir olan bir belirlenmiş özelliktir. Bir tropu taşıyan somut nesneye tropun *taşıyıcısı* denir. Tropun ise taşıyıcısının *içinde* olduğu söylenir. Bütün bileşenleri aynı bir yalnız somut nesneye ait olan bir trop bileşimi *trop demeti* olarak adlandırılır. *Yalnız somut nesne* ise belli bir zaman anında belli bir bölgeciği kaplayan trop bileşimlerine denir. Bkz. Teo Grünberg, David Grünberg, **Metafizik** (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 77-114.

⁴² Nişanyan, "agnostik", **age**, 6

⁴³ Akalın ve diğ., "agnostik", **age**, 35.

⁴⁴ Partridge, "gnome", **age**, 1296.

⁴⁵ Horace Gerald Danner, "norm", **A Thesaurus of English Word Roots** (Maryland: Rowman and Littlefield, 2014): 551.

⁴⁶ Partridge, "gnome", **age**, 1296.

⁴⁷ Literatürde gnostikler, Antikçağ Yunan felsefesini gizemcilik, Yahudilik ve Hıristiyanlıkla kaynaştırmaya çalışan düşünürleri ifade eder. Onlara göre hakikat bilgisine sezgiyle ulaşılabilir. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, "gnostikler", **Felsefe Sözlüğü**, 142. Ancak biz fiziksel alandan yani yaratıcı eylemden, normatif eyleme geçebilenleri gnostik, geçemeyenleri ise agnostik olarak adlandırmak

Nom-Nomos: Yunanca'da "yasa, düzen, gelenek vb." anlamlara gelen kelimeler Partridge'e göre Hint-Avrupa dil ailesine ait *nom-* kelime kökünden gelmektedir. Sonuna geldiği kelimeye 'yasa, yönetim, düzenleme vb.' anlamlar katan *-nomy* ile 'ad, isim' anlamına gelen İngilizce 'name' ve Latince *nomen* kelimeleri de *nom-* ile ilişkilidir.⁴⁸ Eski Türkçe'de *nom* Kaşgarlı Mahmud'a göre, "millet, şeriat, yasa" anlamlarına gelmektedir. Ve Kaşgarlı şöyle demektedir: "'Tengri nomi' denir ki, 'Allah'ın dini ve şeriatı' demektir. Bütün dinlere de 'nom' denir; bu, Çince bir kelimedir."⁴⁹ Gökalp, "Eski Türkler dine, *nom* adı verirlerdi. Din kitabına da *num* derlerdi. ...Tarih, sahneye çıktıktan sonra eski Türk dinine *toyunizm* ya da *num* denilmesi gerekir. Cihangüşa'da, Türk dininde olanlara *nomi* ve *nomayan* deniliyor."⁵⁰ demektedir. Özakıncı'ya göre ise, "nom, nomos, namus sözcüklerinin Eski Türkçe omurganın kökü olan 'Om'dan türediği söylenebilir." Ayrıca Sanskritçe 'ilk hece, ilahi titreşimin sesi' olarak nitelendirilen "Om'un ise Türklerin Budizmle tanışmalarından itibaren "uyum yasaları; töre; dirlik, düzenlik; uyum, geçimlilik, uygarlık" anlamlarında *nom* olarak Türkçe'ye geçtiğini söylemektedir.⁵¹

Norm ile *nomos* ilişkisine baktığımızda zaman zaman birbirinin yerine kullanılmakla birlikte *nomosun* daha genel bir anlama sahip olduğunu kabul etmek gerekir. Eserinde Antikçağ filozoflarınca bazı durumlarda 'bireysel davranış normu ve toplumsal norm' anlamında *nomos* kelimesinin kullanıldığını söyleyen Ostwald'a göre, "nomos, hem betimleyici hem de emredici bakımdan bir normdur."⁵² *Nom-nomos-norm* ilişkisini bütün olarak ele aldığımızda *nom* daha kültürel ve törel bir kavram iken, *nomos* daha çok siyasi ve hukuki bir kavramdır. Aynı zamanda *nom* Tanrı'nın normlarını ifade ederken, *nomos* ise hükümdarın ve devletin normlarını ifade eder.

gerektiğini kabul ediyoruz. Bu anlamda madde yaratıcı eylemin belli bir uzay-zamandaki (sezgisel-değil) normatif bilgisidir ve bilgimize yansıdığı kadarı gnostik alana dahildir, maddenin ve yaratıcı eylemin hakkında bilgimize yansımaları agnostik alandadır.

⁴⁸ Danner, "nom", *age*, 547-550.

⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-ıt Türk Tercümesi Cilt III*, çev. Besim Atalay (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985), 137.

⁵⁰ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi* (İstanbul: Toker Yayınları, 2003), 25.

⁵¹ Cengiz Özakıncı, "Kalemin Namusu", *Bütün Dünya: Başkent Üniversitesi Kültür Yayımları* (Kasım 2011), 63-64.

⁵² Martin Ostwald, *Nomos and The Beginnings of Athenian Democracy* (Oxford: Clarendon Press, 1969), 20.

2.2. Normların Doğuşu

Normların doğuşunu tarihsel olarak ortaya koymamız şu an için pek mümkün gözüküyor. Çünkü, normları beşeri bir faaliyet olarak ele almamıza rağmen beşerin tarih sahnesine çıkışıyla ilgili bilgilerimiz kısıtlı. Ancak şu var ki normların beşeri ilişkilerde ve beşerin varlıkla ilişkisinde kendi içinde sistemli bir doğası vardır. Bu doğayı betimleyerek normların doğuşundan söz etmek mümkün hale gelmektedir, ancak bu sefer de konuyla ilgili farklı teorilerle karşılaşmaktayız: Will ve Hegselmann'a göre, normların ortaya çıkışını ilk çözümleyen Hume'un, insan doğası ve dışsal etkilerle oluşan davranış ve etkileşim teorisi⁵³; Kitchener'e göre, oyun teorisi⁵⁴; Ullmann-Margalit, oyun teorisinin yanına düzen ve eşitsizlik durumlarını eklemektedir.⁵⁵ Psikolojizm ve Darwinizm gibi temel yaklaşımlar ve sözleşmecilik ile liste uzamaktadır. Karşılaştığımız en tatmin edici yaklaşım Brennan ve diğ.'nin sözleşmeciliğe dayalı yaklaşımıdır:

“Normların ortaya çıkış sürecini göz önüne aldığımızda normlar dört temel kategoriye ayrılırlar: İlki daha resmi olan iki-basamaklı süreç, eğer başkaları da yaparsa norma bağlı kalmak için ‘mütabıklık anlaşması’ içerir. İkinci daha gayriresmi ‘şelale’ benzeri kendiliğinden akan bir süreçtir. Üçüncüsü, tarihsel olarak belki en yaygın olanı, elitlerin kendi aralarında kabul ettiği bu yüzden diğerlerinin yükümlü olduğu ve onların da kabullendiği ‘önderi takip’ sürecidir. Dördüncüsü normların toplumsal uygulamalardan dönüşümünü içerir.”⁵⁶

Bu kategorileri açarsak:

1-)İki-basamaklı süreç “yaparsan yapacağım” ve “şartlı sözleşmeler” basamaklarından oluşur.⁵⁷ Yani ilk önce ‘Sen kapının önünü süpürürsen, ben de süpürürüm’ şeklinde basit bir sözleşme varken daha sonra ‘Herkes pazartesi sabahları kapısının önünü süpürecek’ şeklinde bir şart koşmaya dönüşür.

2-)Kendiliğinden akan şelaleler (*free-flowing cascades*) sürecinde gruptaki “farklı hassasiyetler” gayri ihtiyari olarak gruptaki “genel kabul”e dönüşür.⁵⁸ Burada grup en küçük toplumsal birimden en büyük toplumsal birime kadar düşünülebilir. Genel

⁵³ Oliver Will, Rainer Hegselmann, “Modeling Hume’s Theory of Norm Emergence”, **Minding Norms**, ed. R. Conte, G. Andrighetto, M. Campenhi (New York: Oxford University Press, 2014): 69.

⁵⁴ R.F. Kitchener, “Genetic epistemology: naturalistic epistemology vs normative epistemology”, **Norms in Human Development**, ed. Leslie Smith and Jacques Voneche (New York: Cambridge University Press, 2006): 97-98.

⁵⁵ Edna Ullmann-Margalit, **The Emergence of Norms** (Oxford: Clarendon Press, 2015), 9.

⁵⁶ Brennan ve diğ., **age**, 95.

⁵⁷ **age**, 95.

⁵⁸ **age**, 99.

kabul, grubun belli kesimi tarafından uygulanan bir davranışın gittikçe kendiliğinden tüm grup tarafından kabul edilmesine işaret eder. Farklı hassasiyetteki bireyler için de mahalle baskısı diyebileceğimiz genel kabule, gittikçe daha fazla bireyin uymak zorunda olmasını örnek verebiliriz..

3-) *Önderi takip süreci* toplumun önde gelen kesimi tarafından uygulanan veya empoze edilen davranışların giderek tüm toplum tarafından uygulanmasıdır. Adabımuâşeret de diyebileceğimiz nezaket kurallarının ortaya çıkması ve yayılması örnek verilebilir. Ayrıca eskiden saraylarda sadece soylular tarafından oturulabilen yemek masaları ve sofraya düzeninden oturma adabına kadar bugün birçok uygulama toplumda sokak aralarında dahi bulunabilmektedir.

4-) *Toplumsal uygulamalardan dönüşüm sürecini* ise Brennan ve diğ.'nin, "Normlar ve toplumsal uygulamalar temel olarak farklıdır, fakat bazı normların toplumsal uygulamalardan ortaya çıktığı fikri şüphe götürmez şekilde tutarlıdır."⁵⁹ sözleriyle anlamak gerekir. Bilhassa beyaz gelinlik giymek ve yolun sağından gitmek gibi adet haline gelmiş uygulamalar için bunun doğru olduğunu söyleyebiliriz.

Normların ortaya çıkışlarında temel süreçler olan bu saydıklarımızın yanına Sunstein'in *norm girişimcileri (norm entrepreneurs)*⁶⁰ olarak adlandırdığı bir takım kişilerin toplumsal, hukuki ve politik normları oluşturduğunu ve değiştirdiğini söylediği görüşünü baz alarak *norm girişimciliği sürecini* ekleyebiliriz. O halde:

5-) *Norm girişimciliği sürecinde* normlara etki edecek olan bir otorite olduğu için Hart'ın birincil kurallar-ikincil kurallar ayırımına gitmemiz gerekir. Birincil kurallar, toplumsal yaşamda kendiliğinden gelişen ve bireyler tarafından içselleştirilen ahlak, örf-adet ve görgü kuralları olarak sıralanabilir. Kendiliğindenlik yukarıdaki ilk dört süreçle gerçekleşir. İkincil kurallar ise birincil kuralların oluşturulması, değiştirilmesi ve onanmasını içerir.⁶¹ Ancak bu durumdaki birincil kurallar ilk dört süreçtekilere nazaran daha biçimsel oldukları için, ikincil kuralları kullanan bir *norm girişimcisi* tarafından oluşturulan normlar *biçimsel normlardır*. Ahlak, örf-adet ve görgü normları ise doğal normlar olmaları bakımından *biçimsel-olmayan normlardır*.

⁵⁹ age, 101.

⁶⁰ Cass R. Sunstein, "Social Norms And Social Rules". **Chicago:John M. Olin Law and Economics Working Paper**, no.36 (1995): 6.

⁶¹ Hart, **The Concept of Law**, 79.

Normların ortaya çıkışıyla ilgili bir diğer görüş de *amaçları gerçekleştirme süreci* görüşüdür. Bu görüş rasyonalistler açısından tartışmalıdır, çünkü eğer bazı normlar amaçları gerçekleştiriyor ise bunlara zıt normlar da amaçları gerçekleştirmelidir. Bu durumda ya bir norm amacını gerçekleştirememiş olacak, ya da normlar tam olarak amaçları gerçekleştirme işlevini sağlayamayacaktır. Örneğin kan davasının geçerli olduğu bir toplumda, her ne sebeple olursa olsun cinayet işlemek de yasak ise, kan davası sebebiyle cinayet işlenmesi ‘her ne sebeple olursa olsun cinayet işlemek yasaktır.’ normunun amacını gerçekleştirememesi demektir. Bir diğer sorun ise amaçları gerçekleştiremeyen normların neden hala kullanımda olduğudur.⁶² Pekala bu normlar amaçlarını gerçekleştirecek şekilde dönüşebilirler. Ancak şu var ki, rasyonalistlerin ideal toplumlara yönelik norm tanımlamaları ve onların oluşum süreçleri özel belirli niyetlerle bir araya gelmiş özel belirli yer ve zamandaki özel belirli temsilciler tarafından gerçekleştirilebilir.⁶³ İç içe geçmiş ahlaki ve toplumsal norm dizileri arasında bunu gerçekleştirmek imkansızdır. Bilimsel norm dizileri ise bu ideale yaklaşma yolundadırlar. Thomas Kuhn’un “bilimsel paradigmalara” ve “bilimsel devrimler” kavramları bu duruma işaret eder.⁶⁴

Normların ortaya çıkışının yanında, herhangi bir sözleşmenin veya uygulamanın norm olabilmesi için ne kadar süre kabul görmesi gerektiğinin bir cevabı yoktur. Bazı normlar bin yıllarca süre uygulanırken bazıları bir kaç gün dahi sürebilir. Bazı normlar hukuk sistemleri tarafından yaşatılırken, bazı normların ortadan kaybolması normun doğasının gerektirdiği bir zorunluluktur. Yukarıda normların ortaya çıkışına dair sözünü ettiğimiz ilk süreçte ‘yaparsan yapacağım’ sözleşmesi bunun en açık ve net görünüşüdür. Herhangi bir normun ortadan kalkışının çeşitli sebepleri olabilir, fakat bir normu ortadan kaldıran asıl şey artık o normun yapılagelmemesidir. Bunun yanı sıra normlar başka normlara dönüşerek de

⁶² Brennan ve diğ. *age*, 150.

⁶³ *age*, 151.

⁶⁴ Thomas Kuhn, **The Structure of Scientific Revolutions** (Chicago: The University of Chicago Press, 1996). Kuhn, bilimsel gelişmeyi üç döneme ayırmaktadır: 1) *Olağan Bilim Öncesi Dönem*: farklı yöntem ve kavramlarla (kuramlarla) yapılan bilimsel etkinlikler arasından birisinin daha fazla kabul görmeye başlamasıyla diğer etkinlikleri sınırlayarak paradigma oluşur. 2) *Olağan Bilim Dönemi*: bilim adamları topluluğu tarafından oluşan paradigmadaki kavram ve ilkeler genişletilir ve geliştirilir. 3) *Olağandışı Bilim Dönemi*: Normal bilim sürecinde bir takım anomalilerle bilimsel bunalımlar ortaya çıkmaya başlar bir takım kavram ve ilkeler üzerinde anlaşmazlıklar açığa çıkar ve paradigma iflas etmeye başlar. Bu durumu aşacak yeni bir kuram ve paradigmanın varlığı halinde ise bilimsel devrim gerçekleşir böylece yeni, daha ideal bir paradigmaya geçilmiş olur. Fakat bu süreç nihayete ermez, döngüsel olarak devam eder. Bu süreç bilimsel gelişmenin ideale olan yolculuğudur.

ortadan kaybolurlar. Örnek olarak Türk kızları 19. yüzyılın başlarına kadar düğünlerde bugün üçetek veya bindallı olarak adlandırılan geleneksel kıyafeti giyerlerken, bugün beyaz gelinlik giymektedirler. Zamanla bu da değişebilir; hukuk normları da değişebilir ve hatta bilimsel normlar da değişmektedirler.

2.3. Normların İşlevleri

İnsan eylemleriyle ortaya çıkan normlar bu eylemlere bağlı olarak birtakım işlevleri yerine getirmektedir. Bu işlevlerin normları betimleyici bir yönü de bulunmaktadır. Brennan ve diğ., normları işlevsellik açısından diğer sosyal olgulardan ayıran temel iki yönden bahseder: *düzen-sağlayıcı* [yolun sağ tarafından yürümek veya gitmek gibi], ve *işbirliği-sağlayıcı*. Fakat normların ana işlevi bireylere, diğer başkalarına karşı *sorumluluk* yüklemesidir.⁶⁵ İster birkaç bireyden oluşan bir gruptan söz edelim, istersek de uluslararası anlaşmaların aynı düzleme getirdiği yığınlardan söz edelim, bu varlıklar arasındaki ilişkisellik *işbirliği* ile *düzen sağlama* işlevleri ve bireylerin üstlendiği sorumluluklarla sağlanmaktadır. İşte bireylerin üstlendikleri bu sorumluluklar kendi bireyselliklerini şekillendiren normlar aracılığıyla, normların *sorumluluk yükleme işlevi* ile sağlanmaktadır. İşbirliği ile düzen arasındaki ilişkisellik .Opp'a göre:

“Toplumsal dışsallıklar ya da ikilemler içeren (sözgelimi mahkumun ikilemi) özel toplumsal durumlar norm talepleri üretirler, çünkü işbirliği normları karşılıklı ortak bir faydanın yaratılmasına katkıda bulunurlar. Dolayısıyla normlar kolektivitenin her bireyi tarafından tüketilebilen kamusal ya da kolektif üretimlerdir ve bireyin bu üretime katılmaması durumu değiştirmez. Toplumsal normun oluşturduğu kolektif üretimin özelliği, norm talebinin gerçekten dayatılmış bir norm tarafından ‘gerçekleştirilmemiş’ olması olgusunu mümkün kılar.”⁶⁶

Normların *sorumluluk yükleme işlevleri* biçimsel norm ve biçimsel-olmayan norm olmaları bakımından iki şekilde ele alınabilir. Biçimsel normlarda sorumluluk ilgili norm sisteminin biçimini belirleyen otorite tarafından yüklenirken, biçimsel-olmayan normlarda ise bir otorite tarafından yüklenmeyen sorumluluğa sahip oluruz. Biçimsel-olmayan ahlaki ve toplumsal normlara katı biçimini veren ve bu biçim zedelendiğinde veya kırıldığında yaptırım yükleyen bir otorite olmadığı için,

⁶⁵ Brennan ve diğ. *age*, 36.

⁶⁶ Karl-Dieter Opp, “Normlar ve Değerler”, *Sosyolojik Düşünce Sosyoloji Düşünce Sözlüğü*, çev. Bülent Arıbaş, ed. M.Borlandi, R.Boudon, M. Cherkaoui, B. Valade (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011): 556.

bunların bir otorite tarafından yüklenmeyen sorumluluğa sahip olduğu söylenir.⁶⁷ Örnek verecek olursak, ihtiyaç halinde yakınlarımızın bizi araması ve onlara yardım etme sorumluluğumuz, akrabalarımızla vakit harcama sorumluluğumuz, bir sorunumuz olduğunda yakınlarımızın bizi dinleme sorumluluğu ahlaki ve toplumsal normların yüklediği sorumluluklardır. Ahlaki ve toplumsal normlar da işlevleri bakımından iki şekilde ele alınabilir: “Ahlak normları *bireysel* sorumluluk yükleme işlevi görürken, toplumsal normlar *toplumsal* sorumluluk yükleme işlevi görür.”⁶⁸ Ahlak normları bireyleri diğer tüm bireylere karşı vicdanen sorumlu kılarken, toplumsal normlar bir toplumun (grubun) üyelerini toplumdaki diğer üyelere karşı üyeliğe iştiraken sorumlu kılar.

2.4. Yaptırım

Normları insana ait herhangi bir eylemden ayırt etmemizi sağlayan şey ilgili eylemin vuku bulmasını veya bulmamasını gerektirecek bir yaptırıma sahip olmasıdır. Eylemin vuku bulması yönündeki yaptırım *olumlu yaptırım* iken, eylemin vuku bulmaması yönündeki yaptırım *olumsuz yaptırım*dir. Din, ahlak, örf ve adet normları olumlu ve olumsuz yaptırıma sahipken, hukuk normları sadece olumsuz yaptırıma sahiptir.⁶⁹ Biçimsel normlarda yaptırımlar biçimin kuruluşundan itibaren belirlenirken, biçimsel-olmayan normlarda ise önce eylem süreklilik kazanarak norm oluşur ve sonrasında yaptırım biçimsel-olmayan normun doğasına göre toplumsal eğilimlerle kendiliğinden oluşur.

Normların davranışsal yönünün dışında bir de dilsel gerçekliği olduğuna göre, yaptırımların da dilsel gerçekliği vardır ve bu aynı zamanda dilin kendi gerçekliğinden doğmaktadır. Bühler’in ‘organum dil modeli’ne göre kompleks bir dilin *bildirme*, *belirtme* ve *yaptırma* olmak üzere üç araçsal işlevi vardır.⁷⁰ Dilin yaptırma işlevi topluluk içerisindeki hayvan ve insan yaşamında bilimsel olarak da

⁶⁷ Brennan ve diğ., *age*, 52-53.

⁶⁸ *age*, 87.

⁶⁹ Yasemin Işıқтаç, **Hukuk Başlangıcı** (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2015), 79.

⁷⁰ Hüseyin Batuhan, Teo Grünberg, **Modern Mantık**, 3. bs. (Ankara, Metu Press, 1984), 10-14; Karl Bühler, **Theory of Language**, trans. D.F. Goodwin, A. Eschbach (Amsterdam- Philadelphia: J. Benjamins Publishing Comp., 2011), 35.

gözlemlenen gerçek bir iletişim-sağlayıcı görevi görür.⁷¹ Aynı zamanda emredici yapısı gereği toplumsal ilişkileri yürüten komutlar gibi görev görür.

2.5. Norm Kategorileri

İnsanların çeşitli eylemlerinden ve uygulamalarından oluşan normlar kendi aralarında birtakım kategoriler oluşturur. Bu kategorilerin neler olduğu ve ne şekilde düzenleneceği tartışmalı olsa da, normların çeşitli kategorilere sahip olduklarına şüphe yoktur. Bu muğlaklıkta en rasyonel seçim olarak normativizmin biçim-içerik ayrımını kabul edeceğiz.⁷² Böylece önce normları biçimlerine göre kategorilendirip ardından içeriklerini sınıflandıracaktır. Normları öncelikle *biçimsel normlar* ve *biçimsel-olmayan normlar* olarak ele alıp biçimsel normları *normatif-eylem normları* olarak, biçimsel-olmayan normları da *toplumsal normlar* olarak sınıflandıracaktır. Bu sınıflandırmayı tablo üzerinde aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

Tablo 1: Norm Kategorileri

Biçimsel-Olmayan Normlar	Biçimsel Normlar
<u>Toplumsal Normlar</u> <ul style="list-style-type: none">• Ahlak Normları• Örf ve Adet Normları• Görgü Normları• Kötülük Normları	<u>Normatif Eylem Normları</u> <ul style="list-style-type: none">• Oyun Normları• Kişisel Normlar• Hukuk Normları• Din Normları• Bilim Normları

Biçimsel normlarla biçimsel-olmayan normlar çoğu zaman örtüşmeler de, aralarında yine biçimselliklerinden kaynaklanan bir ayrım bulunmaktadır. Bu ayrımın sınırlarını çizen esasında içerik olsa da, içerikleri ayırmlaştırıran beşeri eylemlere ait yaptırımları belirleyen, değiştiren ve onayan bir otoritenin olmasıdır.

⁷¹ age, 43.

⁷² Öktem ve Türkbağ, age, 399.

Ve bu sebepten biçimsel normlarda sorumluluğa dayalı yaptırım açık ve net iken, biçimsel-olmayan normlarda bulanık ve belirsizdir.⁷³

2.5.1. Biçimsel-Olmayan Normlar

Biçimsel-olmayan normlar kendi içinde toplumsal normlar, sosyal normlar, uygulama normları, eğilim normları, ahlak normları, örf-adet normları, görgü normları gibi değişik isimlerle sınıflandırılmaktadır. Bunlardan kendi geleneğimiz içinde en çok kullandığımız *ahlak normları, örf ve adet normları, görgü normları* ile *kötülük normlarını* kullanmayı yeterli buluyoruz. Nitekim bu normlar saydığımız diğer normları içerir. Buna rağmen *biçimsel-olmayan normları* kendi içinde sınıflandırmanın ne kadar mümkün ve ne kadar doğru olduğu tartışmaya açıktır. Bu norm sınıflarının çakıştığı durumların olduğu açık fakat net değildir ve bu netliği ortaya koymak için çok sayıda düşünür ve sosyolog çeşitli görüşler ortaya atmıştır. Bu görüşleri Brennan ve diğ., güncel kullanımla üçe ayırmaktadır: *Biçim Görüşü, İçerik Görüşü ve Gereğçeler Görüşü*.⁷⁴ *Biçim görüşü*, ahlaki normları belirleyen ahlak yargılarının ve örf-adet ve görgü normlarını belirleyen toplumsal yargıların saf *biçimsel* özelliklerini kapsamı (global-yerel), uygulama koşulları (koşula bağıllık) ve normatif karakteri (doğal-tepkisel) bakımından açıklamaya çalışır. Bu görüşün önemli isimleri: R.M. Hare, Richard Brandt, Kant, W.D. Falk, Michael Smith, John Stuart Mill, S. Nichols, Stephen L. Darwall. *İçerik görüşü*, ahlaki normları belirleyen ahlak yargılarının ve örf-adet ve görgü normlarını belirleyen toplumsal yargıların *asli/tözel* özelliklerini eylem çeşitleri (muhtaçlara yardım etmek, cinayet işlemekten kaçınmak, yolun sağından gitmek gibi) bakımından açıklamaya çalışır. Bu görüşün önemli isimleri: Kurt Baier, Marcus Singer, Thomas Nagel, Edward Royzman, Henry Sidgwick, Roderick Firth, Brian Barry, T.M. Scanlon. *Gereğçeler görüşüne* göre, “Kişinin uyguladığı normatif yargının onu neden öyle eylediğinin gereğçesi, *kişinin zihnindedir.*” Örneğin, bu görüşe göre ‘Büyüklerin yanında bacak bacak üstüne atılmaz’ veya ‘Cenazede siyah giyilir’ yargısına ‘Neden?’ sorusunu sorarsak, geçerli bir neden ortaya koyamadan ve gerek dahi duymadan ‘Öyle yapılagelir’ cevabını alırız. *Gereğçeler görüşünde*, ahlaki normlar uygulama-bağımsız, örf-adet ve görgü normları ise uygulama-bağımlı kabul edilir. Uygulama-bağımsız bir

⁷³ Brennan ve diğ., *age*, 41.

⁷⁴ *age*, 58.

normun neden uygulanması gerektiğinin önemi yoktur. Çünkü, öyle olması gerektiğine inanılır. Uygulama-bağımlı bir norm gerekçesiyle birlikte var olur. Örneğin; Türklerde, karşılaşıncı büyüklere elini öpmenin gerekçesi büyüklere saygı göstermek ve onlara hürmet etmektir. Ahlaki normlar ile toplumsal normları ayıran temel etmen de onların bu yönüdür.⁷⁵

2.5.1.1. Ahlak Normları

Ahlak kelimesi Arapça h-l-k kelime kökünden *Halik*, yaratıcı; *halk*, yaratılanlar; *ahlak* ise hem yaratılanların tek tek hem de toplu bir şekilde karakterlerini yani yaşam biçimlerini ifade eder. Özlem'e göre *ahlak*, *hulk* kökünden türemiştir ve bu kök de töre, gelenek, görenek, alışkanlık, huy, karakter anlamlarına gelmektedir.⁷⁶ Eski Yunancada ise bir topluluğun yaşama tarzını ifade eden *ethosun* Latincesi *mos*, *mosun* çoğulu da *morestir*. Latince de bu sözcük, hem töre hem de karakter anlamını içermektedir. Ancak Eskiçağ filozofları *ethos* sözcüğünü, töre anlamından ayrı olarak karakter ve huy anlamlarında kullanmışlardır. Daha sonra eski Yunancadaki *ethikos* sözcüğünün yerine Latince *moralis* sözcüğü kullanılmaya başlamıştır.⁷⁷

Cevizci'ye göre, "Ahlak, insanın başka varlıklarla belirli normlara göre gerçekleşen ilişkiler toplamını, insanın söz konusu ilişkileriyle bu varlıklara yönelen eylemlerini düzenleyip anlamlandıran norm, ilke, kural ve değerler bütünüdür" ifade eder."⁷⁸ Gözler'e göre ise, ahlak normlarının toplumun tepki göstermesi, ayıplaması, hoş görmemesi veya küçük görmesi gibi bir yaptırımı yoktur. Bu tür tepkiler ve yaptırımlar örf ve adet normlarının yaptırımlarıdır. Ahlak normlarının yaptırımları ise sadece içe dönüktür ve kişide "*vicdani rahatsızlık*" doğurmasından ibarettir.⁷⁹ Gözler'in ileri sürdüğü düşünce *ahlak* kavramının karakter ve huy anlamlarına işaret ediyor olmalıdır. Ayrıca hukuk literatüründe, hukukun ahlaka bakışı bakımından doğru olabilir, fakat *ahlakı* toplumsal bir olgu olarak ele aldığımızda durumun böyle olmadığını görmekteyiz. Brennan ve diğ.'nin de dediği gibi, "Ahlak normlarının paradigmatik örnekleri hemen hemen tüm toplumlarda cinayetin, tecavüzün ve

⁷⁵ age, 72.

⁷⁶ Özlem, **Etik- Ahlak Felsefesi**, 23.

⁷⁷ Sevgi İyi, Harun Tepe, **Etik** (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınlar, 2012), 5.

⁷⁸ Ahmet Cevizci, **Etik Giriş** (İstanbul: Engin Yayıncılık, 2002), 3.

⁷⁹ Gözler, **Hukuka Giriş**, 49.

işkencenin yasak olması, yalan söylememek, sözünü tutmak ve iyiliktir.”⁸⁰ Bizce ahlak, iyi bir toplumsal birey olmak üzerine kurulu yerel değerler bütünüdür. İyi göreceli bir kavram olsa da, ahlak din kurumuyla birlikte varlığını sürdürdüğü için, iyi insan olma ve iyi bir toplum ideali hemen hemen tüm toplumların ahlaki yapısında mevcuttur.

2.5.1.2. Örf ve Adet Normları

Örf ve adet normları zaman zaman gelenek veya töre olarak da adlandırılır. Nişanyan’a göre örf, ‘bildi, tanıdı’ anlamında Arapça a-ra-fa kelime kökünden gelmektedir. “Adap, erkân, pratik bilgi, misal ve tecrübe ile öğrenilen şeyler.” anlamlarına gelmektedir. Osmanlıda, şer’i hukukta yeri olmadığı halde, halkın veya idarenin benimsediği pratik usuller anlamında kullanılmıştır.⁸¹ Arif ve irfan kelimeleri de aynı kökten isim ve sıfatlardır. Örf ve adet normları toplumsal davranışları düzenleme yanında örf ve adet hukuku olarak da ele alınmaktadır. Fakat bu ayırım hukukçuların kanunlarda boşluk olduğu zaman ikincil kaynak olarak örf ve adet normlarına başvurmalarından kaynaklanmaktadır. Biz örf ve adet normlarını biçimsel-olmayan normlar başlığı altında ele alıyoruz. Örf ve adet normları herhangi bir topluluğun katılmış normlarına gelen eklerden meydana gelir. Gelenek anlamını buradan alırken, katılığı da onun töre olmasından ileri gelir. Nitekim törenin, ne kadar katı olduğunu törenin devam etmesi için uygun görülen cinayetlerden biliyoruz. Fakat, töre için işlenen bu cinayetleri günümüzdeki gibi bir takım kişilerin gururu neticesinde süregiden kan davaları veya namus cinayetlerine indirgememek gerekir. Türklere yazılı olmayan sosyal ve hukuki kuralların bütününe töre denilmektedir. “İl gider, töre kalır” atasözü ise eski Türk toplumlarında törenin her şeyin üstünde olduğunu görmek bakımından önemlidir.⁸²

Örf ve adet normları bir ülkeye, bazı ülkelere veya ülkelerdeki bazı bölgelere has olabilir. Bunun dışında okul, aile, arkadaşlık, şirket, meslekler gibi kurumlara has örf ve adet normları da bulunabilir. Dışlama, ayıplama, kınama, dövme, öldürme, linç etme gibi yaptırımları vardır. Gözler’e göre, örf ve adet normları yaptırımları bakımından teamüller, adetler ve örfler olmak üzere üçe ayrılır. Teamülleri ihlal, ayıplama ve kınama gibi tepkilerle karşılaşırken, adetlerde ise tepkiler dışlama ve

⁸⁰ Brennan ve diğ., **age**, 57.

⁸¹ Nişanyan, “örf”, <http://www.nisanyansozluk.com/?k=%C3%B6rf&lnk=1> [11.02.2017]

⁸² M. Akif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, 15. bs. (İstanbul: Beta Yayınları, 2017), 14.

gruptan atma şeklindedir. Örflerde ise kişinin maddi ve manevi varlığına zarar verme yahut öldürme şeklindedir.⁸³

2.5.1.3. Görgü Normları

Görgü normları toplum içinde adab-ı muaşeret veya görenek olarak da adlandırılır. Kültüre başkalarından görerek ve örnek alarak yeni normlar eklenmesi şeklinde meydana gelirler. Demirkaya'ya göre, "Görgü, insanların öğrenerek, yaşayarak, deneyerek kazandığı ve hem kendisi hem de toplum için olumlu birikimlere dayanır. Sözlük anlamıyla, bir toplum içinde var olan saygı ve incelik kuralları, terbiye olarak ifade edilmektedir."⁸⁴ Görgü normlarına örnek olarak hediyeleşme, hitap kuralları, hoşgörü, iyimserlik, dedikodu yapmama, sır saklama gibi ahlaka yakın manevi görgü normlarının yanında, kamusal alanda çıplak dolaşmanın yasak olması, giyim kuşam, sofr düzeni, yemek adabı, sabahları kahvaltıdan sonra kahve içme gibi daha çok örf ve adete yakın maddi görgü normlarını da örnek gösterebiliriz. Ayrıca, resmileşmiş görgü normları da vardır; örneğin devlet başkanlarının birbirlerini karşılama bunlardan biridir. Bu tür görgü normları gerek ulusal gerek uluslararası hukukta ele alınmaktadır.

Eroğlu'na göre, "Örf ve töredeki 'yapılma zorunluluğu', âdet veya gelenekteki 'yapılmalı' özelliği görenekte 'yapılabilir-yapılabilme' niteliğini alır."⁸⁵ Görgü normlarına uymayan kişiler toplum tarafından görgüsüz, nezaketsiz, saygısız, kaba veya cahil olarak nitelendirilirler. Bu tür onur kırıcı nitelendirmelerden başka bir yaptırım yoktur. Son olarak şunu söyleyebiliriz: "Bazı biçimsel olmayan normlar duruma göre belli *duyguları* -keder gibi negatif duygulanımda (mutsuz edici birşey olduğunda, aileden birinin vefatı gibi) ya da neşe gibi pozitif duygulanımda (bir evladın dünyaya gelmesi gibi)- açığa vurmamızı gerektirir."⁸⁶ Bu gibi durumlarda (cenaze töreninde gülüşmek vb.) gayri ihtiyari olsa bile tersi bir davranışta bulunmak yadırganır.

⁸³ Gözler, **Hukuka Giriş**, 57.

⁸⁴ Harun Demirkaya, **Sosyal Davranış** (Kocaeli: Umutepe Yayınları, 2012), 14.

⁸⁵ Erol Eroğlu, "Geçmişten Günümüze Sosyal Normlar", **Akademik Bakış Dergisi**, s.50 (Temmuz-Ağustos 2015): 303.

⁸⁶ Brennan ve diğ., **age**, 50.

2.5.1.4. Kötülük Normları

Toplumsal normlar olarak ele aldığımız ahlak normları, örf ve adet normları ile görgü normları işlevsel olarak diğer normlar gibi *işbirliği-sağlama, düzen-sağlama ve sorumluluk-yükleme* gibi toplumsal ilişkisellik kurmaktadır. Ancak bu işlevlerin bir veya birkaçını yerine getirmeme, engelleme veya ortadan kaldırma şeklinde niteleyebileceğimiz eylemlerden oluşan normlar vardır ki bunlar *kötülük normları* olarak adlandırılmaktadır.⁸⁷ Nitekim tartışmalı da olsa diğer normlar toplumun, bireylerin ve insanlığın iyiliğine yönelik iken, kötülük normları toplumun, bireylerin yahut insanlığın kötülüğüne yöneliktir. Gözler’in “haydut çetesi kuralları” dediği normatiflik unsuruyla kurulmuş bir takım gruplar vardır. Bunlar yol kesenler, deniz korsanları, banka soyguncuları, mafya tipi suç organizasyonları, şantajcılar, gaspçılar ve terör örgütleridir. “Haydut çetesi kuralları” ihlalinde uygulanan yaptırımlar ise kişinin hayatına, maddi ve manevi varlığına, özgürlüğüne veya ekonomisine zarar verme şeklindedir. Hırsızlar ise bir malı gizlice çaldığı için burada bir emir yani normatiflik yoktur.⁸⁸ Fakat normatif eylem yaklaşımına göre son görüşe katılmıyoruz, çünkü hırsızlık beşeri bir eylemdir ve birçok norm sınıfı ve norm sistemi tarafından yasaklanmıştır. Bu nedenle başka normlarla ilişkisellik anlamında normatiftir ve kötülük normlarına dahil edebileceğimiz niteliğe haizdir. Bu noktada kötülük normlarının nasıl belirleneceği ile ilgili iki problemle karşılaşmaktayız⁸⁹. Birincisi, *en uygunluk problemi* de denilen bu sorun hangi normun kötü norm ve hangi normun iyi norm olduğunun ayırımının yapılmasını ifade eder. Buna verebileceğimiz rasyonel cevap ise normlar hiyerarşisine göre yapılabileceğidir. Yani belirleyici bir üst normdur. İkincisi ise, eğer bir davranış kötüyse, niye norm olarak var olduğuyla ilgilidir. Buna verebileceğimiz cevap ise normların uygulama bakımından insan aklından daha çok, insan doğasıyla ilgili bir kavram olmasından ileri gelir. Yani kötü bir normun kaldırılmasını akıl eden birçok kişinin aynı zamanda başka birçok kötü normun uygulayıcısı olmasından kaynaklanır. Bu arada belirtmeliyiz ki hırsızlık, tecavüz, terör, bozgunculuk, yalancılık, dedikoduculuk gibi kötülük normları ‘yaptırımı olan kalıp davranış’ olması bakımından normlardır. Kötülük normları toplum tarafından kabul görmemekle birlikte toplum içerisindeki

⁸⁷ age, 176.

⁸⁸ Gözler, **Hukuka Giriş**, 61-62.

⁸⁹ Brennan ve diğ., age, 180.

bir takım kişi ve gruplar tarafından uygulanır. Bu grupların üyeleri uyguladığı kötülük normları sonrasında yakalandıklarında ise eğer hatalarını anlamışlarsa ‘Şeytan’a uydum’, ‘nefsime uydum’ veya ‘arkadaş kurbanıyım’ gibi yakarışlarla akıllarını açgözlülük, hırs, şehvet, haset, gurur, öfke ve kibir gibi duygularına teslim ettiklerini beyan ederler. Ayrıca kötülük normları onları belirleyen belli bir otoriteye sahip olmadıkları için biçimsel-olmayan normlar içerisinde sınıflandırılır. Bu yönüyle de kötülük normlarını biçimlendiren bir otoritenin aklından yoksun oldukları söylenebilir.

Son olarak evrimci perspektiften baktığımızda ise, ‘Neden doğal seçim kötü normları bertaraf etmemektedir?’⁹⁰ gibi bir soruyla karşılaşabiliriz. Böyle bir soruya doğal seçilimin olduğu varsayımında *normatif eylem yaklaşımına* göre normlar hiyerarşisinde norm koyucular ‘kendi’ *kişisel norm demetlerini* ‘başkalarının’ *kişisel norm demetleriyle* denkleştiremedikleri için ‘bencillik’ cevabını verebiliriz; kısacası bencillik nedeni ‘çatışmalar’ın buna müsaade etmediğini söyleyebiliriz.

2.5.2. Biçimsel Normlar

Biçimsel normlar en genel tanımıyla biçimsel-olmayan norm dizilerinin belli otoriteler tarafından biçimlendirilip denetlenmesiyle oluşan norm sistemleridir. Biçimsel normların yazılı veya yazılı olmamasından çok bir otoritenin elinin altında şekillenmiş veya şekilleniyor olması önemlidir. Nitekim İngiltere’nin yazılı bir anayasası günümüzde bulunmamasına rağmen anayasa hukuku uygulanmaktadır. Hukuk normlarını insanlar arasındaki eşitsizliğin başlamasına kadar götürebilirsek de, Huizinga’nın “Oyun kültürden daha eskidir.”⁹¹ sözünün ışığında oyun normlarını ilk insanlara kadar götürmemiz için çok fazla sebep var. İlkel insanların düşünce biçimleri çevresel koşullarla ve bu koşullara uyum sağlamalarıyla sürekli gelişmiştir. Şenel’e göre ilkel insanların Eskitaş devrinde sırasıyla somut düşüncü, analogik düşüncü ve sihirsel düşüncü gelişmiş, dinsel düşüncü ise Yenitaş devrinde belirmeye başlamıştır.⁹² Genel olarak ilkel toplumun eşitlikçi toplumsal yapısı sihirsel düşünüşe sahipken, eşitsizlikçi toplumsal yapısı olan uygar topluma geçişte

⁹⁰ Brennan ve diğ., *age*, 183

⁹¹ Johan Huizinga, *Homo Ludens: Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006), 16.

⁹² Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2014), 27-39.

nitelikte olmayan önermeleri ve bu tür önermelerde geçen ilkel (öndayanaklı) terimleri aydınlatmak analitik felsefe açısından kafidir.⁹⁸ Normatif eylem de benzer bir süreci gerçekleştirir: önce yaratıcı eylemden dolayı insan eylemde bulunur ve zamanla kalıplaşan belli eylemler norm olarak adlandırılır. O normlarla ilgili eylemler normatif eyleme dönüşmüş olur. İnsanın bilme olanağı içindeki herşey bu sürecin parçasıdır.

Brennan ve diğ.'ne göre, “*Normatif eylemler olarak normlar yaklaşımına göre bir gruba ait bir norm bu grubun yeterli oranda üyesi tarafından kural ya da normatif ilke olarak kabul edilir.*”⁹⁹ Fakat dikkat edersek biçimsel-olmayan normlar da bir grubun yeterli oranda üyesi tarafından dolaylı olarak kabul edilmiş bulunmaktadır. Şu var ki buradaki dolaylanma ayırt edici farkı belirlemektedir: biçimsel-olmayan normlar sadece birincil kurallardan oluşmaktadır. “Birincil kurallar, ‘bunu yap!’ ya da ‘şunu yapma!’ şeklinde basit emirlerdir.”¹⁰⁰ Bu emirler yaşamın dinamiği içinde eriyik halde bulunmaktadır. Kültürün bir parçası olmuştur. Normları biçimsel-olmayan toplumsal normlardan ibaret sayan yaklaşıma indirgeyici görüş denir. Brennan ve diğ., “Biz indirgeyici görüşü reddederek, indirgeyici olmayan görüşü değil ancak *normatif eylemler görüşünü* kabul ediyoruz. Bu yolu benimseyerek diğer tutumlara yöneltilen karşı-örneklerden ve yanlış anlaşılmalardan kurtulmuş oluyoruz.”¹⁰¹ demektedir. Bu yaklaşım esasında H.L.A. Hart’ın birincil kuralları da içine alan ikincil kural anlayışına dayanır. Hart’ın birincil kurallar ile ikincil kurallar ayırımına göre, biçimsel normlarda, pozitif hukuk gibi, ilgili norm dizisinin biçimini veren birincil kurallar vardır ve bu birincil kuralların onanmasını ve değişmesini sağlayan ikincil kurallar vardır. Aksi halde ilgili normatif sistem kapalı sisteme dönüşür ve güncelliğini koruyamaz. İkincil kurallar, sistemi oluşturan birincil kuralların karar ve onama mercii olarak görev görmektedir. Sadece biçimsel-olmayan toplumsal normlardan oluşan ilkel toplumlarda ise onama sorumluluğu toplumsal içgüdüdedir. Çağdaş toplumların yürütümü biçimsel normlar ile

⁹⁸ Teo Grünberg, *Epistemik Mantık Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 151.

⁹⁹ Brennan ve diğ., *age*, 29.

¹⁰⁰ *age*, 94.

¹⁰¹ *age*, 15.

sağlanırken, ilkel toplumlarda ise biçimsel-olmayan toplumsal normlar ile sağlanmaktadır.¹⁰²

Ceylan'a göre "Hart norm yerine kural kavramını kullanmayı tercih etmekte ve kuralı, birden çok olayda ve kişiye karşı uygulama alanı bulunan norm olarak ele almaktadır."¹⁰³ Bu tutum bizce de yerindedir, çünkü kuralların, normların sınırlarını çizen ve yaptırımlarının karşılıklarını belirlemek gibi işlevleri vardır. Bu işlevleri yerine getirirken meydana gelen kurallar zaman zaman normlarla örtüşmektedir. Birincil kural-ikincil kural ayrımının temel özelliği hakkında, Hart'ın deyişiyle şu söylenebilir: "birincil kurallar bireylerin yapmaları ve yapmamaları gerekenlere ilişkin iken ikincil kurallar tamamen birincil kurallara ilişkindir."¹⁰⁴ Bu ayrıma pozitif hukuk kurallarından örnek verecek olursak, failin vatandaş veya yabancı olmasına bakılmaksızın "Türkiye'de işlenen suçlar hakkında Türk kanunları uygulanır."¹⁰⁵ ve kanunun bağlayıcılığı bakımından ise "Ceza kanunlarını bilmemek mazeret sayılmaz."¹⁰⁶ hükmü yer almaktadır. Bu emredici hükümler birincil kurallara karşılık gelir. Anayasamızda geçen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin görev ve yetkileri arasında sayılan "kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak" hükmü ise ikincil kurallardandır.¹⁰⁷

2.5.2.1.1. Oyun Normları

Normatif Eylem kategorisinde ele aldığımız *oyun normları*, tek tek oyunların mekanik kurallarını ele almaktan ziyade, beşeri bir faaliyetin uyum içinde eyleme dönüşümünü ifade eder. Oyunları birbirinden farklı kılan şey onları belirleyen kurallarıdır. Bu kuralları belirleyen şey ise *oyun normları*dır. Oyun normlarını anlamak yaşamımız hakkında farkındalığa sahip olmak anlamına gelir. Çünkü normatif eylem olması bakımından en öne aldığımız oyun normları aynı zamanda hem yaşamımız boyunca hayatımızda var olmakta, hem de diğer normatif eylem normlarının prototipini teşkil etmektedir. Ayrıca günümüzde yeterince gelişmiş olan *oyun teorisi* yine oyun normları üzerinden kurgulanmaktadır. Bunun yanında çeşitli

¹⁰² **age**, 44-45.

¹⁰³ Şule Şahin Ceylan, **H.L.A. Hart'ın Hukuk Kavramı** (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2014), 82.

¹⁰⁴ Hart, **The Concept of Law**, 94.

¹⁰⁵ **Türk Ceza Kanunu**, 2004, Md.8/1.

¹⁰⁶ **Türk Ceza Kanunu**, 2004, Md.4.

¹⁰⁷ **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, 1982, Md.87.

kurumların gelişimi için modellemelerle uygulama alanı bulmaktadır. Daha fazla detaya girmeden oyun kavramının tanımını ele almak gerekirse Huizinga'ya göre:

“Oyun, özgürce razı olunan, ama tamamen emredici kurallara uygun olarak belirli zaman ve mekân sınırları içinde gerçekleştirilen, bizatihi bir amaca sahip olan, bir gerilim ve sevinç duygusu ile ‘alışılmış hayat’tan ‘başka türlü olmak’ bilincinin eşlik ettiği, iradi bir eylem veya faaliyettir.”¹⁰⁸

Huizinga'nın bilinçli olarak oyunun tüm öğelerini ele aldığı bu tanımdan oyun normlarının belirleyici unsurlarını çıkartabiliriz:

- 1) Oyuna dahil olma arzusu ve iradesi
- 2) Emredici kurallar
- 3) Kendi içinde amaç
- 4) Gerilim ve sevinç duygusu
- 5) Gerçek dünyanın kısmen dışında

Ayrıca Raoof ve Al-Raweshidy, her oyunun tatmin miktarı demek olan fayda içerdiğini kabul etmektedir.¹⁰⁹ Faydacılığı oyun teorisine John von Neumann ve Oskar Morgenstern uygulamıştır. Onlara göre birey davranışını ve değişimin en basit formlarını anlamak konusunda marjinal fayda yaklaşımının hatırı sayılı etkisi vardır.¹¹⁰ Buradan yola çıkarak yukarıda saydığımız unsurlara son bir unsur daha ekleyebiliriz:

- 6) Tatmine bağlı fayda

Günümüzde *oyun normları* yaşantımızı belirleyen diğer normların etkisiyle yaş grubu ilerledikçe daha çok dijital dünyada faaliyet göstermektedir. Toplu taşıma araçlarında belirli yaş grubunun elinden telefonlar düşmemekte, kimisi dijital ortamda iskambil oynarken, gençler daha çok savaş içerikli oyunlar oynamaktadır. Sözde oyun oynamayanlar ise ya haberleri okumakta, ya video izlemekte, ya da sosyal medyada sörf yapmaktadır. Haberleri gerçek dünyaya ait olgular olarak ele alsak bile, gerçek dünyanın kenarına kaçıp haber okuma faaliyetinde bulunmak *oyun normlarının* diğer unsurlarını da yerine getirdiği için yine bir çeşit oyundur.

¹⁰⁸ Huizinga, **age**, 50.

¹⁰⁹ Omar Raoof, Hamed Al-Raweshidy, “Theory of Games: An Introduction”, **Game Theroy**, ed. Qiming Huang (Crotia: Sciyo, 2010): 2.

¹¹⁰ John von Neumann, Oskar Morgenstern, **Theory Of Games And Economic Behavior** (Princeton: Princeton University Press, 1953), 7.

Toplumsal ilişkilerimiz, düğünlerde sergilenen hal ve hareketler, müzik yapmak, cinsel ilişkiler, ailevi ilişkiler, kurumsal ilişkiler, siyasi ve uluslararası ilişkiler, savaşlar birer oyundur. Kısacası insan olmak oyun oynamaktır. *Oyun normlarının* farkında olmamak ise başkalarının oyunlarında oyuncak olmak anlamına gelebilir.

2.5.2.1.2. Kişisel Normlar

Biçimsel veya biçimsel-olmayan normların oluşturduğu norm dizilerinden ve biçimsel normların oluşturduğu norm sistemlerinden söz etmiştik ve bunun yanında normatif bir düşünce sistemine sahip olduğumuzu da ifade etmiştik. Normatif düşünce yapısı sayesinde gittikçe artan norm dizileri arasında ve norm sistemleri içerisinde yaşamaktayız. Soyut normatif önermelerin yaşamımızın her tarafını kaplaması normların davranışlarla etkileşim halinde olmasından kaynaklanmaktadır. Yani davranışlarımızda farkında olalım veya olmayalım bize etki eden normların (norm dizilerinin veya norm sistemlerinin) kısıtlamaları veya dayanakları vardır. Farkında olduğumuzda ise çeşitli normlar arasındaki eylemlerimiz hakkında hesap soran ve hesap veren rolleriyle bir yandan kendi değerlerimiz arasında bilinçli bir değerlendirme yaparken, diğer yandan kişisel normlarımızı şekillendirmiş oluruz.¹¹¹ Bu durumu şöyle izah edebiliriz: normların üzerine düşünürüz, onları içselleştiririz ve içselleştirdiğimiz normlar davranışlarımızı belirler. Bu döngüsel süreçte var olan kişisel normlar bizim kişisel norm demetlerimizi oluşturur ve geliştirir. Davranışlarımız ile düşüncelerimiz arasındaki ilişkiyi Brennan ve diğ.’nin şu sözleriyle ifade edebiliriz:

“ Şu iki normun -biri davranışsal normlar, diğeri düşünüm normları- arasında nasıl bir ilişki olduğu sorusu dikkate değerdir. Şüphesiz onlar bağlantılıdır, fakat bu bağlantının gerçek doğası belirsiz kalmaktadır. Belki onlar düşünüm ve davranışsal yönleriyle birlikte (‘öldürme: onun hakkında düşünme bile!’) tek bir normun temel unsurlarıdır. Belki de belirli bir toplumsal gayede (‘öldürmek hakkında düşünmemelisin’ aynı sebepten ‘ birisini öldürmemelisin’) iki ayrı normdur; adam öldürme ve adam öldürmeye teşebbüs arasındaki yasaklama ilişkisi bunun gibidir.”¹¹²

Kişisel norm demetleri, resmi veya gayriresmi olarak üyesi olduğumuz grupların hukuk normları, toplumsal normlar, ahlak normları, bilim normları, arkadaşlık normları gibi norm dizileri ve sistemleri ile kurduğumuz adaptasyonu içerir. Kelsen’in *temel normu* ile de aynı anlayışı yakalamaktayız. Raz’a göre,

¹¹¹ İoanna Kuçuradi, **Etik** (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2011), 157.

¹¹² Brennan ve diğ., **age**, 251.

“Bir kişi için temel normu önceden varsaymak, hukuk sistemini normatif yani adil olarak yorumlamaktır. Kelsen’e göre bir kişi tarafından desteklenen tüm değerler, tüm ahlaki fikirler, zorunlu olarak bir temel norma dayanan normatif bir sistem oluşturmaktadır. Bir kişinin normatif sisteminden veya onun bakış açısıyla normatif sistemden bahsedilebilir. Belirli bir bakış açısından yaklaşınca, her norm dizisi mutlaka tutarlı ve birleşmiş bir normatif düzen oluşturur. Kişi, onayladığı normlardan bazılarının çatıştığını düşünebilir. Ancak bu normatif değil, psikolojik bir olgudur.”¹¹³

Burada üzerinde durmamız gereken husus insanın belirli norm sınıflarının ve norm sistemlerinin içine doğmuş olması ve zamanla farkındalığı arttıkça kendisine ait *normatif eylem* aracılığıyla *kişisel norm demetlerini* belirlemesidir. *Kişisel norm demetlerimiz* toplumsal rollerimize uyum sağlama işlevi görürken, diğer taraftan karakterimizi belirler. Yeri gelmişken karakter - kişisel norm demetleri - etik ilişkisine işaret etmemiz yerinde olur. Yunanca *ethos* sözcüğünden gelen etik kelimesi “karakter” ve “huy” anlamlarına gelerek kişiye bağlı, kişiyle ilgili bir durumu, ona özgü olan bir yanı ifade etmektedir. Bununla birlikte *ethos*’un çoğulu olan *ethe* “gelenek, görenek” anlamına gelerek belirli bir grubun, bir topluluğun yaşama biçimini ifade eder.¹¹⁴ Herkesin karakterinin kendisine has olması gibi, norm demetleri de kendisine hastır ve başka bir örneği yoktur.

2.5.2.1.3. Hukuk Normları

Oyun normları ve kişisel normlar eşitliğe dayalı toplumsal yapıda ortaya çıkmış iken, hukuk normlarının var olması için ise öncelikle devletin ortaya çıkması gerekmektedir. Kişisel normlar geliştikçe bencillik artmıştır ve bunun sonucunda ise daha çok artı değere sahip olma arzusu ve hırsı fiziksel olarak güçlülerin güçsüzlere tahakkümü ile sonuçlanmıştır. Güçlülerin güçlerini koruma iradesi zamanla organlaşarak devlete dönüşmüştür.¹¹⁵ Devletin işleyişi ve güçsüzlerin yani halkın yönetimi örf ve adet kurallarıyla evrilerek hukuk normları gelişmeye başlamıştır. Hukuk normları bir yandan devletin siyasi yapısını şekillendirirken, diğer taraftan halkın devlet karşısındaki yerinin sınırlarını çizmiştir. Halkın birbirine karşı davranışları ve yaptırımlar bu sınırların içindedir. Öktem’e göre toplumdaki çeşitli davranış kurallarından hukuk ve devlete geçiş sürecinde kurallar devleti yaratmaktadır, devlet hukukun ürünüdür. Hukuk için ayırt edici iki faktör ise *kural-*

¹¹³ Joseph Raz, “Kelsen’in Temel Norm Kuramı”, çev. Şule Ş. Ceylan, **AÜHFD**, s. 62, c. 4 (2013): 1186.

¹¹⁴ İyi ve Tepe, **age**, 5.

¹¹⁵ Franz Oppenheimer, **Devlet**, çev. Alaeddin Şenel, Yavuz Sabuncu (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2005), 62.

hüküm ayrımı ve *yargılamadır*.¹¹⁶ Süreç içerisinde örf ve adet öncelikle teamüli hukuka dönüşmüştür. Bu teamüllerden en önemlilerinden birisi uyuşmazlıkları çözümlemedir. Nitekim tarihin her döneminde şef, ihtiyar heyeti, hakem, aile büyükleri gibi kişiler sorunları çözmekteydi, fakat hukuk ayrımı henüz kesinleşmemişti. Yargılama kurumlarının veya kurullarının sınırlarının çizilmesiyle hukukun da sınırları kesinleşmeye başlamıştır. Hem devletin sınırları hem de yargının sınırları kurullarla çizilmektedir. Bu kurullar daha sonra hüküm içeriğine sahip olmaktadır. Kurullarda kesin buyruklar vardır fakat kural ihlalinde karşılaşılabilecek yaptırımlar belli değildir. Bir toplumsal kuralı çiğneyen kişi ilgili toplumsal çevredeki her bireyden değişik tepkiler alabilir. Ama hükümde böyle değildir. Hükümde yaptırım baştan bellidir, süreklidir ve tüm benzer somut olaylara aynı yaptırım uygulanır. Kurulları hukuk normlarına dönüştüren alenilik ve süreklilik iken, devletlere sürekliliğini veren de hüküme bağlanmış hukuk normlarıdır.

Hukuk normunun hükmünün önceden belli olması hukuk normunun olması gerekeni ifade ettiği gibi bir algı oluşturur. Buradan da normatifliğinden dolayı olan-olması gereken ayrımına gidilir. Gözler'e göre hukuk normunun olması gerekene işaret etmesi belirli bir davranışın emredilmesi, belirli bir davranışın yasaklanması, belirli bir davranışa izin verilmesi ya da belirli bir davranışa yetki verilmesi şeklinde normativist bir kabuldür.¹¹⁷ Fakat biz hukuk normunun olandan ayrılıp olması gereken olarak adlandırılabilceğini kabul etmiyoruz. Çünkü hukuk normu normatif eylemin ürünüdür; normatif eylem de olandır ve süreklidir.

2.5.2.1.4. Din Normları

Din kelimesinin çeşitli anlamları: Arapça *dīn* (*dyn*) inanç ve ibadet kuralları sistemi Farsça *dēn*, *daenā* 'özellikle Ahuramazd veya Zerdüşt dini', Arapça *duyūn* 'borçlar', *dayn* 'borç', *dana* '1. borç aldı, borç verdi, 2. yargıladı, hükmü altına aldı', Aramca *dyn* 'yargılama, hüküm verme, yasama', *mādīnā* 'yargı çevresi, kent, il', Akadca *dīnu* 'yargı, yasa' şeklindedir.¹¹⁸ Genel olarak çıkarabileceğimiz anlam ise 'borç'tur. Bu borç islam teozofisinde Allah'ın sıfatlarından ed-Deyyan tarafından insanlara bildirilen emir ve yasaklara uyma edimidir. Batı dillerine Latince *religāre*'den *religion* olarak geçmiştir. 'Tekrar tekrar bağlanmak, kuvvetlice

¹¹⁶ Öktem ve Türkbağ, *age*, 258-261.

¹¹⁷ Gözler, *Hukuka Giriş*, 68-69.

¹¹⁸ Nişanyan, "din", *age*, 94.

bağlanmak' anlamlarına gelir. *Religiō* kelimesi 'birinin güvenine veya ahlakına bağlanma' gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹¹⁹ Din normlarının gelişmesi ontolojik yapısından dolayı teolojik olarak objektif bir açıklama sunamayacağı için, bu alandaki açıklamalara ve tartışmalara hiç girmeden, epistemolojik ve tarihsel açıklamalarla yetinceğiz. Din normlarını normatif eylem kategorisinde ele almamızın sebebi din normlarının belirleyici, değiştirici ve onayıcı bir otorite tarafından belirlenmesinden kaynaklanmaktadır. Din normlarını belirleyici otorite Antik Mısır'da Tanrı-Kral¹²⁰ iken Altaylar'da Tanrı'dır.¹²¹ Vahye dayalı dinlerde Allah'tır (İslam:Ya Huve, Tevrat:Yhwh/Aloh, İncil:Yahve).¹²² Doğu dinlerinde ise Brahma, Buddha veya Tao'dur.¹²³

Vahye dayalı dinlerde Allah emir ve yasakları peygamberlere vahiy aracılığıyla göndermiştir. Isfahani'ye göre,

“Vahiy sözcüğü temelde 'süratli bir şekilde işaret etmek' demektir. Bu da;

a) 'Remz; işaret ve ima yoluyla konuşma' şeklinde olur.

b) Kimi zaman da 'terkipten soyutlanmış ses aracılığıyla', 'el ve ayaklardan biriyle işaret ederek' ve 'yazı ile' olur.

Yüce Allah'ın nebilerine ve evliyasına; dostlarına ilka edilen ilahi kelimeye vahiy denilir.”¹²⁴

Böylece peygamberler aracılığıyla vahyin yani Allah'ın kullarına işaret ettiği şeylerin norm olması *yaratıcı eylemin, normatif eyleme dönüşmesi* şeklinde ifade edilebilir.

¹¹⁹ Partridge, “ligament”, *age*, 1779.

¹²⁰ Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, 61. [Tanrı-Kral daha çok Firavunları çağırılmaktadır. İngilizcede God-King olarak telaffuz edilir.]

¹²¹ Günnur Yücekal Arpacı, *Gök-Tanrı İnançının Bilinmeyenleri* (İstanbul: Çatı Yayınları, 2015), 43. [Tanrı (*Tengri*) Türkçe bir kelime olup, vahye dayalı dinlerdeki İlah kavramına karşılık gelir.]

¹²² Ali Durusoy, “Hüve Hüve”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.17 (1999): 67; Sadreddin Konevi, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, çev. Ekrem Demirli, 2.bs. (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 21; “Yehova İsmi İncil'de Yer Almalı mı?”, *Gözcü Kulesi Dergisi* (01 Ağustos 2008), <https://www.jw.org/tr/yayinlar/dergiler/wp20080801/incilde-yehova-ismi/> [05.02.2017]; *Allah* lafzının başındaki elif çıkarıldığında *lillah*, lam çıkarıldığında *lehu*, diğer lam çıkarıldığında *hu* kalır. Tüm bu manaların İslam metafiziğinde *Allah*'i işaret ettiği kabul edilir. Bkz. Muhyiddin İbn Arabi, *Fütuhat-ı Mekkiye 16*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 64. Bazı kişilere göre de *Hüvenin* aslı *hu/he* dir *Hu* zamirinin harfi olan *he*, *Allah* isminin türetildiği asıldır. Buna milk lamı eklenince *lehu* olur. Başına tazim için bir *el* takısı getirilince *Allah* lafzı oluşur. Bkz. Mustafa İslamoğlu, *Kur'an'a Göre Esmâ-i Hüsnâ 1* (İstanbul:Düşün Yayıncılık, 2014), 113.

¹²³ Li Hongzhi, *Zhuan Falun* (New York: The Universe Publishing Company, 1999), 44-45; Lao Tzu, *Tao Te Ching*, çev. Osman Yener (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1998), 80. [Lao Tzu'nun dediği gibi “Adlandırılan Tao, Tao değildir.”, fakat şunu belirtmeliyiz ki Tao daha çok ‘Yol’ anlamında kullanılmaktadır. Karate-do (silahsız elin yolu), Aiki-do (bütünleşme yolu), Cha-do (çay töreni), ka-do (ikebana), sha-do (kaligrafi) gibi uygulamalarda kültürle, gelenekle ve bilgelikle dolu bir ‘Yol’ anlaşılır. Farkındalıklı kurallı geleneksel uygulamalar olması bakımından normatif eylem olarak da ifade edebiliriz.]

¹²⁴ Ragıp el-Isfahani, *Müfredat*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2007), 1544.

Kur'an-ı Kerim'deki “*Innema emruhu iza erade şey'en ey yekule lehu kün fe yekun*”¹²⁵ ayetindeki *kün fe yekun* (Ol! der, ve oluverir.) emri, Allah sistemi içerisindeki *yaratıcı eylemin* anbean nasıl oluştuğuna işaret ederken, aynı emrin insan bilgisine yansıyan normatif yönünün *normatif eyleme* dönüşmesi İslam felsefesinde akıl üzerinden çözümlenir.

Buna göre, ‘akl-ı mead ile akl-ı meaş’ın¹²⁶ idrakına varmış bir kimse normatif eylem ile yaratıcı eylemi belli oranda kavramış bir kişiyi ifade eder. Bir diğer önemli husus ise bu sürecin kesbi değil, vehbi olduğudur. Bu da yaratıcı eylemin belli bir kişisel norm demetine özel olarak yöneldiğinin işaretidir. Fakat bu sırada dünyanın farklı bölgelerinde farklı dinlerden başka elçiler yaratıcı eylemden kişisel norm demetlerine yansıyan emir ve yasakları insanlara iletmektedirler. Bir görüşe göre insanların gerek biçimsel gerek biçimsel-olmayan normlarla ulaşamadığı hidayet aksine delalete düşmesinin sonucu olarak ilahi bir müdahale olarak dönem dönem din normları oluşmuştur. Gönderilen her elçi hali hazırdaki doğruluktan aşırı derecede sapmış normları gözden geçirmiştir.

2.5.2.1.5. Bilim Normları

Genel kaniya göre bilimsel bilgi ‘olan’ı, normatif bilgi ‘olması gereken’i ifade eder. Bilimsel önermeler doğrulanabilir veya yanlışlanabilir¹²⁷, fakat emir, yasak, izin veya yetki içeren normatif önermeler doğrulanamaz ve yanlışlanamazlar. Bilimsel önermeler aynı zamanda olgusal önermeler oldukları için, olgularla karşılaştırılıp doğrulukları veya yanlışlıkları ortaya koyulabilmektedir, normatif önermelerin sınanması ise normatif sistemlere uygun olup olmadığı şeklinde doğrulamayla olur. Burada bilimsel önermeler ile normatif önermelerin farklı

¹²⁵ Elmalılı M.Hamdi Yazır, **Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali**, haz. Abdulvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları,2006), 280. (36/Yasin-82) “O'nun emri bir şeyi murat edince ona sadece, ol, demektir. O da oluverir.”

¹²⁶ Özemre'ye göre, “Akl-ı Meaş: 1) eşyâyı tanımamıza, 2) eşyâ arasındaki bağıntıları teşhis etmemize, 3) bunları ve bunlar hakkındaki bilgilerimizi kategorileştirmemize, 4) eşyânın ya da eşyâdan hareketle ihdâs ettiğimiz soyut bilgilerin zihnimizdeki temsillerini(röprezantasyonlarını) tanımlamamıza, 5) bunlar arasındaki bağıntılar ihdâs etmemize, ve 6) bu temsilleri kategorileştirmemize yarayan kudretli bir vâsıttır. Akl-ı Meaş, kesbidir(insanın çabasıyla kazanılabilir) fakat Akl-ı Mead vehbidir(Cenab-ı Hak dilediğine bağışlar) ve yakîn ile idrak edilir. Yakîn: ‘Şeksiz-şüphesiz, vehim ve hayâlden âzâde, kesin, rabbânî (yâni Rabb'in indinde mahfûz olan) bilgi’ demektir.”. Bkz. Ahmed Yüksel Özemre, Necmettin Şahinler, **Kamil Mürşidlerin Mirası**, 3. bs. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 109.

¹²⁷ Yanlışlanabilirlik, Popper'ın bilimsel önermelerin geçerliliklerinin doğrulanabilirlikleriyle değil de yanlışlanabilirliklerinin derecelerine göre kabul edilebileceği görüşüne dayanır. Bkz. Karl Popper, **The Logic of Scientific Discovery** (London-New York: Routledge, 2005), 95.

bağlamlara işaret ettikleri açıkça görünmektedir. Olan-olması gereken tartışmalarını (is-ought problem) alevlendiren Hume, ahlak sistemlerinde önce -dir, -değildir hüküm ekiyle oluşturulan olgusal önermelerle Tanrı'nın varlığı ve insani faaliyetler ortaya koyulurken, birden farklı bağlamlara işaret eden -malı, -mamalı yüküm ekiyle oluşturulan normatif önermelere geçilmesini anlaşılabilir bulduğunu ifade etmektedir. Hume, normatif sistemlerde farklı bağlamlar arasında kurulan bu tür ilişkilerin olgusal önermelerden tündengelsel olarak nasıl türetildiğinin açıklanması gerektiğini söylemektedir.¹²⁸ Hume'dan sonra bu tartışma değişik boyutlara ulaşmıştır. A.J. Ayer, Nowell-Smith ve R.M. Hare gibi bazı filozoflar ahlaki olmayan öncüllerden ahlaki sonuçların çıkarılamayacağını tartışırken, A.C. MacIntyre ve Geoffrey Hunter gibi bazı filozoflar olgu önermeleri ile normatif önermeler arasındaki mantıki ilişkileri ortaya koymuşlardır. J.R. Searle ise meseleyi ahlak felsefesinden dil felsefesine taşıyıp, sorunun daha geniş çerçevede dilde çözümlenmesi gerektiğini savunmuştur.¹²⁹

Bilimsel bilgi-normatif bilgi ayırımına geri dönecek olursak, bilimsel bilginin, pozitivistlerin kabul ettiği gibi olgu bilgisi ile sınırlı olmadığını, aynı zamanda bilgisine erişilen olguların nedenlerinin araştırılıp bilimsel açıklama ortaya koymayı da amaçladığını belirtmemiz gerekir.¹³⁰ Burada bizim için önemli olan bilimsel bilginin insan faaliyeti ile ortaya çıkıyor olmasıdır. Bilim insanların faaliyeti normatif eylemdir. Bu eylemi bilimsel bilgi birikimi de denilen bilimsel normlara uyarak gerçekleştirirler. Haliyle de normatif eylemin kendisi olması gereken değil, olandır. Pozitivist anlayış ise bilimsel bilgi ile beşeri faaliyeti birinden ayırmış gibi ele alır. Önce fiziksel olguları dilsel önermelere yükler ve ardından dilsel önermeler arasında mantıksal ilişkilerle analizler yapar. Vardığı sonuçları da insandan kopuk bir düzlemde ele alır. Pozitivistler insani değerleri ve metafiziği bir tarafa iterken gerçeklikten saptıkları konusunda K. Popper tarafından uyarılana kadar oldukça etkili olmuşlardır. Doğanın kendi içindeki düzenli işleyişini bilimsel formüllere indirgemek ve bu formüllerden bazılarını sarsılmaz bilimsel kanunlarmış gibi kabul etmek günümüz bilim anlayışına pek uymamaktadır. Buradaki sarsılmazlık bilimsel

¹²⁸ David Hume, *A Treatise of Human Nature* (Auckland: The Floating Press, 2009), 715-716.

¹²⁹ Recep Kılıç, "Olguların Değer Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.35, s.1 (1996): 356-357.

¹³⁰ Teo Grünberg, David Grünberg, *Bilim Felsefesi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012), 13.

önergelerin doğrulanma ve belgelenme derecelerinin çok yüksek olmasından kaynaklanır.¹³¹

Bilim insanlarının ‘bilim ethosu’ndan¹³² ayrı olarak, bilim faaliyetindeki deney ve gözlem araçlarının kullanım kurallarından bilime konu her tür olguyu ele alma kurallarına kadar her türlü faaliyet bilimsel normlar olarak adlandırılabilir. Örneğin yerçekimi olgusuna ait yer çekimi yasasına ait formül: ‘ $F = G \cdot m_1 \cdot m_2 / r^2$ ’ şeklinde adlandırılır.¹³³ Yer çekimi yasasının ‘insan zekasının gerçekleştirdiği en kapsamlı genelleme’ kabulü olduğunu söyleyen Feynman’ın sözüyle: “Yerçekimi yasası şudur ki: iki kütle, birbiri üzerine, aralarındaki uzaklığın karesi ile ters orantılı ve kütlelerinin çarpımı ile doğru orantılı olan bir kuvvet uygular.”¹³⁴ Bu formülü “F’ye ulaşmak için G ve m_1 ve m_2 ve r^2 işlem görmek zorundadır.” şeklinde ifade edebiliriz. Işıқтаç emredirici bir normun doğası için, emredici ya da hakim hükümlerin kendilerine mutlak şekilde uyulması gereken normatif kurallar olduğunu ve bu tür kuralların *yükümlüdür, geçersizdir, mükelleftir, memnudur, mecburdur* veya *yasaktır* gibi emredicilik niteliği gösteren fiillerle bittiğini söyler.¹³⁵ Bilimsel normlarla diğer sınıftan normların yaptırım bakımından dereceli farklılıklar olmasına rağmen, F’ye ulaşmak için G ve m_1 ve m_2 veya r^2 ’den bir veya birkaçına pratikte hatalı bir değer verirsek, F’ye ulaşamayacağımız gibi, ne sonuçlarla karşılaşacağımızı da kestiremeyiz. Teoride ise, sonucu kestirebilsek de bunu olması gerekenden söz ederek yapabildiğimizi kabul etmeliyiz. Ya da Feynman’ın sözleriyle, “İyi bir tahmin yaptığımızı, sonuçları hesapladığımızı, ve hesapladığımız sonuçların her seferinde deneyle uyumlu olduğunu varsayalım. Öyleyse teori doğru mudur? Hayır; sadece yanlış olduğu kanıtlanmamıştır.”¹³⁶ demeliyiz.

¹³¹ W. V. Quine, J. S. Ullian, **Bilgi Ağı**, çev. A. Hadi Adanalı (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001), 71-72; Grünberg, **Epistemik Mantık Üzerine Bir Araştırma**, 138.

¹³² Merton, bilim ethosu için “Bilim insanını bağlayan değer ve normların etkili tonda bir birleşimidir.” demektedir. Robert K. Merton, “Bilimin Normatif Yapısı”, **Bilim Sosyolojisi İncelemeleri**, çev. Kemal İnal, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010), 167. Bilim ahlakı veya bilim etiği olarak da yorumlanabilecek bu tanım, bilim insanlarının bilim yaparken doğaya, insana ve diğer tüm canlılara karşı zarar vermeme, saygılı olma gibi ahlaki tutumu olarak değerlendirilebilir.

¹³³ F: iki kütle arasındaki çekim kuvvetinin büyüklüğü

G: evrensel kütle çekim sabiti = $(6.674 \times 10^{-11} \text{ N} \cdot (\text{m}/\text{kg})^2)$

m_1 : birinci kütlenin büyüklüğü

m_2 : ikinci kütlenin büyüklüğü

r: iki kütle arasındaki uzaklık

¹³⁴ Richard Feynman, **Fizik Yasaları Üzerine**, çev. Nermin Arık (Ankara: Tubitak Yayınları, 1997), 2.

¹³⁵ Işıқтаç, **Hukuk Başlangıcı**, 148.

¹³⁶ Feynman, **age**, 186.

Bilim normları aynı zamanda, bilimsel faaliyetin araçları olduğu için normatifliğin gelişimi bilim adamı titizliğinde çalışan meta-etikçilerin eliyle olmuştur. Bunlara mantıkçıların katılmasıyla birlikte, normlar daha biçimsel dillerle ifade edilir hale gelmiştir. Şimdilerde ise bilgisayar bilimcilerinin katılımıyla, etmen tabanlı normatif sistemler üzerine araştırmalarıyla, insanın toplumsal yönü irdelenmektedir. İnsanlar olarak, toplum içinde yaşadığımız müddetçe, normlar eylemlerimizin her adımında var olacaktır. Yalnız yaşamayı başarabilen insanların var olma ihtimalinde dahi, bu kişilerin normatif düşünce sistemi bozulup evrilmedikçe normlar hayatlarında var olacaktır. İnsanın doğada tek başına kaldığı doğa durumunu tahayyül ettiğimizde, insanın kabullenmek zorunda kalacağı belli başlı kaideler olacaktır. Kendisini güven altında hissetmek için çeşitli erklere sahip güç odaklarının (otoritelerin) boyunduruğu altına girecektir. Özgürlüğü bir şekilde kısıtlanacak ve bazı eylemleri cezalandırılacaktır.

Bu bölümde sırasıyla etimolojisini, doğuşunu, işlevlerini, yaptırımlarını ve kategorilerini incelediğimiz norm kavramını, çağdaş felsefede tartışılan yönleriyle birlikte ele aldık. Norm kavramını, genel olarak yaratıcı eylem ve normatif eylem perspektifinde inceledik. Yaratıcı eylem sayesinde var olan her hareket, insan yaşamı ve hareketleri söz konusu olduğunda normatif eylemi ve normatif düşünüşü meydana getirmektedir. Normatif eylem normları belirli bir otorite tarafından biçimlendirilen, değiştirilen ve onanan normlardır. Oyun normları, kişisel normlar, hukuk normları, din normları ve bilim normları olarak sınıflandırılan bu normlar, kurucu veya düzenleyici otorite tarafından, sürekli biçimlendirildiği için biçimsel normlar üst başlığında ele alınırlar. Toplumsal normlar olarak adlandırdığımız biçimsel-olmayan normlar ise, yaratıcı düzen içinde öyle olageldiği kabul edilen normlardır. Bunları ahlak normları, örf-adet normları, görgü normları ve kötülük normları olarak sınıflandırdık. Bu tür toplumsal normların, normatif eylem olup olmadığı sorusuna: toplumsal normlar belli toplumlara (veya topluluklara) özgü olduğundan; bu toplumlardaki normatif eylem normlarının, toplumsal normları da içereceğinden; bunların da normatif eylem olduğu cevabını veririz. Ayrıca biçimsel normlar, biçimsel-olmayan normlara çizilen çerçevelerle biçimselleştiği için onları ayrı olarak ele almak kaçınılmaz olur. Üçüncü bölümde, bu biçimselliği mantık temelinde ele alacağız. Böylece normatif eyleme dayalı normatif düşünce sistemimizin mantık ile

olan ilişkisini çözümlüyüp, dördüncü bölümde ele alacağımız gerçek dünya - mümkün dünya ayırımında normları incelemeye zemin hazırlayacağız.

3. NORMATİF MANTIK

3.1. Normatif Mantık Kavramı

Aristoteles ile başlatılan mantık bilimi Büyük İskender'in (MÖ 356-323) doğu seferi sırasında Yunan kültürü ile tanışan Süryaniler aracılığıyla İslam coğrafyasında gelişim göstermeye başlamıştır. Bu süreçte Süryaniler Aristotelesçi mantık eserlerini Süryaniceye çevirmeye girişmişlerdir. İslamiyetin doğuşundan sonra ise, bu eserler Süryanice ve Yunancadan Arapçaya çevrilmeye başlamıştır.¹³⁷ Mantık bilimi Aristoteles ile başlamasına rağmen onun bilim sınıflandırmasında mantık geçmemektedir. Çünkü Aristoteles'e göre, analitik ile aynı anlamda kullandığı mantık "ilime bir giriştir" (*propedeutik*).¹³⁸ Günümüzdeki mantık kelimesiyle aynı anlama gelen *logikos* ve *analitik* kavramlarını ortaya koyan ve kullanan kişinin Aristoteles olduğunun mantık tarihçilerince kabul görmesi nedeniyle mantık bilimi kendisine dayandırılır.¹³⁹ Burada Aristoteles'in asıl başarısı, analogik düşünüş üzerinden "ilime giriş" mesabesinde, mantığı tüm ilimlerin temeline koymuş olmasıdır. Yoksa mantık, analitik yahut akıl yürütme bugünkü anlamıyla insanın yeryüzünde şekillenmeye başladığı zamana kadar geri götürülebilir. Hatta insanı düşünme yada *akletme*¹⁴⁰ yeteneği bakımından diğer canlılardan ayıran kadim düşünce de insanın analitik düşünme yeteneğine dayandırılabilir. Analitik kelimesi 'çözmek, serbest bırakmak' anlamındaki Latince *luēs* (İngilizce, *to loose*) kelimesinden *luisis* ve *lysis* kelimelerine oradan *-lyse*, *-lyze* son eklerine dönüşmüştür. *Ana-* ön ekli *Analisis* (İngilizce, *to unloose*) ise, 'bağ vb. çözmek' anlamına gelir.¹⁴¹ *Logikos* kelimesi 'söz, konuşmak, kavramak, saymak' anlamlarına

¹³⁷ İskender Taşdelen, **Mantığın Gelişimi** (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 41.

¹³⁸ H. Ragıp Atademir, **Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı** (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974),90.

¹³⁹ **age**, 63.

¹⁴⁰ Akıl kelimesi Arapça "(bir nesneyi) yakalamak ve bırakmamak üzere tutmak, alıkoymak, korumak veya ona yapışmak ve(ya) bunları istemek ya da bunlara yönelmek anlamına gelir." Bkz. Isfahani, **age**, 1033. Böylece mantık açısından akıl yürütmeyi 'kavramlar arasında bağ oluşturma, kavramları birbirine bağlama, birbirleriyle aralarında ilişki bulunan kavramların bağlarını inceleme' olarak kabul edebiliriz.

¹⁴¹ Partridge, "lose" **age**, 1831-1832.

gelen Yunanca *logos* kelimesinden türemiştir. *Logos* kelimesi log- kökünden leg- köklü ‘toplamak, bir araya getirmek’ anlamındaki *legere* kelimesiyle ilişkilidir. Ana-ön ekli Yunanca *analogia* ise, ‘toparlamak, kavramak, idrak etmek’ anlamlarına gelir.¹⁴² Akıl yürütme anlamındaki İngilizce *reasoning* kelimesi ‘saymak, hesaplamak, düşünmek, akıl’ anlamlarına gelen Latince *ratio* kelimesinden türemiştir.¹⁴³ *Mantık* sözcüğü ise Özlem’e göre, Arapça’da “söylemek, demek, konuşmak, dile getirmek anlamlarına gelen ‘ntk’ (nutk, nutuk, vd.) kökünden türetilmiştir. ‘Akıl, düşünme, yasa, düzen, ilke’ anlamlarını içeren Yunanca *logos* sözcüğü ‘söz’ anlamı esas alınarak Arapça’ya ve Arapça üzerinden Türkçe’ye girmiştir.”¹⁴⁴ Nihayetinde *mantık* kavramının anlamına baktığımızda, saydığımız bu dillerdeki ortak seyir akıl ile kavramsallaştırılan anlam, ister söz ile ister düşünce ile olsun bu kavramlar üzerinden kurulan ilişkisellik üzerinden yürütülür.

Mantık, ister Aristoteles’in onto-lojisi gibi varlık üzerine analize işaret etsin,¹⁴⁵ isterse günümüzdeki gibi daha çok sembolik mantığa işaret etsin, bizim için önemli olan mantığın temelde formel bir disiplin olmasıdır.¹⁴⁶ Mantığın biçimsel temelini kuran, başta Frege ve Carnap’ın da kabul ettiği gibi, onun normatif doğasıdır.¹⁴⁷ Özlem, mantığın özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı gibi üç temel ilkeye dayalı bir sistem olduğunu vurguladıktan sonra, “Bu ilkelere mantık tarihi boyunca, ‘düşünme yasaları’, ‘bilginin normatif yasaları’ gibi adlar da verilmiştir.”¹⁴⁸ demektedir. Bu da bize göstermektedir ki mantık, ‘yaparsan yaparım’ benzeri normatif kabul ve sözleşmelerle biçimselleşmiş bir disiplindir. *Normatif mantık* kavramını tanımlarken ise normatif eylem yaklaşımını ele alırken söz ettiğimiz gibi, insanın bilgisine konu olan tüm sürekli eylemlerin normları oluşturduğunu söyleriz. *Normatif mantık* bu anlamda normlar arasındaki ilişkiselliği çözümleyen *normlar mantığı*dır. Fakat bu ilişkiselliğin, yani beşeri eyleme dayalı bilginin normatif olduğunu kabul ettiğimizde, *normatif mantığın* diğer mantık sistemlerini de içeren temel ve genel mantık sistemi olduğunu kabul edip *normlar mantığını kavramlar mantığı, ödev mantığı ve varlık mantığı* gibi özel mantık

¹⁴² age, 1751-1752.

¹⁴³ age, 2700.

¹⁴⁴ Doğan Özlem, **Mantık** (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004), 27.

¹⁴⁵ Atademir, age, 96.

¹⁴⁶ Özlem, **Mantık**, 325.

¹⁴⁷ Florian Steinberger, "Frege and Carnap on The Normativity Of Logic", **Synthese**, vol.194 (2017), 160-161.

¹⁴⁸ Özlem, **Mantık**, 351.

sistemlerinden olduğunu kabul etmek daha doğru olur. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki, normatif mantığın konusunu içeren normlar, biçimsel ve biçimsel-olmayan tüm normlar değil, sadece biçimsel normlar yani normatif eylem normlarıdır.

3.2. Norm-Mantık İlişkisi

Norm-mantık ilişkisi bir yandan mantığın normatif yapısına dayanırken, diğer taraftan normların mantıksal yapısına dayanır. Bu ilişkinin sınırlarını çizmek için iki yapıyı detaylı bir şekilde ele almak gerekir. Çünkü bir tarafta mantığın normlarla kuruluşu varken, diğer tarafta düşünce yetimizin izin verdiği ölçüde normların mantığının oluşumu vardır. Bu oluşum beşeri eylemin sadece nedeni değil, aynı zamanda sonucudur. Eskiden biçimsel-olmayan normlarla yaşamış olup, şimdi biçimsel normlarla yaşamakta olan toplumların tekamülü aradaki farkı görmek bakımından yeterlidir.

3.2.1. Mantığın Normatif Yapısı

Mantığın normatif yapısı denildiğinde dar anlamda mantık biliminin kuruluşu anlaşılırken, geniş anlamda ise *normatif eyleme* dayalı insan düşünce ve bilgi sisteminin nasıl meydana geldiğine işaret edilir. Fakat burada mantığın ilkel önermelerini, öndayanaklarını veya yasalarını ele alırken, ‘Kartezyen döngü’ ya da ‘döngüsel nedensellik’ denilen, bir önermenin arasında kendisinin de bulunduğu öncüller ile kanıtlanması demek olan *diallelus (petito principii) geri gidişine*¹⁴⁹ düşmemek gerekir. Aksine, *normatif eylemi* en tepeye koyarak öndayanaksız bilgi sistemlerinin mümkün olduğunu gösterebiliriz. Grünberg’e göre,

“Felsefenin ‘normatif’ olması, felsefenin konusunu (‘olanlar dünyası’na değil de) ‘olması istenilen’e sınırlandırmadığı gibi, olan-dünyası hakkında sağladığı (öndayanaksız) bilginin sübjektif, uzlaşımalsal veya keyfe-bağlı olmasını hiç bir şekilde gerektirmez. (Yani felsefe bir bakıma ‘normatif’ olmakla birlikte, gene de olanlar-dünyası hakkında objektif bilgi sağlayabilir.)”¹⁵⁰

Felsefenin bu nihai görevi, bize kendi üzerimize düşünerek ortak-duyumuzun, bilimlerin ve hatta mantığımızın öndayanaksız gerçekliğine kapı aralamaktadır.¹⁵¹

¹⁴⁹ Luciano Floridi, *Scepticism and The Foundation of Epistemology* (The Netherlands: E.J.Brill, 1996), 98.

¹⁵⁰ Grünberg, *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*, 32.

¹⁵¹ *age*, 19.

Olanlar-dünyası hakkındaki öndayanaksız objektif bilginin imkanını göz önünde bulundurduğumuzda, mantığı kuran ilkel önermelerin hüküm dile getirmesi, dil-dışı gerçeklikten vücuda geldiği için ve bizim dil-dışı gerçekliği bilişimiz *normatif eylem* aracılığı ile olduğu için, bu da demek oluyor ki, mantık bizim normatif eylemimizin nihai sonucudur. O halde ‘mantık, normatif bir disiplindir ve *normatif mantık* meta bir çözümleme olarak temel mantıktır’ diyebiliriz.

Mantık diğer tüm formel bilimler gibi bir takım normatif ifadeler üzerine inşa edilerek kurulur. ‘Bunu yap, şunu yapma!’ şeklindeki ilkel emirlerin ‘Buna P de, şuna Q de!’ veya ‘Bir şeye ya A de, ya A-olmayan de!’ gibi normatif ifadelere dönüşerek kendi içerisinde tutarlı bir sisteme dönüşmesiyle mantığın normatif yapısı kurulmuş olur. ‘Neye A ve nelere A-olmayan deriz?’ ya da ‘Mantık ilkelerini kuran normatif ifadeler kollektif bilgi olarak nasıl kullanılır?’ gibi epistemolojik sorularla mantığın normatif yapısı daha çok “inanç” (*believe/ought to*) üzerinden kurgulanır.¹⁵² Fakat nedense, mantığın temel ilkesi olan doğruluk ilkesi ve bu ilkenin türevi olan özdeşlik ilkesinden Descartes’ın, “*cogito ergo sum*” sözüyle ifade ettiği gibi normatif bir zihnin kendisiyle yüzleşmesi çıkarsanmaz.¹⁵³ Normatif bir düşünce sistemine sahip olduğumuzu kabul ettiğimizde, varlık üzerine kurulu olan bilgimizin tutarlılığını sağlayan araç olan mantığın da belirttiğimiz gibi ilkel normların üzerine kurulu olduğunu çıkarabiliriz. Mantığın normatif yapısını oluşturan temel ilkeler olan *doğruluk, geçerlilik, tutarlılık, özdeşlik, çelişmezlik* ve *üçüncü halin imkansızlığı* ilkelerine aşağıda detaylı olarak değineceğiz.

3.2.1.1. Mantık ve Akıl Yürütme

Mantığın ‘söz’ ve ‘düşünme’ anlamlarına geldiğinden daha önce söz etmiştik. Fakat ister söz, yani konuşma olsun, ister düşünme olsun, bunların meydana gelmesi için bir takım birimlere ihtiyacımız var. Mantıkta bu en küçük birimlere terim diyoruz. Terimler ise kavramlara işaret eder. Biz kavramlar sayesinde mantık ve gerçeklik arasında ilişki kurarız. Kavram, gerçeklikteki bir nesnenin zihnimizdeki

¹⁵² Florian Steinberger, "The Normative Status of Logic", ed. E. N. Zalta (Spring 2017 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/logic-normative/> [11.10.2017]

¹⁵³ Nick Zangwill, “The Normativity of Mental”, **Philosophical Explorations**, vol. 8, no. 1 (March 2005): 7.

tasarımıdır. Kavramı dil ile ifade ettiğimizde terim adını alır.¹⁵⁴ O halde diyebiliriz ki, mantığın ilk görevi kavramlar arasındaki ilişkileri çözümlenektir. Bu ilişkileri çözümlerken, kavramların özelliklerinin ve birbirleriyle ilişkilerinin saptanması kavramlar mantığını meydana getirir. İki veya daha fazla kavramın bir araya gelmesiyle, doğruluğuna veya yanlışlığına hükmedilebilen sözlere önerme ve bu ilişkiyi inceleyen alana önermeler mantığı denilir. Önermeler arasındaki ilişkilerden çıkarım yapmamızı sağlayan alana ise çıkarımlar mantığı denilir. Kavram, önerme, çıkarım sıralamasıyla sözünü ettiğimiz alan, klasik mantık veya Aristoteles mantığı olarak adlandırılır. Klasik mantığın amacı tutarlı düşünme yollarını saptamaktır. Tutarlı düşünme ise kendisini akıl yürütmede gösterir.¹⁵⁵ Yani mantık bilimi ‘doğru’ kavramı temelinde kurulur diyebiliriz. ‘Doğru’, gerçeklikte aranır ve gerçeklikteki çeşitli doğrular arasında tutarlılık ilişkisi kurularak doğruya dayalı akıl yürütme geçerli hale gelir. Modern mantıkta ise doğruluk ilkesi yerini geçerliliğe ve tutarlılığa bırakır. Grünberg’e göre, “Modern mantık, günlük dil veya bilim dilindeki çıkarımları sembolleştirerek mantıksal biçimini gün ışığına çıkarmayı amaçlar.”¹⁵⁶ Bunun yanında, “Sembolik bir çıkarımın öncülleri ile sonucu birer sembolik önerme olduğundan, doğruluk değerinden yoksundurlar.”¹⁵⁷ Mantık ilkelerini ele alırken doğruluk ile geçerlilik ve tutarlık ilişkisini detaylı olarak inceleyeceğiz.

3.2.1.1.1. Mantık İlkeleri

Mantık kitaplarında mantık ilkeleri denildiğinde *özdeşlik*, *çelişmezlik* ve *üçüncü halin imkansızlığı* olarak üç ilke sıralanır. Bazı mantıkçılar bu ilkelere Leibniz’in *yeter sebep ilkesini* de dördüncü ilke olarak eklerken, diğer bir kısım mantıkçılar *yeter sebep ilkesini* mantık ilkesi olarak kabul etmezler.¹⁵⁸ Yeter sebep ilkesini ilk ortaya koyan Leibniz’e göre ise, sadece *çelişmezlik* ve *yeter sebep* olmak üzere iki ilke vardır.¹⁵⁹ Fakat bu ilkeler nasıl mantık terimleri arasındaki ilişkileri

¹⁵⁴ Semiha Akıncı, Hasan Ali Ünder, **Klasik Mantık** (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 13.

¹⁵⁵ Necati Öner, Teo Grünberg, **Mantık I** (Ankara: Emel Yayınevi, 1994), 7.

¹⁵⁶ Teo Grünberg, **Sembolik Mantık El Kitabı I** (Ankara: Metu Press, 2000), 4.

¹⁵⁷ **age**, 5.

¹⁵⁸ İsmail Köz, **Mantık Felsefesi** (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 18.

¹⁵⁹ “Akla dayanan bilgilerimiz iki büyük ilkeye dayanırlar: Birincisi çelişme ilkesidir; bu ilke uyarınca içinde çelişme olana yanlış, yanlış karşıt yahut onunla çelişik olana da doğru hükmünü veririz. İkincisi yeter sebep ilkesidir ki bu ilke uyarınca yeter bir sebep olmadıkça hiçbir olgunun doğru veya var, hiçbir hükmün gerçek olamayacağını, olgunun niçin böyle olup da başka türlü olmadığını anlarız. Oysa, bu sebepler çoğu zaman bizce belli değildir.” Bkz. G.W. Leibniz, **Monadoloji**, çev. S. Kemal Yetin (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1988), 7.

ifade etmekteyse, gözden kaçırılan bir nokta olarak *doğruluk*, *tutarlılık* ve *geçerlilik* de aynı şekilde terimler arasındaki ilişkilere işaret ettikleri için, bunların da mantık ilkelerinden sayılmaları gerekir. Çünkü klasik mantıkta ve genel olarak iki değerli mantıkta doğru-yanlış olarak yaptığımız akıl yürütmeler, doğru-yanlış yerine başka değerler üzerine de pekala yürütülebilmektedir. Örneğin, normatif ahlak mantığı üzerine çalışan Gilbert Harman'a göre, 'doğru'ların tutarlılığı değil 'inanç'ların tutarlılığı önemlidir. Harman, akıl ile birşeyleri bağlamak anlamında inançları birbirine bağlar ve onları yürütür. Bu durumu şöyle ifade eder: "Sıradan insanın düzenli olarak yaptığı şudur: düşünür, sonuca varır, karar değiştirir. Daha doğrusu, insanlar bir inanç geliştirir ve sonuca varırlar, akılyürütme neticesinde yeni inanç geliştirir ve eskisini terk ederler. Bu anlamda akıl yürütme kanı değişikliğidir."¹⁶⁰ Buradan yola çıkarak sırasıyla *doğruluk*, *geçerlilik* ve *tutarlılığı* açıklayalım:

Doğruluk

İki değerli mantıkta yanlışın karşıtı olan doğru ve doğruluk kavramı, mantıkta bir ilke olmasına rağmen mantığın konusu değildir. Doğruluk Özlem'in de dediği gibi, daha çok felsefenin ve bilimlerin konusudur. Özlem, mantıkta doğruluğu şöyle açıklar:

"Mantıkta doğru, özdeşlik ilkesinin bir yorumu ve uygulanımından ibarettir. Birşeyin kendisi olması, en basit ve temel mantıksal doğruluktur ve ifadesini 'A, A'dır.' özdeşlik önermesinde bulur. Yanlış ise, çelişmezlik ilkesinin bir yorumu ve uygulanımından çıkar. Birşeyin hem kendisi hem de başka birşey olduğunu yani birşeyde kendisinde bulunmayan bir başka şeyin, bir özelliğin bulunduğunu söylemek bir çelişkidir. Doğru ve yanlış değerleri dışında bir üçüncü değer olabirliğini önleyen ise, üçüncü halin olmazlığı ilkesidir."¹⁶¹

Mantıkta doğru, özdeşlik önermesinin bir yorumu ve uygulanımını andırıyor olmasından daha çok, özdeşlik önermesi doğrunun bir yorumunu andırmaktadır. İki değerli bir mantık sisteminde 'A, A'dır' önermesine Doğru dersek, buradan 'Bir şeyin kendisi olmasına *doğruluk* denir' gibi bir tanım elde ederiz. 'A, A-olmayandır' önermesine Doğru dersek, buradan ise 'Bir şeyin kendisi olmayan olmasına *çelişki* denir' gibi bir tanım elde ederiz. Başta iki değerli mantık sistemi dediğimiz için, herhangi bir terim ve o-terim-olmayan iki değer (örnekte A ve A-olmayan)

¹⁶⁰ Gilbert Harman, "The Logic of Ordinary Language", **In Common Sense, Reasoning, and Rationality**, ed. Renee Elio (Oxford: Oxford University Press, 2002): 94.

¹⁶¹ Özlem, **Mantık**, 336.

belirlediğimiz için, bu iki değer üzerinden yapacağımız tanımlar gerçekçi yaklaşımdan çok uzak ve rasyonalist yaklaşımın içerisinde kalmaktadır. Halbuki gerçeklikte kendisi olan bir varlığın kesin bilgisinden oldukça uzağız. Kesin değerlerin dışında, yaklaşık değerler ile varabileceğimiz bilgi ise bizi iki değerli mantığın dışına çıkartmaktadır. ‘A, A’dır’ gibi bir önermeden doğruluk gibi bir kavram elde etmek, tanım teorisi bakımından mümkün gözükür. Fakat bugünkü mantığımızın iki değerli mantık değil de, çok değerli mantıklardan bulanık mantık şeklinde işlediği kabul görmektedir. O halde doğruluk kavramına bulanık mantık açısından baktığımızda, onu hiç örtüşmeme ile birebir örtüşme arasındaki değerlerle tanımlamak gerekecektir. Farklı sistemlerde farklı tanımlarını elde edebildiğimiz *doğruluk* gibi bir kavramın, mantıksal ilişki belirtmesinden çok, ona dayanarak iki değerli mantığın genel kabul gören üç ilkesini temellendirdiklerini farz etmek daha kabul edilebilir görünmektedir. Soysal, normatif mantık için “arayışının nesnesi Doğru olan” ifadesini kullanmaktadır.¹⁶² Bu, geniş bir ifade olmasına rağmen bizim normatif mantık üst başlığında ele alabileceğimiz tüm mantıklar için geçerlidir. Yani ‘A, A’dır’ gibi bir özdeşlik, Doğru ile onaylanmadan bir anlam kazanmadığı için özdeşlik ilkesinin temelinde doğruluğun olduğu söylenebilir. Bu sebeple doğruluk kavramını genel kabulden ayrılarak mantıksal ilişkisellik olarak değil, temel mantık ilkesi olarak kabul etmek gerekir.

Felsefe doğruluğu ele alırken, onu hem *akıl (mantık) doğruları* hem de *olgu doğruları* olarak ikiye ayırır. Bilimlerin bu konuda tutumu ise sadece *olgu doğrularını* ele almaktır. Grünberg’e göre, “*Akıl doğruları*, doğruluğu salt akılla tecrübeden bağımsız (*a priori*) olarak belirlenebilen önermeler, *olgu doğruları* ise doğruluğu ancak tecrübeye bağlı (*a posteriori*) olarak belirlenebilen doğrulardır.”¹⁶³ Normatif mantık açısından akıl doğrularının nasıl oluştuğu önemli olmasına rağmen, *normatif eylem olgu doğruları* ile ayrıştırılamaz bir ilişki içerisinde. Diğer taraftan *normatif eylem yaklaşımına* göre, rasyonalist düşüncenin temellendirdiği akıl kavramı, *normatif eylem yetisi* bağlamında ele alındığı için, akıl doğruları normları anlamamız bakımından, olgu doğruları ise normatif eylemi anlamamız bakımından önemlidir. Doğruluk ilkesine normatif mantık açısından baktığımızda, bu ilke

¹⁶² Ahmet Soysal, **İtkisel Mantık** (İstanbul: Monokl Yayınları, 2012), 84.

¹⁶³ Teo Grünberg, "Mantık ve Gerçeklik", **Felsefe ve Felsefi Mantık Yazıları** (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005): 370.

biçimsel veya biçimsel-olmayan norm sistemlerindeki yargıların kendi sistemleri içerisindeki diğer yargılarla tutarlı olmasını ifade eder. Fakat bu doğruluk, iki değerli mantıktaki diğer norm sistemleri için geçerli olmayabilir. Çok değerli mantıkta ise belirsiz veya anlamsız olabilir.

Geçerlilik

Doğruluk ilkesiyle çok yakından ilişkili diğer bir ilke geçerlilik ilkesidir. Geçerlilik ilkesi için bir yargının doğruluğunun doğrulanması veya yanlışlığının yanlışlanması da denilebilir. Grünberg'e göre, "Akılyürütmenin veya onu dile getiren çıkarımın geçerli olması, sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıkması demektir. Akılyürütme ve çıkarımların 'doğru' olması sözü geçen anlamda geçerli olması demektir."¹⁶⁴ Özlem'e göre ise, akıl yürütmede yer alan önermelerin içeriklerine bakılmaksızın mantıksal ilişkilerine bakmak gerekir. O, bu anlamda bir akılyürütmede yer alan önermelerin doğruluk değerleri ile geçerlilikleri arasında bir ilişki olmadığını söyler.¹⁶⁵ Burada bir ekleme yapmak durumundayız, nitekim Özlem'in ifade ettikleri salt biçimsel veya sembolik mantık için yerindedir, fakat mantık terimleri olarak 'A, B, p, q...' gibi semboller kullanmak yerine, gündelik dile ait kavramları kullandığımızda bize farklı önermeler arasındaki mantıksal ilişkiyi verecek olan yine içerikler olacaktır. Grünberg'e ait bir tabloyla durumu netleştirebiliriz:¹⁶⁶

¹⁶⁴ **age**, 368.

¹⁶⁵ Özlem, **Mantık**, 35.

¹⁶⁶

Tablo 2: Çıkarım Tablosu

Geçerli Çıkarım	Geçersiz Çıkarım
Kar beyazdır \therefore Kar beyazdır D \therefore D (Öncül ve sonuç arasında mantıksal ilişki olduğu için geçerli) [sonucun doğruluğu doğrulanmış olur]	Kar beyazdır \therefore Kömür siyahtır D \therefore D (Öncül ve sonuç arasında mantıksal ilişki olmadığı için geçersiz) [sonucun doğruluğu doğrulanamaz]
Kar beyazdır ve kömür sarıdır \therefore Kar beyazdır Y \therefore D (Öncül ve sonuç arasında mantıksal ilişki olduğu için geçerli) [sonuç öncülden zorunlu olarak çıkar]	Kömür sarıdır \therefore Kar beyazdır Y \therefore D (Öncül ve sonuç arasında mantıksal ilişki olmadığı için geçersiz) [sonucun doğruluğu doğrulanamaz]
Kömür sarıdır \therefore Kömür sarıdır Y \therefore Y (Öncül ve sonuç arasında mantıksal ilişki olduğu için geçerli) [sonucun yanlışlığı yanlışlanmış olur]	Kömür sarıdır \therefore Kar yeşildir Y \therefore Y (Öncül ve sonuç arasında mantıksal ilişki olmadığı için geçersiz) [sonucun yanlışlığı yanlışlanmış olmaz]

Teo Grünberg, **Sembolik Mantık El Kitabı I** (Ankara: Metu Press, 2000), 9'dan uyarlandı.

Tabloda da görebileceğimiz gibi, bir yargının doğruluğunun doğrulanması veya yanlışlığının yanlışlanması için, önermeler arasında sonucun öncülden zorunlu olarak çıkmasını sağlayan mantıksal bir ilişkinin var olması gerekiyor. Normatif mantık açısından ister formel mantık olsun, ister informel mantık olsun mantıksal ilişkiyi her halükarda içerikten anlayabiliyoruz. Çünkü mantığın kendisi normatif olduğu için, terimlerin ve ilkelerin kuruluşundaki normlar bize içeriği vermektedir. Normatif eylem yaklaşımına göre, içeriği tanımlayan normatif eylemdir. O halde normatif eylem üzerinden kurulan normatif mantıkta geçerlilik, norm sistemlerinin önermelerini oluşturan normların, kendi sistemleri içerisindeki önermelerle kurduğu mantıksal ilişkide çelişkilerin yani tutarsızlıkların olmaması demektir.

Tutarlılık

Doğruluk ve geçerlilik arasındaki ilişkiden sonra, yine bunlarla ilişkili bir diğer ilke tutarlılıktır. Önermenin doğruluğundan söz edilirken, çıkarımların geçerliliğinden ve önerme kümelerinin tutarlılığından söz edilir.¹⁶⁷ Tutarsız bir önerme kümesinin öğeleri bir arada doğru olamaz; bu önermelerden en az birinin bir çelişki oluşturması gerekir. Yani içinde herhangi bir önerme ile bu önermenin

¹⁶⁷ Grünberg, **Sembolik Mantık El Kitabı I**, 2.

değillemesi bulunan her önerme kümesi tutarsızdır.¹⁶⁸ Normatif mantık açısından baktığımızda herhangi bir mantık sisteminin birbiriyle çelişkili en az iki normdan oluşması sistemi tutarsız kılmaktadır. Gödel'in tamamlanamazlık teoremine göre ise, aritmetik gibi normatif bir sistemin tutarlılığına karar verecek tutarlı bir biçimsel dizgenin, kendi içerisinde ne doğruluğu ne de yanlışlığı ispatlanabilecek önermeler vardır. Ve böyle bir biçimsel dizge tamamlanamazdır. Yani bir tek biçimsel dizge, tüm doğru aritmetik önermeleri veremez.¹⁶⁹ Burada üzerinde durmamız gereken temel nokta, Gödel'in teoremiyle Principia Mathematica'nın matematiksel mantığa dayalı evrensel bilim dili olma ve bütün teoremleri kanıtlama idealini sona erdirmiş olmasıdır. Böylece bizim açımızdan önemli olan ise normatif mantık başlığı altında geliştirilebilecek mantık sistemlerinin içerisinde tutarlı olsa bile, eksik olması muhtemel dizgelerin varlığı göz önünde bulundurularak, çelişki kısıncasına düşürecek normatif önermeleri baştan saf dışı etme yolu olarak, sistemleri aritmetik gibi kapalı bir sisteme dönüştürmemek olacaktır.

Özdeşlik İlkesi: A, A'dır.

Yukarıda saydığımız üç ilke, dil-dışı varlığın kendisinde olmasının aksine dil-dışı varlıktan zihnimize yansıyan kavramlar ve bu kavramlardan meydana gelen terimler arasındaki analogi ve analiz sonucunda ortaya çıkan mantıksal ilkelerdir. Bu ilkelerin dil-dışı gerçeklikte var olup, var olmadığı meselesi ise binlerce yıldır süregelen metafizik tartışmalardan 'çokta-birlik problemi' ile çözüme kavuşturulur. Tümelere kavramsallaştırılmasıyla ilgili bu meselenin çözümü adçı görüşün ılımlı tutumunu takınıp tümeleri ve yinelenebilir tikelleri yadsıyarak, yalnız yinelenemez tikellerin varlığını kabul etmek ayrıca önermeler ve kümeler gibi (soyut tikel) matematiksel nesnelere ve tropların var olduğunu kabul etmekten geçiyor.¹⁷⁰ Böylece mantık ilkeleri, temel ontolojik kategorilerden uzay-zaman ve somut nesne kategorileri ile türetilmiş kategorilerden, önerme ve küme kategorileri aracılığıyla açıklanmaktadır. Bu durumda özdeşliğin ontolojik ifadesi olan 'Bir şey kendisidir' önermesi somut nesnelere için değil, yalnızca yalın somut nesnelere için geçerlidir. Trop demeti kuramlarına göre yalın somut nesne, belli bir zaman anında belli bir

¹⁶⁸ Grünberg, "Mantık ve Gerçeklik", 369.

¹⁶⁹ John L. Casti, Werner DePauli, **Gödel**, çev. Ergün Akça (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004), 124.

¹⁷⁰ David Grünberg, "Fiziksel Varlık Alanının Ontolojisi", **Felsefe Dünyası**, s.38 (2003), 34.

uzay bölgeciğini kaplayan trop (yinelenmeyen tikel özellik) bileşimlerine denir. Bir somut nesnenin hangi yalın nesnelere meydana geldiğini belirlemek ise zamana bağlıdır.¹⁷¹ Böylece yaratıcı eylemin hiç durmayan hareketine rağmen, nesnelere birim zamanda düşünülerek hiç değişmedikleri ve kendileriyle aynı kaldıkları kabul edilir. Öner'in sözüyle ifade edecek olursak, "Özdeşlik ilkesi, ancak, değişmeye tabi olmayan, yani zaman ve mekan dışı varlık alanları için uygulanan bir ilkedir."¹⁷²

O halde özdeşlik ilkesi, ontolojik bir ilke olmaktan öte mantıksal bir ilkedir. Yani dil-dışı gerçekliğe değil, dilsel gerçekliğe ait bir ilkedir. Bu ise, 'Bir yargı doğru ise doğrudur' şeklinde ifade edilir. Ya da "Bir önermenin doğruluk değeri, anlamı değişmediği sürece hep aynıdır."¹⁷³ şeklinde ifade edilir. Buna akılyürütmedeki her bir terime verilen anlamın korunumu da diyebiliriz. Normatif mantık açısından ise, özdeşlik *anlam* kavramıyla birlikte ele alınmak zorundadır. Şöyle ki normatif mantık bize insan düşünce sisteminin işleyişini, yani epistemolojisini vermektedir. Grünberg'e göre, ancak dilsel ifadelerin anlamları olabilir ve dolayısıyla dil-dışı bir nesnenin (ister tekil ve somut bir varlık, ister tümel ve soyut bir kavram olsun) anlamından söz etmek manasızdır.¹⁷⁴ Grünberg, diğer bir çalışmada ise Platon'dan esinlenerek bilgi (*episteme*) doğruluk, inanma, belgeleme koşullarını birlikte sağlamalıdır, demektedir. Nitekim Grünberg'e göre, "Bir önermenin doğruluğuna hiç anlamadan (veya yanlış anlayarak) inanmak mümkün olduğu halde, anlaşılmayan (veya yanlış anlaşılan) bir önermenin belgelenmesi imkansızdır. Belgelemenin ilk adımı anlamadır."¹⁷⁵ 'Kesin bilgi' kavramı da başlı başına bir özdeşlik sorunu teşkil etse de, dereceli olarak kesine yakın bilgi, doğru anlamayı ve doğru anlaşmayı ifade eder.

Anlam kavramının üzerinde bu denli durmamızın sebebi, normatif ifadelerde *norm koyucu* tarafından 'normu anlatma', *norm taşıyıcı* tarafından ise 'normu anlama' sorununa yol açmasıdır. Normlar, mantık sistemleri gibi biçimsel dillerin terimleri iseler sorun, 'normu tanımlama' sorununa dönüşür. Çünkü, "Dilsel bir ifadenin 'tanımlanmış' olması, bu ifadenin anlamının 'tüketici' bir şekilde

¹⁷¹ Grünberg ve Grünberg, **Metafizik**, 122.

¹⁷² Necati Öner, "Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkileri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.17 s.1 (1969): 295.

¹⁷³ Öner ve Grünberg, **age**, 1.

¹⁷⁴ Grünberg, **Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme**, 35.

¹⁷⁵ Grünberg, **Epistemik Mantık**, 88.

belirlenmiş olması veya ‘tam’ olarak anlaşılması demektir.”¹⁷⁶ Tüketici bir şekilde belirlenmiş olma ve tam olarak anlaşılması olma, belgelenme ile ölçülebileceğinden, onların günlük dil ve bilimsel-teknik diller çerçevesinde değil, sadece biçimsel diller çerçevesinde yer alacağını söyleyebiliriz.¹⁷⁷ Sınıflandırdığımız biçimsel normlarda dilsel ifadeler (özellikle terimler), her norm türünün kendi sistematiği içerisinde gelişip alt-dil üst-dil hiyerarşisi meydana getirir. Örneğin oyun dili, kişisel dil (içsel ses vb.), hukuk dili, din dili (Kur’an dili, Budizm dili, vb.) ve bilim dili (kimya dili, mantık dili, programlama dilleri vb.) kendi içerisinde özel belli başlı sembol ve terimlerle alt dil oluştururlar. Buradan yola çıkarak, Kur’an dilinin özel terimleri için ‘bismillahirrahmanirrahim, la ilahe illallah, amin’; Budizm dili için ‘samsara, nirvana, om mani’; kimya dili için ‘atom, H₂O, kütle’; mantık dili için ise ‘ve, veya, ise, p, A, ↔, ∴’ örnekleri verilebilir. Bu dillerden tüketici bir şekilde belirlenmiş olma ve tam olarak anlaşılır olma özelliklerini yalnızca bilimsel dillere dahil ettiğimiz mantık ve programlama dilleri gibi biçimsel diller taşıyabilir.

Çelişmezlik ilkesi: A, A-olmayan değildir.

Ontolojik olarak ‘Bir şey hem kendisi olup hem de kendisinden başka bir şey olamaz’ ifadesi ile açıklanan çelişmezlik ilkesi, iki değerli mantığın kendi yerini bilmesi bakımından esaslı bir yüzleşme olarak görülse yeridir. Fakat ne yazık ki, içinde yaşadığımız dünyada, kendisiyle yüzleşecek bir yüz bulamayacaktır. Sürekli hareketin ve değişimin var olduğu bir uzay-zamanda, değişmeyen bir kendilik bulmak mümkün olmadığı için, dil-dışı gerçeklik üzerine böyle bir tartışmayı sürdürmek yersizdir. Dilsel gerçeklikte ise durum tersine döner, ancak bu sefer de iki değerli mantığın sınırlarını aşmamak gerekir. Bulanık küme teorisine göre siyah-beyaz gibi ikili klasik küme, üyelik derecesi kavramı ile gri kümeye genişletilir. Örneğin, uzun boylular ve kısa boylular gibi iki bulanık kümede, Ahmet uzun boylular kümesinin 0,3 üyelik derecesi ile elemanı iken, kısa boylular kümesinin 0,7 üyelik derecesi ile elemanı olacaktır. Bu durumda Ahmet, birbirinin tümleyeni olan iki kümenin aynı anda elemanı olacağından çelişmezlik ilkesiyle çelişen bir durum söz konusu olur.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Grünberg, **Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme**, 209.

¹⁷⁷ **age**, 168

¹⁷⁸ Nazife Baykal, Timur Beyan, **Bulanık Mantık İlke ve Temelleri** (Ankara: Bıçaklar Kitabevi, 2004), 93-94.

Çelişmezlik ilkesinin epistemolojik ifadesi olan ‘Bir yargı hem doğru hem yanlış olamaz’ ifadesi, bir önermenin aynı zamanda ve aynı koşullarda birden çok doğruluk taşıyamayacağı anlamına gelir. Çelişmezlik ilkesine bir örnek de (özdeşlik ilkesini açıklarken değindiğimiz din normlarına ait Kur’an dili terimlerinden olan ‘la ilahe illallah’) Şen’e göre:

“Çelişmezlik ilkesine en güzel misal dinimizin temel sözü olan ‘Allah’tan başka tanrı yoktur.’ cümlesidir. Bunun anlamı şöyle açıklanabilir: Önce, tanrı olabilecek herşey düşünülür. Sonra bunların hepsi tek tek dışlanarak, sadece kendisine özdeş olan bir tek tanrı kalır. İşte o Allah’tır. Böylece, dinimiz bize hemen hiçbirimizin tam anlayamayacağı özdeşlik ilkesi ile değil, çelişmezlik ilkesi ile Allah’ın varlığını ve birliğini belirtmektedir.”¹⁷⁹

Bu örnek normatif önerme olması bakımından yerindedir, fakat yorumda bazı hatalar vardır. Öncelikle Şen, kendine özdeş olan bir tek Tanrı’nın Allah olduğunu söylerken; bir sonraki cümlesinde İslamın, Allah’ın varlığını ve birliğini özdeşlik ilkesiyle değil, çelişmezlik ilkesiyle belirttiğini söylemektedir. Ancak, özdeşlik ilkesi olmadan çelişmezlik ilkesi düşünülemez. Hatta çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı ilkeleri, özdeşlik ilkesinin türevleri sayılır ve mantık *özdeşlik öğretisi* olarak da anılır.¹⁸⁰ Onun dışında ‘Allah’ terimi, Kur’an diline ait bir terim iken ‘Tanrı’ terimi Kur’an diline ait bir terim değil, Eski Türk dinine ait bir terimdir.¹⁸¹ Farklı nesnel dillere ait terimler üst bir dilde ele alınırken, dilsel deyimlerin *kullanılması* ve *anılması* ayırımına dikkat etmek gerekir. Nesnel-dilde dil-dışı nesnelere söz ettiğimizde bu nesnelere dile getiren deyimleri *kullanırız*, üst-dilde bir nesnel-dile ait deyimini incelediğimizde ise bu deyimini *anarız*.¹⁸² Allah lafzının Kur’an sistematüğinde tanımlanmış olması, epistemolojik olarak özdeşlik ifade eder. Tanrı kavramını da Eski Türk dini sistematüğünde tanımlayıp özdeşlikleri ondan sonra karşılaştırmak gerekir. Kaldı ki, Eski Türkçe’deki ‘Tanrı’ deyimini İslam’da ‘Allah’ lafzıyla kullanılır. İslam’da ‘Tanrı’ deyimini anarak birşeyler ifade edilmek isteniyorsa, özdeşlik kümelerini doğru belirlemek gerekir. Aksi halde yapılan çıkarımlar dil yanılmacasından öteye gitmez.

¹⁷⁹ Zekai Şen, **Modern Mantık** (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2003), 36.

¹⁸⁰ Özlem, **Mantık**, 352.

¹⁸¹ Sait Başer, **Kök Tengri** (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2011), 12.

¹⁸² Grünberg, "Anlama, Belirsizlik ve Çok-Anlamlılık Üzerine Bir Araştırma", 106.

Üçüncü Halin İmkansızlığı İlkesi: A veya değil-A olmayan yoktur.

Ontolojik olarak ‘Birşey ya A’dır ya A olmayandır. Üçüncü hal imkansızdır’ şeklinde ifade edilen ilke, diğer ilkeler gibi, dil-dışını betimlemekten çok uzaktır. Hatta bu ilke, dilsel çerçevelerin çıtaları konumundadır. Nitekim, çıtalardan oluşan çerçeve olması mümkün değildir. İki değerli mantığın çerçevesi ise, ‘Bir önerme ya doğrudur ya yanlıştır, ikisi arasında üçüncü bir hal yoktur’ ifadesiyle çizilir. Buna karşı çıkan mantıkçılar, doğru ve yanlışın dışında doğruluk değerlerine dayanan çok değerli mantık sistemlerini önermişlerdir.¹⁸³ Çok değerli sistemler de üçüncü hali zorunlu kıldığı için, üçüncü halin imkansızlığı ilkesi iki değerli mantığa dayalı ontolojilerin mantık ilkesi olarak yerini alırken, çok değerli sistemlerde çürütülmüş olur.

Mantık ilkelerinden saydığımız *doğruluk, tutarlılık, geçerlilik, özdeşlik, çelişmezlik* ve *üçüncü halin imkansızlığı* yeterlidir. Diğer bir ilke olan *yeter sebep ilkesi* mantık ilkesi olmaktan çok ontolojik ilke olarak değerlendirilir. Öner’in sözleriyle ifade edecek olursak, “Saydığımız bu üç ilke [özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı] tamamen şekilsel düşünce için yeterlidir. Şekilsel mantık ve matematikte zihin bu ilkelere uyar. Fakat ne zaman zihin faaliyeti gerçekliğin açıklanmasına yönelirse o zaman bunlara ilaveten ‘her şey varoluş sebebine sahiptir’, diye ifade edebileceğimiz yeter sebep ilkesi ile bunun müştakları olan nedensellik ve “gaiyet” ilkelerine uymak zorunluluğu doğar.”¹⁸⁴

3.2.1.2. Kavram, Önerme, Çıkarım

Mantık, her sistem gibi temel birimlerinin ilişkiselliği üzerine kuruludur. Temel mantık birimlerine terim denir. Terim kavramların dilsel ifadeleri iken, kavram ise nesnelere zihinsel tasarımları olarak kabul edilir. Mantık ile akılyürütme birbirinin yerine kullanılmasına rağmen, klasik mantık için akılyürütme sistematigi demek daha doğru olur. Bu sistematigin işleyişinde kavramlar önermeleri oluştururken, önermeler ise çıkarımları oluşturmaktadır. Bizim için önemli olan kavram türleri, önerme türleri veya çıkarım türleri değil, normatif mantığın kavram, önerme ve çıkarımlarla olan ilişkisidir. Normatif mantıkta kavram, normun içeriğidir. Klasik mantıkta akıl ile özdeşleştirilen kavram, normatif mantıkta normların

¹⁸³ Öner ve Grünberg, *age*, 2.

¹⁸⁴ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986), 3.

yürütümü olarak ele alınır. Bu noktada, normatif kavram ile normatif-olmayan kavram ayırımına düşebiliriz. Bu ayırım olan-olması gereken ayırımından kaynaklanmaktadır. Gibbard'a göre, normatif kavramlar ile doğa-bilimsel (*naturalistic*) kavramlar birbirinden farklıdır. Fakat bu farklı tür kavramlar aynı doğal özelliklere işaret edebilir. Örneğin 'su' ve 'H₂O' farklı kavramlar olmasına rağmen, aynı doğal özelliklerden oluşmaktadır.¹⁸⁵ Gibbard'ın işaret ettiği doğal, yani dil-dışı özellikler bir sonraki adımda normatif kavram ile normatif-olmayan kavram ayırımını çözecek niteliktedir. Bu arada, sonradan Frege-Geach Problemi olarak adlandırılacak olan bir tartışmanın ilk örnekleri olan, Geach'in *modus ponens* çıkarımına değinmek yerinde olur:¹⁸⁶

Eğer birşeyi yapmak kötüyse, küçük kardeşinin o şeyi yapması kötüdür.

Kedilere işkence yapmak kötüdür.

Bu yüzden, kardeşinin kedilere işkence yapması kötüdür.

Geach, büyük önermede konuşan kişinin bir baba olduğunu varsaydığına, bu konuşucunun diğer kardeşe bir norm yüklediğini söyler. Geach, daha doğrusu, olgu-değer ayırımı yaparak normatif bir kavram olan 'kötü' kavramını bir önermenin yüklemi olarak kullanmanın, Frege'de anlam-gönderge sorununa yol açacağından, gündelik dilin söylemlerini formel mantığa indirgemenin tutarsızlığa baştan kapı aralamak olduğunu söylemektedir.¹⁸⁷

Yukarıda sözünü ettiğimiz çıkarımda 'Kedilere işkence yapmak kötüdür', 'Birşey (yapmak) kötüdür' veya 'X (yapmak) kötüdür' gibi normatif bir önerme var kabul edilip, başka önermelerle, yükleme bağlı olarak özne ve konu bakımından karşılaştırılmaktadır. Aristoteles çıkarım için: "Kıyas bir sözdür ki kendisinde, bazı şeylerin konulmasıyla, bu verilerden başka bir şey, sadece bu veriler dolayısıyla gerekli olarak çıkar." demektedir.¹⁸⁸ Önerme, iki veya daha fazla terimden oluşan bir sözdür. Bu terimlerin oluşturduğu temel iki birim ise özne (konu) ve yüklemdir. Önermenin doğru veya yanlış olması gerekir. Önerme bu yönüyle emir, dua, soru

¹⁸⁵ Allan Gibbard, "Normative Properties", *The Southern Journal of Philosophy*, vol. XLI (2003): 144.

¹⁸⁶ P.T. Geach, "Assertion", *The Philosophical Review*, vol. 74, no. 4 (Oct. 1965): 463. *Modus ponens*: 'P ise Q. P, O halde Q.' formundaki çıkarımlardır.

¹⁸⁷ *age*, 464.

¹⁸⁸ Aristoteles, *Organon III: Birinci Analitikler*, çev. H. Ragıp Atademir (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1996), 5.

gibi sözlerden ayrılır. Bir önermedeki terimler arasında yükleme ilişkisi vardır. *Yüklenen ve yüklenilen* arasındaki bu ilişkiyi sağlayan kopuladır.¹⁸⁹ Normatif bir önermede ise kopulanın işlevi, yüklenen ile yüklenilen arasında *emir, yasak, izin* veya *yetki ilişkisi* kurması bakımından değişmektedir. Normatif sistemlerde kopula genellikle emir kipinde olmakla birlikte *tanımlayıcı, tamamlayıcı* ya da *yorumlayıcı* normlarda haber kipindedir.¹⁹⁰ ‘X (yapmak) kötüdür’ gibi haber kipindeki normatif önermeler içerisinde bir *eylem* barındırır. *Normatif eylem yaklaşımının* temelini oluşturan bu içkin *eylem*, yüklenen ile yüklenilen arasında *emir, yasak, izin* veya *yetki* ilişkisi kurar. Sözü ettiğimiz bu ilişki, aynı zamanda mantığın normatif yapısını oluşturan ilişkidir. Kavramın tanımını, “1. İçlemsel nesne, 2. Bir ad, yüklem ya da işlevin içlemi”¹⁹¹ şeklinde anladığımızda kavramın içlemi ve kaplamı sorunuyla karşılaşırız. İçlem-kaplam tartışmaları Aristoteles ile başlamakla birlikte, Port-Royal mantıkçıları tarafından şekillendirilmiş olup Frege ile sembolik mantığa taşınmıştır. Bu tartışmalar, genel olarak Aristoteles’in cevher ve kategoriler problemi seyrinde devam etmiştir.¹⁹² Bir kavramın neliğinden, gerçekliğinden veya kimliğinden söz edebilmek için, o kavramın içlemini ve kaplamasını az çok biliyor olmamız gerekir. Bir kavramın kaplamı işaret ettiği bireylerin tümü iken, içlemi ise fertleri bir araya getiren ortak özellikleri ve karakteridir.¹⁹³ Örneğin Sokrates, Frege, Ali, Ahmet gibi tek tek bireyler ‘insan’ kavramının kaplamasını oluşturur. Hareketlilik, akıllılık, düşünebilme gibi özellikler ise, ‘insan’ kavramının içlemini oluşturur. Bu yolla kavramlar arasındaki ilişkiler çözümlenip genişletilerek klasik mantığın tabanı olan kavramlar mantığı sistemleştirilir. Fakat modern mantıkta kavramlar, terimler ile yorumlandığı için temel mantık olarak önermeler mantığı kabul edilir. Böylece her iki kabul de akılyürütme için gereken altyapıyı oluşturmuş olur.

Mantığın normatif yapısını bitirmeden önce değinmemiz gereken bir diğer önemli husus, normların ‘bunu yap, şunu yapma’ şeklindeki ilkel emirlerine binaen kavramlaştırma yapabildiğimiz ve bilgi sistemimizin bu komutlarla işlediğidir. Zihnimizde nesnelere tasarımıladığımız kavramlar oluşurken, gerek iç sesimizden gerekse dış seslerden ‘buna şunu de, şuna bunu de’ gibi ardı arkası gelmeyen emirler

¹⁸⁹ Öner ve Grünberg, *age*, 12.

¹⁹⁰ Yasemin Işıktaç, *Hukuk Normunun Mantıksal Analiz ve Uygulaması* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2004), 87.

¹⁹¹ Teo Grünberg ve diğ., “kavram”, *Mantık Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Metu Press, 2003): 75.

¹⁹² Şafak Ural, *Temel Mantık* (İstanbul: Çantay Kitabevi, 1995), 28-29.

¹⁹³ Öner, *Klasik Mantık*, 20-21.

alırız. Bu emirlerin yeni emirlerle süregiden ilişkileri *norm örüntüleri* oluşturur. Böyle bir işleyişin içinde, kavramların önermelere ve önermelerin de çıkarımlara dönüşmesi asıl anlamına kavuşmaktadır.

3.2.2. Normların Örüntüsü

Çözümlemesini yaptığımız normatif mantık düşünce sistemimizin analitik yönünün yanında bir de sentetik yönü vardır. Bu iki yönün birlikte çalışmasına *örüntü algısı* deniliyor. Canan'a göre, "Örüntü, olaylarda veya biçimlerde kendini gösteren düzen anlamında kullanılan bir kelime. İngilizcede 'pattern' kelimesi ile karşılanan örüntü, herhangi bir olay yahut şekiller dizgesinde, insan mantığının yakalayabileceği bir düzen ve tekrarı ifade etmek için kullanılır."¹⁹⁴ Bu yaklaşıma göre, dünyayı tanımladığımız ve anlamlandırdığımız da örüntü algısı ile ilgilidir.¹⁹⁵ Titreşimleri algılayan dokunma örüntüleri, tat ve koku örüntüleri ile nesnelere de ayırt edip kavramlaştırmamızın uzantısı olan yüz tanıma örüntüleri örüntü yığınları oluşturarak çalışır. Canan'a göre,

"Örüntü algılama, dünyanın bilgi parçalarından ziyade, 'yığın'lar (*chunks*) biçiminde algılanmasına ve depolanmasına imkan verir. Zihnimizin örüntü algı donanımı, bir kez tanımlayabildiği ve ayırt edebildiği bir örüntüyle karşılaştığında, bunu bir 'yığın' olarak kaydeder. Yığın, rastgele bir bilgi istifi olarak anlaşılmalıdır. Tam tersine, yüksek düzeyde organize olmuş, büyük bir örüntüyle birbirine bağlı bileşenlerden oluşan bir depo birimdir yığın."¹⁹⁶

Örüntü algısı ve örüntü yığınları, genellikle biz farkında olmadan işini görür ve böylece analitik bilgimizin sentezini yapar. Olay yahut şekiller dizgesindeki anlamlı bilgi yığınlarının, yani örüntü yığınlarının norm kavramı ile içlemsel benzerliği dikkate değerdir. Norm denilince anladığımız normatif eylem, yaratıcı eylemin bilgisini ve yaratıcı eylem ile uyumlu eylemi, örüntü algısı ve örüntü yığınlarının çalışma prensibine benzer bir prensipte sağlar. Normatif eylem, 'bunu yap, şunu yapma' ya da formel biçimiyle '*eyle(X)*, *eyleme(X)*' şeklindeki ilkel emirlerden, anlamlı norm dizgelerine ve yığınlarına dönüşür. Bu fonksiyonun karmaşıklaşp anlamlı öbekler oluşturmasıyla norm örüntüleri meydana gelir. Toplumsal normlar ile oyun normları, kişisel normlar, hukuk normları, din normları ve bilim normları da norm örüntüleri sayesinde oluşur.

¹⁹⁴ Sinan Canan, **Değişen Beynim** (İstanbul: Nefes Yayıncılık, 2017), 259.

¹⁹⁵ **age**, 263.

¹⁹⁶ **age**, 273.

Norm örüntülerinden söz ederken norm basamaklarını da göz önünde bulundurmak gerekir. *eyle(X)* formundaki normlar, birinci basamak normlardır. Başka normların kabulünü oluşturan normlar ise yüksek basamak normlardır. Örneğin, bilim metodolojisine ait normların kabulünü oluşturan normlar yüksek basamak normları oluşturur.¹⁹⁷ Yüksek basamak normları genel olarak *eyle(Norm_x)* formunda gösterebiliriz. Armstrong'a göre, kişi kendisine alkol içmeyi veya intihar etmeyi yasaklayan birinci basamak bir normu kabul ettiğinde, başkalarının da bu birinci basamak normu kabul etmesini gerektiren ikinci basamak normu da kabul etmiş olur. İkinci basamak normu kabul eden, üçüncü basamak normu da kabul etmiş olur. Birbirini doğuran kabullerin kaçınıcı basamakta duracağını tespit etmek ise, rasyonellik ve ahlakilik bakımından sakınca oluşturur.¹⁹⁸ Bu metaetik tartışmaya girmeden, norm basamaklarının norm koyucu otoriteler tarafından belirlendiğini kabul etmek bizim için yeterlidir. Böylece birinci basamakta norm koyucu, norm ve norm yüklenici var iken, ikinci basamakta norm yükleniciler ilgili normun kapsamını¹⁹⁹ belirler. Daha yüksek basamaklar normların kapsamını genişletirken, normların içleminde basamaklara göre yükümsüz kalan yükleniciler olabilir.²⁰⁰

3.2.3. Normların Mantıksal Yapısı

Normların mantıksal yapısını çözümlemek için normatif ifadeleri, normatif-mantıksal ifadelere indirgememiz gerekmektedir. Normların ilkel biçimlerinin 'bunu yap, şunu yapma' şeklindeki ilkel emirlerden oluştuğunu kabul ettiğimizde, ilkel emir sentaks bakımından nesne ve fiilden oluşur diyebiliriz. Fakat *de re*²⁰¹

¹⁹⁷ Allan Gibbard, **Wise Choices, Apt Feelings** (New York: Oxford University Press, 2002), 168.

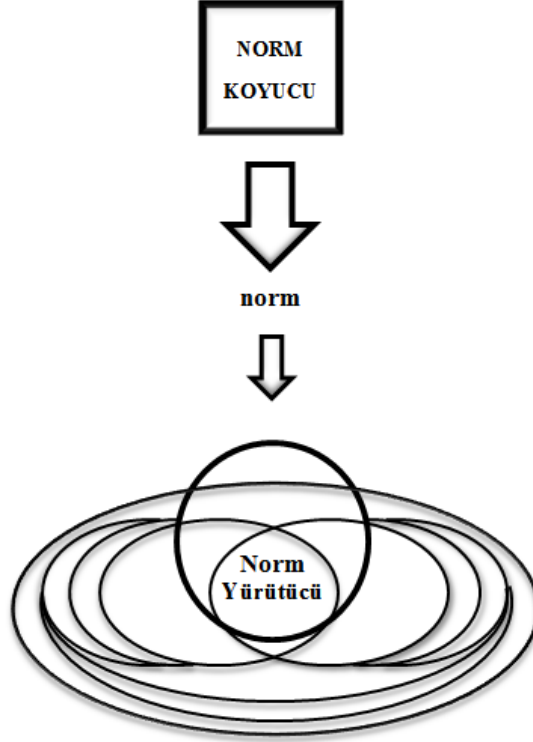
¹⁹⁸ Walter Sinnott-Armstrong, **Moral Skepticisms** (New York: Oxford University Press, 2006), 30.

¹⁹⁹ "John Stuart Mill, kaplam-içlem tartışmasını ortaya atmış ve bir cins adının içlemini, genel olarak bu adla bir arada anılan ayırıcı niteliklerin kümesi, bu cins adının hangi nesnelere uygulanabileceğini belirleyen ayırıcı nitelik ya da nitelikler kümesi olarak tanımlamıştı. Çağdaş bir terim olan içlem, geleneksel mantık terimi 'kapsam'dan türemiştir. Arnauld ve Nicole, Port-Royal Mantığı'nda bir idea ya da terimin kapsamını, o idea ya da terimin gerektirdiği yüklem ya da özellikler kümesi olarak tanımlamışlardır." Bkz. Grünberg ve diğ., "içlem", **age**, 60. Türk Hukuk mevzuatında 'kapsam' için bkz. Feyzi Uluğ, **Mevzuat Hazırlama Tekniği**, (Ankara: İm Eğitim Araştırma Yayın, 1986), 50.

²⁰⁰ Örneğin hukukta, yürürlüğe yeni giren bir kanunun eski kanunları yürürlükten kaldırmasına *ilga* denir. İlga, açık veya üstü kapalı olabilir. Açık ilga, mevcut bir kanunun geçerliliğine son vermek için yasa koyucu tarafından çıkartılır. Üstü kapalı ilga halinde ise, aynı konuda çelişen iki genel veya iki özel kanunda yeni tarihli kanun geçerlidir. Çıkarılan yeni kanunun özel kanun, eski kanunun genel kanun olduğu durumda özel kanun geçerli olur. Ancak, tersi doğru değildir. Bkz. Gözler, **Hukuka Giriş**, 227-229.

²⁰¹ Bazı felsefecilere göre, *de dicto* ve *de re* olarak ayrılan gerçeklikte *de re* nesne ile olgusal olan ile ilgili ve ontik olana işaret ederken, *de dicto* önerme ile söz ile ilgili ve epistemik olana işaret eder. Mümkün dünyalar semantiğinde çıkça kullanılan bu ayrım, *de re* ile *de dicto*'nun örtüştüğü ve ayrıştığı durumlar vurgulanır. Örneğin, 'Galileo, dünyanın döndüğüne inanır' gibi bir önerme *de dicto*

gerçeklikte ‘emir veren, emir alan, emir ve örtük yaptırım’ vardır. Örtük yaptırım, normda içseldir. Emir yerine getirilmezse örtük yaptırım icra edilir. Örtük yaptırım, emir verildiğinde emri yerine getirmek için itici kuvvet oluştururken, emir yerine getirilmediği takdirde cezaya dönüşür. Bu durum hem emir verenin otoritesini sarsmamak için, hem de diğer emir alanların yerlerini bilmesi bakımından tekrarlanır. Bu hiyerarşiyi şema ile aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

Şekil 1: Normatif Eylem Yaklaşımında Normların İşleyişi

Yukarıdaki şemayı, ‘norm koyucu (otorite)-norm (örtük yaptırım)-norm yüklenici’ şeklinde daha da genelleştirebiliriz. Normatif mantık ile biçimsel normları ele aldığımız için, sadece bu norm türlerini ele alarak mantıksal yapıyı ortaya koyuyoruz. Ancak öncelikle belirtmemiz gerekir ki, normatif mantık önermelerinin *yaptırma* yani emir tümceleri, klasik mantıktaki *bildirme* yani haber tümceleri gibi sadece özne ve yüklemden oluşmamaktadır. Bunun nedeni emir tümcelerinin haber tümcelerine göre daha içsel ve sözlü gelenekten geliyor olmasıyla açıklanabilir.

gerçeklikte Galileo’nun belli bir inancını vurgularken, *de re* gerçeklikte Galileo’nun dünyanın dönme özelliğine sahip olduğunu vurgular. Galileo’nun zorunluluk ve imkan çerçevesinde bu iki ayrımın taşıyıcısı olduğunu da söyleyebiliriz. Bkz. Robert Audi, “de dicto”, **The Cambridge Dictionary of Philosophy**, 2. ed. (New York: Cambridge University Press, 1999): 211.

Chomsky, konuşucu ve alıcı üzerinden geliştirdiği dilbilim kuramında konuşan öznenin kendini ifade etme biçimini, sahip olduğu dilsel dizge ile dilbilgisel kurallara bağlı kalmadan sonsuz sayıda doğru tümce üretebilmesine *edinç*, bu yeteneğin kullanılmasına ise *edim* demektedir.²⁰² Normatif sistemler kendisini meydana getiren normatif önermelerden oluşmasına rağmen, yazılı normatif önermeler emirin kudretini aktarmaktan uzaktır. Bu yüzden normatif bir önermeyi, konuşucuyla alıcı arasındaki iletişimi sağlayan bir olgu niteliğindeki söz, yani *edimsöz* olarak anlamak gerekir. Derman'ın, “Kur'ân'ı okurken çıkan seslerin altında, onları husule getiren kulakla duyulamayan ‘ilâhî titreşimler’ insanın ruhuna tesir ederek kelâmın heybeti içine dalar. Resûlden sudur eden Arapça, aslında Allahçadır.”²⁰³ sözleri ile hadis-i kudsi ve hadis-i şerifte de Hz.Muhammed'in sesini işitmek gerektiğini söylemesi²⁰⁴, normatif önermelerin dil-dışı gerçeklikten dilsel gerçekliğe geçerken bir takım özelliklerini yitirdiğini görmek bakımından önemlidir.

Buna rağmen normları eylemenin yanında, onları bilmek ve onların üzerinde konuşabilmek için dilsel bazı araçlara ihtiyacımız var. Bu dilsel araçlar mantık biliminin konusunu oluşturur. Normların mantıksal yapısını çözümlmek için, mantık biliminin binlerce yıldır süregelen birikiminden yararlanacağız. Çözümlemede olgusal önermelerin kaplam ve işlemlerle oluşturduğu yükleme ilişkisi, normatif önermelerde farklılık gösterir. Grünberg ve Grünberg'e göre “Bir özne-yüklem önermesinin terimlerinin, yani özne ile yüklemnin, herhangi dil dışı şeyleri gösterip göstermedikleri ve gösterdikleri durumda ne gibi şeyleri gösterdikleri benimsenen metafizik kurama bağlı olarak değişebilir.”²⁰⁵ Metafizik kuramlar ise varlığı dolaysız olarak kabul edilen şeylere ait temel kategoriler, temel kategoriler yardımıyla tanımlanabilen türetilmiş kategoriler ve şeyler arasındaki ilişkilerden oluşur.²⁰⁶ Önermenin, doğruluk değeri bulunan bir şey olduğunu kabul edersek *önerme kategorisi* olarak türetilmiş bir kategori kabul etmemiz gerekir. Önermeleri de olgu önermeleri ve normatif önermeler olarak ikiye ayırırsak, bunlardan söz edebileceğimiz dil-dışı bazı temel kategorilere ihtiyacımız olur, ki bunlar *uzay kategorisi, zaman kategorisi, somut nesne kategorisi, trop kategorisi* ile türetilmiş

²⁰² Zeynel Kıran, Ayşe Eziler Kıran, **Dilbilimine Giriş** (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006), 163-165.

²⁰³ Münir Derman, **Allah Dostu Der ki**, Cilt 5 (Ankara: Şafak Matbaacılık, 1990), 257.

²⁰⁴ Münir Derman, **Su** (Ankara: Demet Matbaacılık, 1976), 19; Münir Derman, **Allah Dostu Der ki**, Cilt 3 (Ankara: Şafak Matbaacılık, 1989), 35-38.

²⁰⁵ Grünberg ve Grünberg, **Metafizik**, 33.

²⁰⁶ **age**, 4

kategoriler olarak *küme*, *durum*, *olay*, *trop demeti* ve *norm kategorileridir*. Temel ontolojik ilişkiler ise *taşıma*, *benzerlik* ve *sorumlu olma* ile daha ilkeli *biraradalık ilişkisi*dir. Bir olgusal ve normatif önerme, tüm bu kategoriler yardımıyla dil-dışı gerçeklik hakkında doğrulanabilir bilgi verir. Normatif eylem söz konusu olduğunda *uzay-zaman*'da bulunan norm koyucu ile norm yüklenici, *somut nesne kategorisi* ve *trop kategorisinden benzerlik ilişkisi* ile öbikleşerek *küme kategorisini* oluşturur. Norm koyma özelliği norm koyucunun tropu iken, norm taşıma özelliği ise norm taşıyıcının *tropudur* ve ayrıca bu özellikler belli bir anda/yerde norm koyma ile norm taşıma *durumunu* oluşturur. Norm koyucunun norm taşıyıcıya yüklediği norm, *taşıma ilişkisi* aracılığıyla *norm kategorisini* oluşturur ve ayrıca belli iki uzay/zaman aralığında norm taşıma olayı *olay kategorisini* oluşturur. Norm koyucunun ve norm taşıyıcının *sorumluluk ilişkisi* ile troplarının *biraradalık ilişkisi*, *trop demetlerini* oluşturur. Ayrıca norm koyucu tarafından norm taşıyıcıya yüklenen her bir norm, norm taşıyıcıya özgü bir sorumlu-olma özelliği taşıdığından *uzay*, *zaman*, *somut nesne* ve *trop kategorisinden norm kategorisi* böylece türetilmiş olur.

Bu metafizik işleyişin mantıksal yapısını normatif eylem normları üzerinde aşağıdaki örneklerle gösterebiliriz:

- Oyun Normları

Oyunun kurallarına uymayanlar oyundan atılır.

Norm Koyucu: *Herhangi bir oyun kurucu*

Norm Yüklenici: *İlgili oyunu oynama olasılığı olan herkes*

Norm: *Kurallara uyma (kurallara uy!)*

(Örtük) Yaptırım: *Oyundan atılma (oyundan çık!)*

Norm koyucu otoritenin kim olduğu, norm yükleniciye *sorumlu-olma ilişkisi* yükleyip yükleyemeyeceği bakımından önemlidir. Yani norm yüklenici, gerçekte *eyle(kurallara uy)* veya *eyle(oyundan çık)* birinci-basamak normlarından sorumluyorsa bu normları taşıyor demektir. Böyle normlara *geçerli normlar*²⁰⁷ denir. *Geçersiz*

²⁰⁷ Hans Kelsen, *Théorie Générale des Normes*, traduction de Olivier Beaud (Paris: PUF, 1996), 230'dan aktaran Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi Cilt I* (Bursa: Ekin Yayınları, 2011), 219. Gözler, Kelsen'den alıntılanarak 'geçerli norm' ifadesinin gereksiz söz tekrarı olduğunu söylerken kendi yaratılmasını düzenleyen üst basamak normlarla çelişen normların 'geçersiz norm'

normlar ise hiçbir taşıyıcısı olmayan normlardır. Böyle normlara örnek olarak, en az bir norm yükleniciye dahi norm yüklemek için yeterli erk taşımayan bir otorite tarafından koyulan normlar verilebilir. Olay kategorisine göre norm taşıma olayı, normdan sorumlu olunan nesne-evresinde gerçekleşir.²⁰⁸ Bir trop demeti olan norm yüklenici, belirli bir uzay-zaman kesitinde *Sorumlu-olma(eyle(Norm_x))* tropu ile biraradalık ilişkisi içerisinde.

'*Oyunun kurallarına uymayanlar oyundan atılır*' önermesini, önermeler mantığında çözümlenmek için 'değil', 've', 'veya', 'ise' gibi önerme eklemleri denilen mantık değişmezlerine ihtiyacımız vardır. Bu eklemler sırasıyla değilleme, tümel-etleme, tikel-etleme ve koşul önermelerinin kurulmasını sağlar. Sembolik mantıkta önermeler 'p, q, r...' harfleriyle temsil edildiğinde, bu önermelerin gösterimi sırasıyla ' $\sim p$ ', ' $p \rightarrow q$ ', ' $p \vee q$ ', ' $p \wedge q$ ', şeklinde olur. Önermeler mantığı yasalarına göre, bu önermeler arasındaki denklik (eşdeğerlik) ' $(p \rightarrow q) \equiv (\sim p \vee q) \equiv \sim(p \wedge \sim q)$ ' şeklinde gösterilir.²⁰⁹ Bunun anlamı doğruluk değerlerinin aynı olmasıdır. Bu denkliği aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

'*Oyunun kurallarına uymayanlar oyundan atılır*' normatif önermesi;
'*Oyuncular oyunun kurallarına uymazsa oyundan atılır*' koşul,
'*Oyuncular oyunun kurallarına uyar veya oyundan atılır*' tikel-etleme,
'*Oyuncular hem oyunun kurallarına uymaz hem de oyundan atılmaz diye birşey yok*' değilleme önermelerine dönüşür.

Normatif önermemizi sembolleştirmek için ise, önermeyi öncelikle eklemlerine ayırmamız gerekir. Bunun için, (Oyuncular oyunun kurallarına uymaz: p, Oyuncular oyundan atılır: q) dersek sözünü ettiğimiz denklik, doğruluk çizelgesinde aşağıdaki gibi ifade edilir:

olduğunu söylemektedir. Norm koyucunun norm kategorisi altında taşımadığı bir yetke ile norm koymaya çalışması böyle bir çelişkiye sebep olur.

²⁰⁸ Nesne evresini, bir nesneyi oluşturan özelliklerin her birim değişimdeki yeni durum olarak ifade edebiliriz. Bir somut nesne her evrede kendiliğinden bir şeyler kaybetse de hiç değişmeyen, sürekli nesnelere fikri ideal aklın ürünüdür. Bkz. Arda Denkel, **Nesne ve Özellik**, çev. Celal A. Kanat (İstanbul: Doruk Yayınları, 2008), 140.

²⁰⁹ Grünberg, **Sembolik Mantık El Kitabı I**, 47.

Tablo 3: Doğruluk Tablosu

p q	$p \rightarrow q \equiv \sim p \vee q \equiv \sim(p \wedge \sim q)$
D D	D
D Y	Y
Y D	D
Y Y	D

Doğruluk çizelgesinden de görebileceğimiz gibi p doğru iken, q yanlış değerini aldığı anda denklik tümünden yanlış olur. Böyle bir durum, bahsi geçen normun geçersiz olduğunu gösterir.

Önermeler mantığında, gündelik dil ve bilim diline ait önermeler sembolleştirilirken ‘p, q, r, ...’ gibi önerme temsilcileriyle gösterildiğinde, gündelik dil ve bilim diline ait sezgisel olarak geçerli olan pek çok çıkarım ve önermelerin önermeler mantığındaki çıkarımları geçersiz olur. Bu durumu aşmak için önermeler mantığını da içine alan daha güçlü bir sistem olarak niceleme mantığı (veya yüklem mantığı) kullanılır.²¹⁰ Bu sistemde, önermede geçen her adın yerine ‘a, b, c, ...’ gibi ad temsilcisi ve her n’li yüklem yerine ‘F, G, H, ...’ gibi n’li yüklem temsilcisi koyulur. Sembolleştirmede yüklem temsilcisi, ad temsilcisinin önüne yazılır.²¹¹ Örneğin norm yüklenici (*ilgili oyunu oynayan herkes*) yerine a, ‘kurallara uymaz’ yüklemi yerine F ve ‘oyundan atılır’ yüklemi yerine G koyarsak denkleştirmemiz ‘ $Fa \rightarrow Ga \equiv \sim Fa \vee Ga \equiv \sim(Fa \wedge \sim Ga)$ ’ şeklinde gösterilir.

²¹⁰ age, 195

²¹¹ age, 198

- Kişisel Normlar

*Ya hayır söyle yahut sus!*²¹²

Norm Koyucu: *Hz. Muhammed*

Norm Yüklenici: *Allah'a ve ahirete iman eden herhangi bir kişi*

Norm: *İyi konuşma*

(Örtük) Yaptırım: *Şaşırtmaca ikilemi olarak adlandırılan mantık yanılmacası. Kişi birini seçmeye zorlanır.*²¹³

'*Ya hayır söyle yahut sus!*' normatif önermesini yüklemeler mantığına göre sembolleştirdiğimizde 'norm yüklenici' için a, 'hayır söyler' yüklemi için F, 'susar' yüklemi için G dersek, ifademizi ' $Fa \vee Ga$ ' şeklinde tikel-evetleme eklemiyle değil, ' $Fa \downarrow Ga$ ' şeklinde ayrıklık eklemi ile göstermemiz gerekir. Bu durum, ayrıklık önermesinin doğruluk çizelgesinin birinci ve son satırını yanlışlarken, diğer iki satırı doğrudur. *eyle*(hayır söyle) gibi birinci basamak norm dilde bir edimsöz olmasının yanında, dil-dışında bir yüklemidir. Bu yüklem *sorumlu-olma*(*eyle*(Norm_x)) formunda gösterebileceğimiz sorumluluk tropuyla taşınır. '*Ya hayır söyle yahut sus!*: Norm_x' alındığında, 'Her *sorumlu-olma*(*eyle*(Norm_x)) tropunun taşıyıcısı, hayır söyler ya da susar' önermesinde *sorumlu-olma*(*eyle*(Norm_x)) tropunun taşıyıcısına 'a' dersek, $\forall a(Fa \downarrow Ga)$ önermesini elde ederiz. $Fa \downarrow Ga \equiv \sim Fa \vee \sim Ga$ denkliğinden ise $\forall a(\sim Fa \vee \sim Ga)$ tümel nicelemesini elde ederiz. Bu önermede 'a' değişkeninin yerine koyacağımız her ad ile birbirinden farklı nesnelere gösteririz. Bir değişkenin gösterdiği nesnelere bu değişkenin değerleri denir. Değişkenin bütün değerleri kümesine değişkenin değer alanı, değer alanına ise önermenin evreni denir. Böyle bir açık önermede her bir önerme için isteğe bağlı olarak farklı evrenler seçilebilir. O halde, $\forall a(Fa \downarrow Ga)$ önermesi *Allah'a ve ahirete iman edenler* evreninde 'Her a kişisi için, a ya hayır söyler, ya susar' koşulunu yerine getiren bir a kişisi, *Allah'a ve ahirete iman edenler* evrenini gerçekler iken, bu koşulu yerine getirmeyen kişi bu evreni gerçekleyen bir nesne değildir. Yani bu kişi *sorumlu-olma*(*eyle*(Norm_x)) özellik kümesinin ögesi değildir.

²¹² Hadisin tamamı, "Allah'a ve son güne iman etmekte olan kimse komşusuna eza etmesin. Yine Allah'a ve son güne iman etmekte olan kimse konuklarına ikram etsin. Yine Allah'a ve son güne iman etmekte olan her kişi hayır söylesin yahud sussun." şeklindedir. Bkz. el-Buhari, **Sahih-i Buhari ve Tercemesi 13. Cilt**, terc. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1989), 6009.

²¹³ Akıncı ve Ünder, **age**, 71.

- Hukuk Normları

“Cebir veya tehdit kullanarak, bir kimseyi dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya veya değiştirmeye zorlayan ya da bunları açıklamaktan, yaymaktan meneden kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.” (TCK.115/1)

Norm Koyucu: TBMM

Norm Yüklenici: TCK'dan sorumlu herkes

Norm: İnanç, düşünce ve kanaatlere saygı duyma

(Örtük) Yaptırım: 1-3 yıl hapis cezası

Bir normun eylenebilir olması, kişiden kişiye değişen yeteneklerden bağımsız anlaşılmalıdır, diyen von Wright'a göre, verilen bir durumun yerine getirilmesi hem gerekli hem de imkansız ise o eylenebilir değildir. İmkansızlık mantıksal, fiziksel ya da beşeri olabilir. Mantıksal olarak imkansız olan fiziksel ve beşeri olarak da imkansızdır, fakat bir şey beşeri olarak imkansız ise fiziksel olarak mümkün olabilir. Gerçek yaşamda eylenebilirlik çok daha geniş anlaşılabilir ve bu nedenle eylenebilirlik sadece mantıksal olarak değil fiziksel olarak da olumsal olması gerekir. Fakat fiziksel olarak gerekli ve imkansız olanı başarmak, beşeri olarak mümkün değildir. Bu nedenle herhangi bir norm için doğal ve mantıksal olarak eylenebilir olmayana izin vermek veya onu istemek sahtedir ve böyle bir norm gerçek norm değildir.²¹⁴ Kişiyi yüklenen normu taşımak beşeri olarak mümkünse, bu fiziksel ve mantıksal olarak da mümkündür. O halde *sorumlu-olma(eyle(Norm_{TCK.115/1}))* özelliğini taşımak beşeri olarak mümkün olduğundan, bunu fiziksel ve mantıksal olarak ifade etmek bilim dilinin ve mantık dilinin sınırları içinde pekala mümkündür. Böylece normatif önermemizin değişkenlerini 'E: TCK'dan sorumlu olan kişiler, a: Norm Yüklenici, F: *sorumlu-olma(eyle(Norm_{TCK.115/1}))* özelliğini taşıy' olarak belirlersek, E evreninde $\forall aFa$ tümel niceleme önermesini elde ederiz.

²¹⁴ G. H. von Wright, "Is There a Logic of Norms?", **Ratio Julis**, vol.4 (1991): 269-270.

- Din Normları

“Allah, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman adaletle hüküm vermenizi emrediyor.” (Nisa Suresi/58)

Norm Koyucu: Allah

Norm Yüklenici: Ayette “Hz.Muhammed’in peygamberliğini sindiremeyen Yahudiler”.²¹⁵ Genelde tüm insanlık

Norm: Ayette “Tevrat vahyini taşıma sorumluluğu”.²¹⁶ Genelde emanete hıyanet etmeme ve adaletle hükmetme

(Örtük) Yaptırım: Geçimsizlik, ara bozuculuk

Bu normatif önermede, önerme evrenini ‘E₁: Hz. Muhammed’in peygamberliğini sindiremeyen Yahudiler ve E₂: Tüm insanlar’ olarak iki şekilde belirleyebiliriz. Normu da ‘sorumlu-olma(eyle(Norm_{Nisa Suresi/58-a})): Tevrat vahyini taşıma sorumluluğu ve sorumlu-olma(eyle(Norm_{Nisa Suresi/58-b})): emanete hıyanet etmeme ve adaletle hükmetme’ olarak iki şekilde belirleyebiliriz. Bu ayet, indirildikten sonraki insanlara ve Yahudilere hitap ettiği için ikinci evren birinci evreni kapsar (E₂ \supset E₁). ‘F: Tevrat vahyini taşımadan sorumludur, G: emanete hıyanet etmez ve adaletle hükmeder’ dersek Gb önermesi de Ga önermesini kapsar.

Böyle bir normatif önermenin içerdiği izin ve yasaklama arasındaki ilişki, kavramsal değil, normatif bir ilişkidir.²¹⁷ Aynı şey doğru gibi mantıksal, iyi gibi ahlaksal ve güzel gibi estetik kavramlar için de geçerlidir. Din normları mevzubahis olduğunda, hüküm her zaman bu önermedeki gibi olmasa da açıktır. Ontolojik bakımdan kişinin norm yüklenici evrenlerinden hangisine dahil olduğu, bu evrenlerin herhangi bir ögesi olup olmadığı ve sorumluluk ilişkisi ile taşıma ilişkisinin olup olmadığı önemlidir. Bu bağlamda normatif ilişkisellik ontolojik bir ilişki sayılabilsede, ontolojinin ve epistemolojinin konusu değil, mantık felsefesi, ahlak felsefesi ve estetik felsefesinin konusudur.²¹⁸ Kuran-ı Kerim’e göre, ayetlere uymayanların hükmünün ahirette ilahi mahkemede verilecek olması da normatif ilişkisellikle ilgilidir. Ontolojide bu durum normu taşıma bakımından tartışılabilir. Ayer’e göre,

²¹⁵ Mustafa İslamoğlu, *Nüzul Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur’an-Gerekçeli Meal*, 7.bs. (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 776.

²¹⁶ *age*, 776.

²¹⁷ von Wright, “Is There a Logic of Norms?”, 279.

²¹⁸ Peirce’in mantık, ahlak ve estetik olarak belirlediği normatif bilimler için bkz. C. S. Peirce, *Collected Papers Vol. 1*, ed. C. Hartshorne- P. Weiss (Cambridge: Harvard University Press, 1931-58), 281.

bilincin ölümünden sonra devam etmesi mantıkça mümkün olduğu için, taşımanın da fizik ve metafizik bakımından mümkün olduğunu söyleyebiliriz.²¹⁹ Ontolojik gerektirme ilişkisinde bir durum başka bir durumu mantıkça gerektiriyorsa, fizikçe ve metafizikçe de gerektirir; fizikçe gerektiriyorsa metafizikçe de gerektirir; ancak gerektirme ilişkisinin evrikleri geçerli değildir.²²⁰

- Bilim Normları

*Dil-dışı gerçekliğe çizdiğimiz dilsel çerçeveler, bilim adamları topluluğu tarafından bilimsel paradigmalara dönem dönem kısmen veya tamamen değiştirilir.*²²¹

Norm Koyucu: *Bilim adamları topluluğu*

Norm Yüklenici: *Herkes*

Norm: *Bilimsel kuralların değişimi*

(Örtük) Yaptırım: *Yanlış hesaplama*

Verilen normatif önermenin değişkenleri için ‘E: tüm insanlar, F: bilimsel kuralların değişimine uyar, G: yanlış hesap yapar, a: norm yüklenici’ dersek, $\forall a((\sim Fa \rightarrow Ga)$ önermesinin yorumlamasına göre, ‘Her a için, a bilimsel kuralların değişimine uymaz ise, yanlış hesap yapar’ Doğru iken, ‘Her a için, a bilimsel kuralların değişimine uymaz ise, doğru hesap yapar’ Yanlıştır.

İkinci yorumun açıklamasını ‘E evreninin a gibi bir ögesi yoktur.’ şeklinde yapabiliriz. Burada kuralları, doğal özellikler arasındaki ilişkiler anlamında kullanıyoruz. Hesaplama ise sıradan bir hesap değil, kavramsal ve teorik gerekçelendirmeye dayalı bir hesaplama. Bu durumda, kuralların değişimine uyulmamasına rağmen doğru hesaplama bir şekilde yapılıyorsa, bunun anlamı yeni bir kavramsal çerçevenin keşfedildiğidir.

²¹⁹ A. J. Ayer, “What I Saw When I Was Dead”, **The Sunday Telegraph** (28th August 1988); A. J. Ayer, “Postscript to a Postmortem”, **Spectator** (15th Oct 1988): 13-14.

²²⁰ Grünberg ve Grünberg, **Metafizik**, 173-174.

²²¹ Gürol Irzık, Teo Grünberg, “Carnap ve Kuhn: Baş Düşmanlar mı Sıkı Müttefikler mi?”, **Tutarsızlığın İz Sürücüsü: Dilde/Düşüncede - Teo Grünberg’e Armağan**, çev. Ümit Öztürk, ed. Zekiye Kutlusoy (Ankara: İmge Kitabevi, 2013): 471-472.

3.2.3.1. Ödev Mantığı

Normatif mantık, normların mantığı ve normatif önermeler gibi konular, daha çok deontik mantık veya ödev mantığı (*logic of obligation*) adı altında incelenir.²²² Bu mantık sisteminin yapısına girmeden önce *deontik* ve *ödev* kavramlarının karşılaştırmasını yapmak yerinde olur. TDK'ya göre *ödev*, “Yapılması, yerine getirilmesi, insanlık duygusu, töre ve yasa bakımından gerekli olan iş veya davranış, vazife, vecibe”²²³ anlamlarına gelir. *Ödev* kelimesi bu anlamıyla Yunanca *deon/deonto* kelimesini karşılar.²²⁴ Yunanadaki bu anlamlar muhtemelen Latince Tanrı anlamındaki *dei-* kelime köküyle ve *Deus* ile ilişkilidir.²²⁵ Deontik mantık normatif yargılar mantığı olduğu için, olan-olması gereken ayırımını gereğinden fazla önemseyen bazı yazarlar, *deontik* kelimesini hatalı şekilde “ontik olmayan, nesnelere işaret etmeyen”²²⁶ anlamında kullanırlar.

Sembolik mantığın bir kolu kabul edilen ödev mantığı; ödev, izin, yasak, yükümlü, mecbur, gerekli, ihtiyari, önemli, lüzumsuz, daha iyi / en iyi / iyi / kötü; haklı, özgür, otorite ve dokunulmazlık gibi normatif kavramların sembolleştirilmesine dayanır.²²⁷ Uygulamada bu tür kavramlar ödev, izin ve yasak kavramlarına indirgenerek mantık değişmezleri belirlenir. Ödev mantığının bu mantık değişmezleri \mathcal{O} ödev değişmezi, \mathcal{I} izin değişmezi ve \mathcal{Y} yasak değişmezi olarak belirlenir.²²⁸ ‘p’ bir önerme olduğunda, ‘p olmasını sağlamak ödevdir’ ya da ‘p yapmak ödevdir’ gibi ödev önermeleri $\mathcal{O}p$ şeklinde; ‘p olmasına izin vardır’ ya da ‘p yapmak izinlidir’ gibi izin önermeleri $\mathcal{I}p$ şeklinde; ‘p olmamalıdır.’ ya da ‘p yapmak yasaktır.’ yasak önermeleri ise, $\mathcal{Y}p$ şeklinde gösterilir. Bunlar arasında, $\mathcal{I}p \equiv \sim\mathcal{O}\sim p$ olduğundan, $\mathcal{Y}p \equiv \mathcal{O}\sim p$ ve $\mathcal{I}p \equiv \sim\mathcal{Y}p$ denklikleri vardır.²²⁹ Ödev mantığında bu değişmezlerin dışında, koşullu ödev (veya yükümlülük) denilen bir değişmez daha vardır. Birli ödev değişmezine dayanarak gösterilen $p \rightarrow \mathcal{O}q$ şeklindeki önermelerin,

²²² G.H. von Wright, “On the Logic of Norms and Actions”, *New Studies in Deontic Logic*, ed. R. Hilpinen (Holland: D.Reidel Publishing, 1981): 26; Ota Weinberger, “The Logic of Norms Founded on Descriptive Language”, *Ratio Juris*, vol. 4, no. 3 (December 1991): 284.

²²³ Akalın ve diğ., “ödev”, *age*, 1837.

²²⁴ Partridge, “deonto-“, *age*, 4017; Danner, “deon”, *age*, 217.

²²⁵ Danner, “dei”, *age*, 211.

²²⁶ Özlem, *Mantık*, 132; Ahmet Haluk Atalay, “Normatif Dilin Mantıksal Kuramı”, *Argumentum*, s. 58 (1999-2000): 492.

²²⁷ Paul McNamara, “Deontic Logic”, ed. Edward N. Zalta (Winter 2014 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/logic-deontic/> [10.06.2017].

²²⁸ Teo Grünberg, *Sembolik Mantık El Kitabı II* (Ankara: Metu Press, 2000), 313.

²²⁹ *age*, 314.

ikili ödev değişmezi şeklinde gösterimi ise $p \text{ } \text{ } q$ şeklindedir. Buna bağlı denklikler $p \text{ } \text{ } q \equiv \sim(p \text{ } \text{ } \sim q) \equiv p \text{ } \text{ } \sim q$ önermeleriyle gösterilir.²³⁰ Önceki bölümde örneklendirdiğimiz normatif eylem normları, ödev mantığında aşığıdaki gibi gösterilir:

‘*Oyunun kurallarına uymayanlar oyundan atılır*’ önermesinde ,
‘p: oyunun kurallarına uymak’ dersek önermeyi $\text{ } \sim p$ şeklinde sembolleştirebiliriz.

‘*Ya hayır söyle yahut sus!*’ önermesini,
‘Hayır söyleyemeyeceğın zaman susman gereklidir.’ şeklinde alırsak,
‘p: Hayır söyleyecek, q: konuşmayacak’ sembolleştirme gereği $\sim p \rightarrow \text{ } q$ olur. Denkleştirmede $\text{ } q \equiv \text{ } \sim q$ olduğundan normatif önermemiz,
‘Hayır söylemedikçe, konuşmak yasaktır’ önermesinin sembolleştirilmesi olan $\sim p \rightarrow \text{ } \sim q$ şeklinde gösterilir. İkili ödev değişmeziyle ise, $\sim p \text{ } \text{ } \sim q$ biçiminde gösterilir.

“*Cebir veya tehdit kullanarak, bir kimseyi dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya veya değiştirmeye zorlayan ya da bunları açıklamaktan, yaymaktan meneden kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.*” (TCK.115/1) önermesi,

‘Fa: Bir kimse dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlere sahiptir;

Gb: Bir kimse cebir veya tehdit kullanarak F’yi açıklamaya veya değiştirmeye zorlar ya da bunları açıklamaktan veya yaymaktan men eder’
sembolleştirme gereği $Fa \rightarrow \text{ } Gb$ şeklinde ifade edilir.

“*Allah, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman adaletle hüküm vermenizi emrediyor.*” (Nisa Suresi/58) önermesi,

²³⁰ age, 315-316.

‘p: emanetleri ehline verecek, q: insanlar arasında hüküm verildiğinde adaletle hüküm verecek’ sembolleştirme gereği, $\mathcal{O}p \wedge \mathcal{O}q$ şeklinde gösterilir. Denkleştirildiğinde ise, $\mathcal{O}(p \wedge q) \equiv \mathcal{O}\sim(p \wedge q) \equiv \sim I p \sim(p \wedge q)$ eşdeğer önermeleriyle ifade edilir.

‘Dil-dışı gerçekliğe çizdiğimiz dilsel çerçeveler, bilim adamları topluluğu tarafından bilimsel paradigmalara dönem dönem kısmen veya tamamen değiştirilir.’ önermesi,

‘p: Dil-dışı gerçekliğe dilsel çerçeveler çizilir;

q: Dilsel çerçeveler, bilimsel paradigmalara dönem dönem kısmen veya tamamen değiştirilir’ sembolleştirme gereği ‘p olması gereklidir ve q olması gereklidir’ deriz. Bu da $\mathcal{O}(p \wedge q) \equiv \mathcal{O}\sim(p \wedge q) \equiv \sim I p \sim(p \wedge q)$ eşdeğer önermeleriyle ifade edilir.

Ödev mantığında bir şeyi yapmak gerekliyse ödevdir. Ödevi yapmak izinlidir, yapmamak ise yasaktır. Buradan da anlaşıldığı gibi, ödev mantığı gereklilik üzerine kurulu bir mantıktır. Bu ise modal (kiplik) mantığı andırmaktadır. Bu benzerliğe değinen Knuuttila’ya göre, ödev mantığı modern dönemde von Wright tarafından yeniden biçimlendirilse de normların mantığı, normatif sistemleri belirleyen kurallar ve deontik kavramlar ile modal kavramlar ve modal sonuçlandırma arasındaki analogi tartışmaları, 14.yy’da yaşamış olan Skolastik filozof Robert Holcot’a kadar gider.²³¹

Normatif önermelere (*de dicto* gerçekliğe dayalı) mantıksal ve epistemik açıdan bakmak yeterli olmadığı için, önceki bölümlerde (*de re* gerçekliğe dayalı) mantıksal ve ontolojik çıkarımlarla sözü edilen normatif mantık, ödev mantığı ile kısmen ölçüştürülür. Fakat ödev mantığının öncelikle modal mantığın, sonrasında ise tüm mantıklar gibi normatif mantığın bir dalı olduğunu kabul etmek daha yerinde olur. Modal mantık üzerinden kesinlik-gereklilik sorunsalına değinerek, hem sözünü ettiğimiz tartışmayı biraz açabiliriz, hem de *de dicto* ve *de re* gerçekliklere bakışımızı netleştirerek sorunsalın kaynağını görebiliriz.

²³¹ Simo Knuuttila, “The Emergence of Deontic Logic in the Fourteenth Century”, **New Studies in Deontic Logic**, ed. R. Hilpinen (Holland: D.Reidel Publishing, 1981): 225.

3.2.3.2. Kesinlik-Gereklilik Sorunsalı

Konu normlar veya normatiflik olunca hemen olan-olması gereken (*is-ought*, *sein/sollen*, *olgu-değer*) ayrımı hatırlatılır ve normların olması gerekeni ifade ettiği söylenir. Bu peşin hükümün kendisinin bir norm koyma yaklaşımı olduğu ve hatta böyle bir yaklaşıma girişmenin normatif eylem gibi olgusal bir yönü olduğu nedense hiç düşünülmez. Bunun üzerine düşünenler ise bu tartışmayı etik değer önermelerinin, olgu önermelerinden mantıksal çıkarımlarla elde edilip edilemeyeceği sorusuna verdikleri cevaba göre ayrılırlar.²³² Hume'a dayandırılan tartışmada; O sadece bu soruyu sormuştur, soruya cevap vermemiştir.²³³ Soruya olumsuz cevap verenlerin başında G.E. Moore gelir. Moore'a göre, iyi kavramı olgusal alanın (*natural/de re*) dışındadır, zaman ve mekanda, ancak zihinsel nesne olarak mevcuttur.²³⁴ İyi ile olgusal olanı bağdaştırmaya çalıştığımızda ise 'açık soru argümanı'yla karşılaşırız. Çünkü iyi ve güzel gibi normatif kavramlar evrensel bir kabülde tanımlanamayacağı için soru daima açık kalır.²³⁵ Gibbard ise, Moore'un aksine, kavramlar normatif veya olgusal olarak ayrılabilir, fakat kavramları meydana getiren ontolojik özellikler vardır, diyerek tartışmanın temeline iner. Bu özellikler, 'iyi' olarak kararlaştırılan şeyleri 'beğenilir' kılan tözlerdir.²³⁶ Gibbard'ın düşüncesine dayanarak, neyin beğenilir kılındığının, onu 'iyi' olarak adlandıran cemiyete göre değişmesi ile bazı olgusal kesinliklerin, zaman zaman, bilim adamları cemiyetince değişmesinin çok farklı şeyler olmadığı söylenebilir.

Normatif ile olgusal olan arasındaki bağlantıyı ya da geçişi sağlayan, ayrıca mantıksal çıkarımlarla olgular arasındaki ontolojik ilişkiselliği de açıklayan *köprü ilkeleri* denilen ilkeler vardır.²³⁷ Schurz'un köprü ilkelerine göre, '*is-ought* (kesin-gerekli)'-ilkesi $A \rightarrow \tilde{O} A$ şeklinde²³⁸ iken, '*ought-can* (gerekli-mümkün)'-ilkesi $\tilde{O} A \rightarrow \Diamond A$ şeklinde ve '*must-ought* (zorunlu-gerekli)'-ilkesi $\Box A \rightarrow \tilde{O} A$ şeklinde ifade edilir.²³⁹ Bu köprü ilkelerden '*is-ought* (kesin-gerekli)'-ilkesi ($A \rightarrow \tilde{O} A$), daha önce sözünü ettiğimiz koşullu ödev (veya yükümlülük) ile benzer ifadeler için

²³² Gerhard Schurz, **The Is-Ought Problem: An Investigation in Philosophical Logic** (Dordrecht: Kluwer, 1997), 1.

²³³ Hume, **A Treatise of Human Nature**, 715-716.

²³⁴ G. E. Moore, **Principia Ethica** (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 161.

²³⁵ **age**, 95.

²³⁶ Gibbard, "Normative Properties", 144.

²³⁷ Steinberger, "The Normative Status of Logic", [02.07.2017]

²³⁸ Schurz, 23.

²³⁹ **age**, 91.

kullanılır.²⁴⁰ Diğer bir benzerlikte ise ‘ \square ’ zorunluluk ve ‘ \diamond ’ imkan değişmezleri, normatif bir sistemde sırasıyla ‘ \mathcal{O} ’ ödev ve ‘ \mathcal{I} ’ izin değişmezlerinin yerine kullanılır. Bu durum Grünberg’in deyişiyile, “ödev, normatif zorunluluk, izin de normatif imkan demektir.”²⁴¹ şeklinde ifade edilebilir.

Ödev mantığında, ödev değişmezleri ile normatif ilişkiselliği gösterebilmemize rağmen, modal mantıkta *gerçek dünya* ve *mümkün dünyalarda* daha önce sözünü ettiğimiz sorumluluk ilişkisini gösteririz ki, bu durum yukarıda sözünü ettiğimiz köprü ilkelerinden de anlayabileceğimiz gibi normatif ilişkiselliği içerir. Ödev mantığının, modal mantığın bir alt başlığı sayılması veya iki mantık sistemi arasında benzerlikler kurulması, bu durumdan ileri gelir. Grünberg’e göre, modal mantıkta *gerçek dünya* dışında tasarlanabilen farklı *mümkün* dünyalardan söz edilir. Her mümkün dünya, gerçek dünyadan bazı özellikler bakımından farklıdır. $\square A$ (zorunlu) ile $\diamond A$ ’nın (mümkün) doğruluk değeri, A ’nın doğruluk değerine bağlıdır. Böylece Grünberg’in aşağıdaki genel çıkarımlarını elde ederiz:²⁴²

- “(i) $\square A$ ’nın gerçek dünyada doğru olması, A ’nın bütün mümkün dünyalarda doğru olması demektir.
- (ii) $\diamond A$ ’nın gerçek dünyada doğru olması, A ’nın en az bir mümkün dünyada doğru olması demektir.
- (iii) Bir önermenin (mutlak) doğruluk değeri, önermelerin gerçek dünyadaki doğruluk değeri demektir.”

Genel kaniya göre normların olanı değil de olması gerekeni yansıması, bu *gerçek dünya-mümkün dünya* ayırımından gelmektedir. Buradan yola çıkarak modal mantık ile kesinlik-gereklilik sorunsalını çözüme kavuşturmak mümkündür, diyebiliriz. Öner’in deyişiyile kipli önerme (modalite önermesi), “hüküm üzerine verilmiş hükümdür”.²⁴³ Örneğin, ‘Zorunlu olarak güneş beyazdır’ önermesinde ‘Güneş beyazdır’ ve ‘Zorunludur’ gibi iki hükümden zorunludur hükmü, güneş

²⁴⁰ Yalnız bu benzerlik bazı gündelik dil önermeleri sezgisel olarak geçersizken sembolik dilde $A \rightarrow \mathcal{O} A$ biçiminde geçerli sembolleştirildiğinden *koşullu ödev paradoksu* denilen bir soruna yol açtığından, koşullu ödev önermeleri $A \mathcal{O} A$ şeklinde ifade edilerek bu durum çözümlenir. Bkz. Grünberg, **Sembolik Mantık El Kitabı II**, 328. Sezgisel olarak geçersiz olabildiğine karar verebildiğimiz farklı önermeler yerine farklı değişmezler kullanmayı idrak edebiliyorsak normatif mantık bakımından önemli olan bazıları sezgisel olarak geçersiz de olsa böyle bir ‘is-ought (kesin-gereklilik)-köprüsünün kurulabiliyor olmasıdır.

²⁴¹ **age**, 315.

²⁴² **age**, 66.

²⁴³ Öner, **Klasik Mantık**, 76.

beyazdır hükmü üzerine verilmiştir.²⁴⁴ Güneşin atmosferden geçerken kırılan ışığını sarı renkte görürüz. Gerçekte birden çok renkten oluşan Güneş, hızlı döndüğü için, tek renk olarak beyaz yansır. O halde, Güneş *gerçek dünyada* zorunlu olarak beyaz ise biz bir *mümkün dünyada* mı yaşamaktayız, yoksa gerçek dünyadan algıladıklarımız bazı kırılmalarla *mümkün dünyalar* mı oluşturmaktadır? Soruya soruyla cevap vererek, şöyle de diyebiliriz: Bilimsel önermelerle verilmiş bir zorunluluk hükmü, gerçekte bir başka *mümkün dünyanın* zorunluluğu olamaz mı? Yahut tekrar kesinlik-gereklilik sorunsalına geri dönerek şöyle de sorabiliriz: Normlarla kurulan normatif sistemler, gerçek dünyanın içerdiği farklı farklı girifit *mümkün dünyalar* olamaz mı? Bütün bu sorulara bir sonraki bölümde yanıt arayacağız. Bitirmeden önce son olarak Kripke'nin mümkün dünya anlayışına çok kısa değinmek yerinde olacaktır: Kripke'ye göre, mümkün bir dünya karşı karşıya geldiğimiz veya teleskopla izlediğimiz uzak bir ülke gibi düşünülmemelidir. Çünkü, "Mümkün bir dünya, *kendisiyle ilişkilendirdiğimiz betimsel koşullarca* verilendir."²⁴⁵

²⁴⁴ Deborah Scherrer, "Why is the sky blue, why are sunsets orange, and what color is the Sun?", **Stanford Solar Center**, 9, <http://solar-center.stanford.edu/activities/SunColor/Drive-By-Science-What-Color-is-the-Sun.pdf> [29.07.2017].

²⁴⁵ Saul A. Kripke, **Adlandırma ve Zorunluluk** (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 57.

4. MÜMKÜN DÜNYALAR SEMANTİĞİ

4.1. Mümkün Dünya Kavramı: Tarihsel Gelişimi ve Farklı Yaklaşımlar

Dil-dışı gerçekliğe ait durumların ve olguların dilsel karşılıkları olan önermelerin *zorunlu* veya *olanaklı* (mümkün) olarak doğru olması üzerine metafizik tartışmalar *gerçek dünya - mümkün dünya* ayrımını oluşturmuştur. Bu ayrım genel olarak *mümkün dünyalar* (olanaklı dünyalar/*possible worlds*) ya da *mümkün dünyalar semantiği* (*possible world(s) semantics*) adı altında çözümlenir.²⁴⁶ *Gerçek dünya*, içerisinde yaşadığımız olgusal (aktüel) evren iken, *mümkün dünyalar* hakkında farklı yaklaşımlar vardır. ‘İmkan’ (*possibility*) kavramı üzerinden ele alabileceğimiz modern öncesi dönemin önemli isimleri, Batı’da Aristoteles, Stoacılar ile Abelardus, Duns Scotus, Holcot, Wallis, Ockham’lı William gibi Skolastikler ve Leibniz²⁴⁷ şeklinde sıralanırken, İslam coğrafyasında “Aristoteles, Farabi, İbn Sina ve İbn Rüşt”²⁴⁸ ile “Gazzâlî, Şehristânî”²⁴⁹ şeklinde sıralanır. Modern dönemde ise Leibniz’in ‘mümkün dünya’ kavramından sonra gelişen yaklaşımlar, öncelikle epistemolojik-ontolojik olmaları bakımından sırasıyla *mümkün dünya semantikleri* ve *mümkün dünya ontolojileri* olarak ikiye ayrılır. *Mümkün dünya ontolojileri* ise *somutçu*, *soyutçu* ve *kombinatoryalist* yaklaşım olarak üçe ayrılır.²⁵⁰ Bu yaklaşımlara kısaca göz atalım:

²⁴⁶ İngilizce *possible worlds* kavramını Türkçe’de kullanırken, metnin akışına göre yer yer *mümkün dünyalar* yer yer *olanaklı dünyalar* olarak çevireceğiz. Her iki kullanım da aynı anlama gelmektedir.

²⁴⁷ B. Jack Copeland, “The Genesis of Possible Worlds Semantics”, **Journal of Philosophical Logic** vol. 31 (2002): 99; Taşdelen, **age**, 28; Simo Knuuttila, "Medieval Modal Theories and Modal Logic" **In Handbook of The History of Logic**, ed. D.M. Gabbay and J. Woods, vol. 2 (2008): 553.

²⁴⁸ Ali Durusoy, “Olanak, Olasılık ve Olabilirlik (İmkân, İhtimâl ve Kuvve)”, **M.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi** 27 (2004/2): 122.

²⁴⁹ M. Cüneyt Kaya, **Varlık ve İmkân: Aristoteles’ten İbn Sînâ’ya İmkânın Tarihi** (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 22. Kaya İbn-i Rüşt, Şehristani ve Gazali’yi imkan kavramı bağlamında İbn Sina tenkitçileri olarak ele alır. Farabi’nin öncesine ise Kindi’yi koyar. Fakat, ilk İslam filozofu olduğu kabul edilen Kindi’nin imkan konusunda bütüncül bir anlayışı olmadığı için Kindi literatüre dahil edilmez. Bkz. **age**, 62-68.

²⁵⁰ Christopher Menzel, "Possible Worlds", ed. Edward N. Zalta (Winter 2016 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/possible-worlds/> [12.09.2017].

Modern öncesi dönemde Leibniz'e kadar 'mümkün dünyalar' kavram olarak geçmese de Aristoteles'ten itibaren modalite üzerine çalışmalar başlamıştır. Fakat belirtelim ki, mod veya modalite kelimeleri Aristoteles'ten sonra kullanılmaya başlanmıştır.²⁵¹ Aristoteles, kipleri *Organon*'un ikinci kitabında (*Önermeler*) 'mümkün, olumsal (*contingent*), zorunlu ve imkansız' olarak ele alırken, üçüncü kitabında (*Birinci Analitikler*) 'mümkün ve zorunlu' olmak üzere iki kip olarak ele alır. Skolastik gelenek ise *Önermeler*'de geçen dört kip üzerine çalışmalar yapar.²⁵² Aristoteles, imkan hakkında, "gerekliden [zorunludan] mümkün çıkar." der ve ekler: "Şüphe yok, gerekli ve gerekli-olmayan, her şeyin, var olmalarının ve var olmamalarının ilkesidir. Bütün geri kalanlar bundan çıkmış gibi düşünülebilirler."²⁵³ Aristoteles sonrası Batı'daki gelişime girmeden, Abelardus'un *de dicto-de re* ayrımını²⁵⁴ yaptığını belirtip Skolastik felsefenin imkan meselesini Tanrı tasavvuru ile birlikte ele aldığına dikkat çekmemiz yeterli olacaktır. Nitekim, İslam filozofları imkan meselesiyle başta, Aristoteles sonrasında, Plotinus çevirileri ile tanışmalarına karşılık, Skolastik felsefe de, İbn-i Rüşd aracılığıyla, imkan meselesinin İslam felsefesinde ele alındığı biçimiyle tanışmıştır.²⁵⁵

İslam felsefesinde Kindi, ilk filozof kabul edilmesine rağmen imkan konusunu bütüncül olarak ele almadığı için imkan meselesi Farabi ile başlatılır. Farabi önermeleri 'zorunlu, mutlak ve mümkün' olmak üzere üçe ayırır. Zorunlu önerme, varlığı daimi olan ve karşıtının varlığı imkansız olan şeylere işaret eder. Mümkün önerme, kendisine imkan lafzı yaklaştırılmış önermedir. Mutlak önerme ise, var olması ve var olmaması mümkün iken şu anda var olan ve gelecekte var olması mümkün olan önermelerdir. Mutlak önermelerde zorunluluk ve imkan gibi modalite unsurları vurgulanmadığı için, bu tür önermelere varlık bildiren önermeler de denir.²⁵⁶ Farabi, metafizik anlayışında ise, zorunlu için bilfiil (olan) ve mümkün için bilkuvve (olabilir) kavramlarını kullanır.²⁵⁷ Farabi ontoloji bağlamında zorunlu

²⁵¹ Necati Öner, "Klasik Mantıkta Modalite I: Modal Önermeler", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 15, s. 1 (1967): 70.

²⁵² **age**, 75.

²⁵³ Aristoteles, **Organon II: Önermeler**, çev. H. Ragıp Atademir (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1996) ,41-42.

²⁵⁴ Taşdelen, **age**, 63.

²⁵⁵ Knuuttila, "Medieval Modal Theories and Modal Logic", 506.

²⁵⁶ İbrahim Çapak, **Stoa Mantığı ve Farabi'ye Etkisi**, 2.bs. (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 142-143.

²⁵⁷ M. Cüneyt Kaya, **Varlık ve İmkân: Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi**, 77.

varlık (*vacib'ül vücud*) ve mümkün varlık (*mümkün'ül vücud*) ayrımını kullanmasa da, sadece ay-altı alemi bilkuvve olarak, imkan kavramına dahil etmesi ve ayrıca sadece ay-altındaki varlıkları 'mümkün varlıklar' olarak ele alması onun Aristoteles'ten etkilendiğini gösterir.²⁵⁸ İbn Sina, Aristoteles'ten gelen çizgide, imkan kavramını toparlayıp metafiziğin temel kavramı haline getirdiğinden²⁵⁹ onun imkan anlayışını kendi sözlerinden net olarak işitebiliriz:

“Zorunlu (el-vâcib); varlığı, olduğu şekliyle kaçınılmaz olandır (ez-zarûriyyu'l-vücûd alâ mâ hüve aleyh). Bu ya özü itibariyle (bi-zâtihî) böyledir -varlıkların ilkesi gibi- ya da bir başka şey sebebiyledir (bi-gayrihî) -iki kere ikinin dört etmesi gibi-. Zorunlu ya sürekli/ezelîdir (dâimen) -varlıkların ilkesi gibi- ya da bir zamanda bulunup diğer zamanda bulunmayan [türden]dir (fi hâlin düne hâlin) -vakti geldiğinde Ay'ın tutulması gibi-. Varlığı özü itibariyle zorunlu olanın hiçbir sebebi yoktur (fe-lâ illete lehû). Sebebi olan şey, özü itibariyle zorunlu varlık veya özü itibariyle imkânsız varlık olamaz, zira aksi halde [yani sebebinin olmaması durumunda] asla var olamazdı. Dolayısıyla [sebebi olan şey], özü itibariyle mümkün varlık (mümkînü'l-vücûd), sebebi nedeniyle de zorunlu varlıktır (vâcibü'l-vücûd bi-illetihî). Sebebi olmayan şeyin özünün illeti [yani sebepliği], onun [yani mümkün varlığın] sebebidir. Sebebi olmayan varlık, özü itibariyle, her ikisinde de sebepli olacağı iki duruma bölünemez. Zira böyle olması durumunda, onun sebepli olmaktan ve sebeplikten kaçışı sözkonusu olmayacaktır. Değişime uğrayan (müteğayyir) her şey bu iki durumda bulunur ve bu durumlara özü itibariyle değil, bir sebep dolayısıyla sahiptir; onlardan kaçışı da sözkonusu değildir. Dolayısıyla değişime uğrayan her şeyin özü sebeplidir ve mümkündür. Özü itibariyle varlığı zorunlu olan her şeyin ise her açıdan varlığı zorunludur. Ve o, herhangi bir açıdan değişimle (teğayyur) nitelenemez. Mümküne gelince, o, zorunlu olmayan (leyse bi-zarûriyyin) varlıktır. İmkânsız olmayana mümkün denildiği gibi, imkânsız olmamakla birlikte [şu anda] var olup [sonra] yok olan ve [genel olarak] şu anda (fi'l-hâl) mevcut olmayana da mümkün denmektedir.”²⁶⁰

İbn Sina'nın imkan açıklaması, aynı zamanda onun “Saf [Zorunlu] Varlık (Allah)”a dayalı ontoloji anlayışını göstermektedir.²⁶¹ Mantık çerçevesinde, önermeleri mutlak kiplikli önerme ve mümkün kiplikli önerme şeklinde ikiye ayırmaktadır. Mutlak kiplikli önerme Farabi'nin mutlak önermeleriyle aynı olmakla birlikte, İbn Sina mutlak önermede kipliğe dikkat edilmediğinde, mutlak önermelerin mümkün kipli önermelerle karıştığını söylemektedir.²⁶² İbn Rüşd, İbn Sina'yı “(a) Özü itibariyle mümkün/başkası sebebiyle zorunlu' kavramsallaştırmasının anlamsızlığı. (b) İmkan delilinin Tanrı'nın varlığını ispat konusundaki yetersizliği” hususunda ve ayrıca İbn Sina'nın bu konulardaki yanlış yorumlarının Gazali'nin tüm filozoflara yönelttiği

²⁵⁸ Hüseyin Sarioğlu, *Ortaçağ Felsefesi II* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011), 55.

²⁵⁹ Kaya, *age*, 151.

²⁶⁰ İbn Sînâ, *el-Mecmû' ev el-Hikmetü'l-Arûziyye*, nşr. Muhsin Sâlih (Beyrut: 2007), 35.'dan aktaran M. Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân: Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi*, 151-152.

²⁶¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman (İstanbul: İnsan Yayınları, 1985), 229.

²⁶² Hasan Ayık, *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 321-326.

suçlamalara sebep olduğu hususunda eleştirmektedir.²⁶³ Sıkı ve sadık bir Aristoteles yorumcusu olan İbn Rüşd, varlık-mahiyet ayrımını kabul etmediğinden bir şeyin kendisiyle mümkün ve başkasıyla zorunlu olmasının çelişki oluşturduğunu söyler.²⁶⁴ Gazali'nin İbn Sina eleştirilerinin temelinde, imkanın ve onun dayanağı olan maddenin ezeliği düşüncesinin alemin ezeliği sonucuna götüreceği ve ayrıca südur teorisinde çokluğun sebebi olarak imkanın görülmesi ve Tanrı'nın varlığının ispatı için kullanılması hususları vardır.²⁶⁵ Gazali'nin, İbn Sina aracılığıyla Aristoteles felsefesine karşı geliştirdiği bu tutum ve eleştirilerinden, mümkün dünyalar tartışmalarına zemin oluşturacak bir kavram ortaya çıkmıştır: “*Leyse fi'l-îmkân ebda'u mimmâ kân* = Var olandan daha mükemmeli mümkün değildir”²⁶⁶ Son olarak İbn Sina ve Gazali'nin bu konudaki farklı yaklaşımlarını ele alacak olursak, İbn Sina'nın alemin ‘Zorunlu Varlık’ın zatı ve zatına dair bilgisinden zorunlu olarak varlığa geldiği yaklaşımı *mümkün en iyi alem* iken, Gazali'nin içinde yaşadığımız alemin, Allah'ın irade ve kudretiyle sonsuz sayıdaki alternatif alemler içinden en iyisi olarak seçilmesi suretiyle yaratıldığını ileri süren yaklaşım *mümkün âlemlerin en iyisi* şeklinde ifade edilir.²⁶⁷ Böylece İbn Sina'ya göre Zorunlu Varlık'tan iradi bir zorunlulukla südur eden bu alem olabilecek en iyi alem iken Gazali'ye göre, Allah'ın kudretiyle yaratabileceği sonsuz sayıda mümkün alem içerisinde yarattığı bu alem ise mümkün alemlerin en iyisi kabul edilir.

Mümkün dünyalar tartışmaları çağdaş felsefeye Leibniz'in *Monadoloji* ve *Theodicee* adlı eserlerindeki düşünceleriyle geçmiştir. Leibniz, mümkün dünyalar üzerine bu düşünceleri hakkında *Monadoloji*'de şunu der:

“Tanrı'daki idealarda mümkün kâinatlar sonsuz sayıda bulunduğundan ve onlardan yalnızca biri mevcuda getirilebildiğinden, aralarından bir başkasını değil de bu kâinatı seçmesini tayin eden bir yeter-sebebe olsa gerekir. Ve bu yeter-sebebe de sadece, mümkün dünyaların ihtiva ettiği uyum ya da mükemmellik derecelerinde bulunabilir; her mümkün, taşıdığı mükemmellik ölçüsünde mevcuda gelmeye hak kazanabilir.”²⁶⁸

derken, *Theodicee*'de ise şunları söyler:

²⁶³ Kaya, *age*, 209.

²⁶⁴ Durusoy, “Olanak, Olasılık ve Olabilirlik (İmkân, İhtimâl ve Kuvve)”, 132.

²⁶⁵ Kaya, *age*, 223.

²⁶⁶ M. Cüneyt Kaya, "Daha mükemmel bir âlem var olabilir mi?:“*Leyse fi'l-îmkân*” tartışmasının kaynakları üzerine notlar”, *Divan İlmî Araştırmalar*, s. 16 (2004): 242.

²⁶⁷ M. Cüneyt Kaya, “Gazzâlî ve Âlemin Mükemmelliği: *Leyse fi'l-îmkân*ın İbn Sînâcî Kökleri Üzerine”, *900. Vefat Yılında Uluslararası Gazzâlî Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul: 7-9 Ekim 2011): 601.

²⁶⁸ G.W. Leibniz, *Monadoloji- Metafizik Üzerine Konuşma*, çev. Atakan Altınörs (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011), 52-53.

“Tanrı, şeylerin ilk nedenidir. Böyle şeyler bağlı oldukları için; gördüğümüz, deneyimlediğimiz her şey olumsal olduğu, varoluşlarını zorunlu kılacak hiçbir şeyleri olmadığı için; zaman, uzam, özdeğin kendi içlerinde birleşik, bir örnek olduğu, her şeyle ilgisiz oldukları, tümüyle başka devinimler, biçimler alabilecekleri, başka bir düzen içinde olabilecekleri açıktır. Öyleyse tümü *olumsal* şeylerin bir toplanması olan dünyanın varoluşunun gerekçesi aranmalıdır. Bu gerekçe varoluş nedenini de birlikte taşıyan, sonuçta da *zorunlu*, bengi olan tözde aranmalıdır. Üstelik bu nedenin anlama yetisi olmalıdır. Bu dünya olumsal olduğu, eşit ölçüde olanaklı olan, deyim yerindeyse, onunla birlikte varolmayı hak eden sonsuz dünya olduğu için, dünyanın nedeninin birini seçebilmek için bütün olanaklı dünyalara bakmış ya da onlara başvurmuş olması gerekir. Varolan tözün yalın olanaklara bu bakışı ya da ilişkisi, onların tasarımlarına sahip olan bir *anlama* yetisinden başka bir şey olamaz, onlardan birinin seçilmesi ise seçen *istemenin* bir ediminden başka bir şey değildir. İstemesini etkili kılan, bu tözün *erkidir*. Erk, *varlık*la ilişkilidir, bilgelik ya da anlayış doğrulukla, isteme de iyi ile ilişkilidir. Bütün olanaklı olanlarla ilişkili olduğundan, anlama yetisi olan bu neden, her bakımdan sonsuz olmalı, *erkçe*, *bilgelikçe*, *iyilikçe* kesinkes yetkin olmalıdır. Üstelik tümü birbirine bağlı olduğundan birden fazlasını kabul etmek yersizdir. Onun anlama yetisi *özlerin* kaynağıdır, istemesi *varoluşların* kökenidir. İşte bir tek Tanrı’nın yetkinlikleri, onun aracılığı ile de şeylerin kökeni birkaç sözcükle böyle kanıtlanır... Olanaklı dünyalar arasında bir en iyi (*optimum*) olmasaydı, Tanrı herhangi bir dünya yaratmazdı. Değişik yerlerde değişik zamanlarda çok sayıda dünya var olmuş olabilir denmesin diye, ben varolan şeylerin tüm art ardalığını, bir araya toplaşmasını ‘Dünya’ diye adlandırıyorum. Çünkü onların tümü birlikte bir tek dünya ya da dilerse bir evren sayılmalı. Bütün zamanları, bütün yerleri bir tek dünya dolduracak olsa bile, bu dünyanın onları sayısız biçimde doldurulabileceği, Tanrı’nın aralarından en iyisini seçmek *zorunda* olduğu olanaklı dünyaların bir sonsuzluğu olduğu doğrudur gene de. Çünkü o hiçbir şeyi yüce usa uygun eylemeden yapmaz.”²⁶⁹

Leibniz’in mümkün dünyalar kavramı, bu eserlerinde görülebileceği gibi, onun Tanrı düşüncesine dayanmaktadır. Akıncı’ya göre, Çağdaş felsefeciler mümkün dünyaları yerleştirebilecekleri “Tanrı’nın aklı” gibi bir yerden yoksun oldukları için mümkün dünyaların ontolojik statülerinin ne olduğu konusunda zor durumda kalmaktadırlar. Bu nedenle mümkün dünyalar ontolojisini irdelemeden ve içerisinde yaşadığımız bu dünyanın neden aktüel olduğu sorusunu atlayarak mümkün dünya semantikleri üzerine çalışmaktadırlar.²⁷⁰

Mümkün dünya semantiklerinde modal operatörler niceleme mantığında olduğu gibi niceleyici olarak mümkün dünyalara uygulanır. Tarski semantiği üzerine kurulan mümkün dünya semantikleri, Carnap’ın 1947 tarihli *Meaning and Necessity* çalışmasına götürülebilirken, Hintikka (1957, 1961), Bayart (1958, 1959) ve Kripke (1959, 1963) ile zirveye ulaşmıştır.²⁷¹ Copeland’a göre ise mümkün dünya semantiklerinin gelişimi sırasıyla şu felsefecilerin çalışmalarıyla olmuştur:

²⁶⁹ G.W. Leibniz, *Theodicee*, çev. Levent Özşar (Bursa: Biblos Yayınları, 2009), 116-117.

²⁷⁰ Semiha Akıncı, “Olanaklı Dünyaların Varlıksal Statüsü Üstüne”, *Felsefe Tartışmaları 25. Kitap* (İstanbul: Panoroma, 1999): 118.

²⁷¹ Menzel, *age*.

Wittgenstein; Feys; McKinsey; Carnap; McKinsey, Tarski ve Jonsson; von Wright; Becker; Prior; Montague; Meredith ve Prior; Geach; Smiley; Kanger; Hintikka; Guillaume; Binkley; Bayart; Drake; Kripke.²⁷² Bu felsefeciler daha çok gerçek dünya ve mümkün dünyalar arasındaki önermelerin doğruluk değerleriyle ilgilenmişlerdir. Bu bakımdan gerçek dünyada *zorunlu* olarak doğru bir önerme, tüm mümkün dünyalarda doğru kabul edilirken, gerçek dünyada *mümkün* olarak doğru bir önerme, en az bir mümkün dünyada doğru kabul edilir. Fakat mümkün dünya semantikleri ile mümkün dünya ontolojilerini ayırmanın ne denli mümkün olduğu tartışmaya açıktır. Çünkü mümkün dünya ontolojilerini açıklarken göreceğimiz gibi, bu felsefecilerin bir kısmı aynı zamanda mümkün dünya semantikleriyle ilgili çalışmalarda bulunmuşlardır.

Mümkün dünya ontolojileri, bir yandan mümkün dünyaların gerçekte var olup olmamalarıyla ilgilenirken, diğer taraftan mümkün dünyalar arası nesnelere özellik, özdeşlik ve kategorileriyle ilgilenirler. Mümkün dünya ontolojileri, metafizikçilerin zorunlu veya olanaklı önermelerin karşılığı olan durum ve olgu anlayışlarına göre *somutçu*, *soyutçu* ve *kombinatoryalist* yaklaşım olarak üçe ayrılır. Bu ayrımı belirleyen somut şeyler uzay ve zamanda yer kaplayan şeyler iken, soyut şeyler ise uzay ve zamanda yer kaplamayan şeylerdir. Ayrıca belli bir zaman anında bir şeyi düşünmek gibi tek tek zihin edimleri uzay içinde belli bir yer kaplamamakla birlikte, belli bir zamanda meydana geldiği için bunların soyut değil somut şeyler olduğu kabul edilir.²⁷³ *Somutçu* yaklaşımın ilk savunucusu olan David K. Lewis'e göre bütün mümkün dünyalar bizim içinde yaşadığımız dünya kadar gerçektir ve uzay-zamanda yer kaplarlar.²⁷⁴ *Soyutçu* yaklaşımla asıl zıtlaşmasını gerçeklik (*actuality*) üzerinden yaşayan somutçu yaklaşıma göre; ontolojik özellikler, tüm dünyalarda, bizim yaşadığımız aktüel dünyadaki gibidir. Soyutçu yaklaşıma göre ise, gerçekliğin (aktüelite) kendisi bir özelliktir ve her mümkün dünyada bu özellik farklıdır.²⁷⁵ *Soyutçu* yaklaşımın bu *varolancı (actualist)* düşüncesine karşılık, *olanakçı (possibilist)* düşünce, 'şeyleri oluşturan özellikler gerçek dünyada var olmasa da 'salt

²⁷² Copeland, *age*, 99.

²⁷³ Grünberg ve Grünberg, *Metafizik*, 15.

²⁷⁴ David K. Lewis, *On the Plurality of Worlds* (New York: Blackwell, 1986), 86.

²⁷⁵ Menzel, *age*.

olanaklı'²⁷⁶ olarak başka mümkün dünyalarda olabilir' eder. Son olarak değineceğimiz *Kombinatorialist* yaklaşım, mümkün dünyaları, belli metafiziksel şeylerle yeniden kombine etme ve düzenleme olarak ele alır. Bu yaklaşım şeylerin ve kombinasyonların doğasına göre farklılık gösterir. Örneğin Quine ve Cresswell şeyleri uzay-zaman noktasında alırken dünyaların kendilerini bu noktadaki ihtiyari kümeler olarak ele alırlar. Her küme uzay-zamanda düzenlenebilecek sezgisel bir düşüncedir. Bunların alternatifi olan bazı felsefeciler, bir dünyanın veya mümkün dünyaların kendilerinin olma koşullarını, sadece anlamlı zengin bir dildeki önerme kümelerinin azami tutarlığı olarak tanımlarlar. *Kombinatorialist* yaklaşımın baskın tutumu ise D. M. Armstrong'un Russell'in *mantıksal atomculuğu* ile Wittgenstein'in *Tractatus Logico-Philosophicus* adlı eserinden geliştirdiği tutumdur.²⁷⁷ Armstrong, önermelerin ve önerme kümelerinin karşılığı olan olguları var kabul ettiği için *varolancı kombinatorialist* kabul edilir. Bir sonraki bölümde Kripke ve Armstrong'un yaklaşımları üzerinde ayrıca duracağız.

4.2. Gerçek Dünya-Mümkün Dünya Ayrımı

Dil-dışı gerçeklik hakkında tutarlı bir şeyler söyleyebilmemiz için ontolojik bir perspektifimizin olması zorunludur. Yukarıda sözünü ettiğimiz yaklaşımlar belli ontolojiler üzerine kurulu olduğu için, *gerçek dünya-mümkün dünya* ayrımının seçilen ontolojilere göre farklılık gösterdiğini söyleyebiliriz. Fakat her hususta olduğu gibi, söyleyebileceklerimiz bilgimizle sınırlıdır. Kesin bilgimiz ise, 'Tüm bekarlar, evli olmayanlardır' ya da 'kare dörtgendir' gibi totolojik önermelerle kısıtlıdır. Bu tip önermeler ise mantıksal gerçekliğe ait önermelerdir. İçerisinde yaşadığımız gerçekliği (fiziksel gerçeklik), Lewis gibi mümkün dünyalardan en çok doğrulanabilirli olarak ele alırsak,²⁷⁸ mantıksal gerçeklik dışında metafiziksel gerçeklik ve fiziksel gerçeklik şeklinde iki gerçeklik daha ortaya çıkar. Bu da mantıkça olanaklı, metafizikçe olanaklı ve fizikçe olanaklı durumlara işaret eder. Bir olanaklı dünyadaki durumlar arasında 'mantıksal bağdaşmazlık' ilişkisi bulunmaz ve

²⁷⁶ Varolan şeylere *varlık*, varolabilen şeylere de *olanaklı şey* denir. Her varolan şey aynı zamanda varolabilen bir şey olduğundan, varlıklar da olanaklı şeyler arasında yer alırlar. Varlık olmayan olanaklı şeylere *salt olanaklı şey* denir. Salt olanaklı şeyler var olması olanaklı şeylerdir. Bkz. Grünberg ve Grünberg, **Metafizik**, 7.

²⁷⁷ Menzel, **age**.

²⁷⁸ Lewis'e göre içerisinde yaşadığımız aktüel dünya dışındaki mümkün dünyalar, bu dünyaya en yakın kurgulanan (*ersatz*) dünyalardır. Bkz. Lewis, **age**, 142-165.

olanaklı dünyadaki durumlar ‘mantıksal gerektirme’ ilişkisine kapalı ise, böyle bir olanaklı dünyaya mantıkça olanaklı dünya denir. Eğer olanaklı dünyadaki durumlar arasında ‘mantıksal bağdaşmazlık’ ile ‘metafiziksel bağdaşmazlık’ ilişkisi bulunmaz ve olanaklı dünyadaki durumlar ‘mantıksal gerektirme’ ile ‘metafiziksel gerektirme’ ilişkisine kapalı ise, böyle bir olanaklı dünyaya metafizikçe olanaklı dünya denir. Son olarak, olanaklı dünyadaki durumlar arasında ‘mantıksal bağdaşmazlık’, ‘metafiziksel bağdaşmazlık’ ve ‘fiziksel bağdaşmazlık’ ilişkisinin üçü birden bulunmazsa ve olanaklı dünyadaki durumlar ‘mantıksal gerektirme’, ‘metafiziksel gerektirme’ ve ‘fiziksel gerektirme’ ilişkisinin üçüne birden kapalı ise, böyle bir olanaklı dünyaya fizikçe olanaklı dünya denir. Grünberg, bağdaşmazlık ve gerektirme ilişkisine dayalı bu ayrıma göre; bağdaşmazlık ilişkisine örnek olarak, bir elmanın tamamen hem yeşil hem de kırmızı olmasını örnek verir. Gerektirme ilişkisine örnek olarak ise, bir durumun veya olgunun gerçekleşmesi için bazı özelliklerin var olmasının gerekip gerekmemesini göstermektedir. Buna göre, her fizikçe olanaklı dünya, hem metafizikçe hem mantıkça olanaklı ve her metafizikçe olanaklı dünya, mantıkça olanaklıdır. Ama her mantıkça olanaklı dünya metafizikçe veya fizikçe olanaklı değildir. Yani mantıkça olanaklı bazı dünyalar, metafizikçe veya fizikçe olanaklı değildir. Gene bazı metafizikçe olanaklı dünyalar, fizikçe olanaklı değildir. Dolayısıyla fizikçe olanaklı dünyalar kümesi, metafizikçe olanaklı ve mantıkça olanaklı dünyalar kümesinin alt kümesi, metafizikçe olanaklı dünyalar kümesi de mantıkça olanaklı dünyalar kümesinin alt kümesidir. Gerçek dünya bir olanaklı dünyadır. Bu olanaklı dünya hem mantıkça, hem metafizikçe, hem de fizikçe olanaklıdır.²⁷⁹

Gerçek dünya-mümkün dünya ayrımında, Lewis’in radikal yaklaşımından sonra, mümkün dünyaların da gerçekten var olup olmadığı hemen hemen tüm felsefeciler tarafından olumsuz olarak cevaplanırsa da varolancılık (*actualism*)-olanakçılık (*possibilism*) tartışmaları üzerinden soyut (*abstract*)-somut (*concrete*) çözümlenmeleri devam etmektedir. Bu tartışmalar da esasında Platon ve Aristoteles’ten itibaren süregelen realizm-nominalizm tartışmalarına dayanır. Nominalizm (adcılık), ‘soyut nesnelere yoktur sadece somut nesnelere vardır’ derken; realizm, ‘somut nesnelere birlikte soyut nesnelere de vardır’ demektir. Grünberg’e

²⁷⁹ Grünberg ve Grünberg, **Metafizik**, 176.

göre bu anlamda her düşünür ya nominalist ya da realist olmak durumundadır. “Ne *nominalist* ne de *Platoncu [realist]* olmak iddiasında olan her kimse üçüncü halin imkânsızlığı ilkesini çiğnemek zorundadır.”²⁸⁰ Kendisinin bir varolancısı olduğunu söyleyen Menzel’e göre, mümkün dünya tartışmaları eninde sonunda gerçekliğin (*realty*) modal yapısını çözümlenmeye çalışan mümkün dünya semantiklerine dayanır. Mümkün dünya semantikçileri ise mümkün dünyaları salt olanaklı nesnelere olarak ele aldıkları için olanaklılardı.²⁸¹ Bu ayrımlara değindikten sonra, önceki bölümde normatif mantık bağlamında tutarlı ve geçerli olan ontolojik ilişki, özellik ve kategorilerini gösterdiğimiz Armstrong’un yaklaşımı ile Kripke’nin mümkün dünya semantiği üzerinde durmamız yerinde olur.

Kripke’nin bizim için önemi, mümkün dünyalar tasavvurunu modal mantığa uygulayarak mümkün dünyalar semantiğini bugünkü konumuna getirmiş olmasıdır. Bir sonraki alt başlıkta Kripke’nin modal mantığa yaptığı katkıyı göstereceğiz. Kripke’nin gerçek dünya-mümkün dünya ayrımı hakkındaki görüşünü yine kendi sözleriyle gösterebiliriz,

“‘Gerçek dünya’, daha doğrusu, dünyanın gerçek durum veya tarihi, bizi çevreleyen serpilmiş devasa nesneyle karıştırılmamalıdır. Sonrakine ‘(gerçek) dünya’ denmiş de olabilir, fakat burayla ilgili bir nesne değildir. Dolayısıyla, mümkün fakat gerçek olmayan dünyalar, bu diğer anlamda ‘dünya’nın kopyalanmış hayaleti değildirler. Belki böyle karışıklıklar, daha az muhtemel olmuş olabilir fakat terminolojik tesadüften dolayı dünyanın ‘mümkün durumlar’ı veya ‘tarihler’i ya da ‘olgu-karşıtı durumlar’ yerine ‘mümkün dünyalar’ kullanılmıştır.”²⁸²

Armstrong’un bizim için önemi ise geliştirdiği olgu kuramı sayesinde, normatif önermelerin de olgulara işaret etme olanağını göstermesi bakımındandır. Armstrong’un kuramında temel kategoriler *somut nesne*, *özellik* ve *olgu* kategorileri; temel ontolojik ilişkisi ise *taşıma ilişkisi*dir. *Özellikler* soyut tümel olup, yalnız belirlenmiş olanları vardır. *Olgular* ise, somut tikel (yinelenebilir) nesnelere dir. Hangi belirlenmiş özelliklerin var oldukları da *a priori* olarak değil, bilimsel kuramlara bağlıdır.²⁸³ Buradan yola çıkarak bir önceki bölümde normatif mantık bağlamında, türetilmiş önerme olarak gösterdiğimiz *norm kategorisini* ve temel ontolojik ilişkilerden *taşıma ilişkisine* ek olarak *benzerlik* ve *sorumlu olma* ile daha ilkeli olan

²⁸⁰ Teo Grünberg, “Nominalizm”, *Araştırma VI* (1970): 47-48.

²⁸¹ Christopher Menzel, “Actualism, Ontological Commitment, and Possible World Semantics”, *Sythese*, vol. 85, is. 3 (1990): 355.

²⁸² Kripke, *Adlandırma ve Zorunluluk*, 29.

²⁸³ Grünberg ve Grünberg, *Metafizik*, 167.

*biraradalık ilişkilerini tanımlayabiliyoruz. Kombinatoryalizmin kurgusalcılık (fictionalism) formundan yana olduğunu söyleyen Armstrong'un mümkün dünya anlayışına göre, (salt) olanaklı dünyalar ve olanaklı olgular (states of affairs) görünürde ya da hayali olarak onları referans gösterebilmemize rağmen yoktur. Çünkü Armstrong, mümkün dünyaların yararlı kurmacalardan daha fazlası olmadıklarını düşündüğünü söyler.*²⁸⁴

4.3. Zorunluluk ve İmkan Kipleri

Bir hüküm üzerine hüküm vermemizi sağlayan modalite (kiplik) önermeleri, hükmünü 'zorunluluk' ve 'imkan' kipleri aracılığıyla verir. Modern (sembolik) mantık, klasik mantığı da içerdiğinden bu kipleri sembolik mantıkta işlendiği şekliyle ele alacağız. 'Zorunlu' sözcüğü, 'mantıkça zorunlu' anlamında kullanıldığında *zorunluluk değişmezi* denilen bir mantık değişmezi işlevindedir ve '□' sembolüyle gösterilir. 'İmkan' sözcüğü ise, 'mantıkça mümkün' anlamında kullanıldığında *imkan değişmezi* denilen bir mantık değişmezi işlevindedir ve '◇' sembolüyle gösterilir.²⁸⁵ *İmkan ve zorunluluk değişmezlerinin modal mantıkta kullanıldığı biçiminin, 'mantıkça zorunlu' ve 'mantıkça mümkün' anlamında kullanılması önceki alt başlıkta belirttiğimiz gibi, 'metafizikçe zorunlu' ve 'metafizikçe mümkün' ile 'fizikçe zorunlu' ve 'fizikçe mümkün' olma durumlarından ayırt edilir. Bunlardan 'mantıkça zorunluluk' en kuvvetli zorunluluk kabul edilirken, 'fizikçe zorunluluk' ise en zayıf zorunluluk sayılır. Ayrıca 'mantıkça zorunluluk ve imkan' mümkün dünya semantikleri içerisinde ele alınırken, 'metafizikçe zorunluluk' mümkün dünya ontolojileri içerisinde, 'fizikçe zorunluluk' ise güncel bilimsel paradigma içerisinde ele alınır.*

Modal mantık için, mümkün dünyalara bütüncül bir şekilde uygulanan yaklaşım olduğundan, Kripke'nin mümkün dünya anlayışını (semantiğini) zorunluluk ve imkan kiplerine yaklaşımı bakımından açıklamak yeterlidir. Kripke'nin, ilk makalesi olan *A Completeness Theorem in Modal Logic*'te (1959) ve *Semantical Analysis of Intuitionistic Logic I* (1963) başlıklı makalesinde, mümkün

²⁸⁴ D.M. Armstrong, *Tümeller - Bakış Açımı Değiştirmedim Bir Giriş*, çev. E. Seyfettin Kuşcu (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017), 92; D.M. Armstrong, *A Combinatorial Theory of Possibility* (New York: Cambridge University Press, 1989), 49.

²⁸⁵ Günberg, *Sembolik Mantık II*, 62.

dünyalar semantiğini biçimlendirdiği kabul edilir. Kripke'nin mümkün dünyalar semantiğinde (W,R) ikilisi *Kripke çerçevesi* oluştururken, bunun değerlemesi (V) ile oluşan üçlü (W,R,V) *Kripke modeli* olarak adlandırılır. $M = (W,R,V)$ biçimde gösterilen modelde,

- M : model;
- W : (boş olmayan) mümkün dünyalar kümesi;
- R : $/\rightarrow 2^{W \times W}$, $I \in /$ olduğunda W üzerine $R(I)$ ikili ilişkisi, $/$ erişilebilirlik ilişkileri kümesindeki I erişilebilirlik ilişkisi;
- V : $\mathcal{P} \rightarrow 2^W$, W 'nin alt kümesi olan $P \in \mathcal{P}$, \mathcal{P} önerme değişkenleri kümesinde P önermesinin *değerlemesi*;
- w : $M = (W,R,V)$ modelindeki (M,w) ikilisi, $w \in W$ kümesindeki belirli bir mümkün dünyadır.²⁸⁶

Buna göre $M = (W,R,V)$ gibi bir modelde P : 'Güneş beyazdır' önermesinin değerlemesi $V(P)$ 'yi doğruluk tablosunda aşağıdaki gibi gösteririz:

Tablo 4: Zorunluluk ve İmkan Kiplerinin Doğruluk Tablosunda Yorumlanması

P	P	$\Box P$	$\Diamond P$
Güneş beyazdır	D	Y	D
Güneş beyazdır veya beyaz değildir	D	D	D
Güneş beyaz değildir	Y	Y	D
Güneş beyazdır ve beyaz değildir	Y	Y	Y

W kümesini, Güneş'in beyaz olduğu bir w_0 mümkün dünyası ile Güneş'in sarı olduğu w_1 mümkün dünyası olarak W : (w_0, w_1) şeklinde alırsak; (M, w_0) ve (M, w_1) ikililerini elde ederiz. ' $M, w \models p \leftrightarrow w \in V(p)$, $P \in \mathcal{P}$ '²⁸⁷ kuralı gereği,

' $M, w_0 \models P_0$ 'da P_0 : 'Güneş beyazdır'

' $M, w_1 \models P_1$ 'de P_1 : 'Güneş sarıdır' sembolleştirmelerini elde ederiz.

P_0 'in w_0 'deki değerlemesi yukarıdaki tablodaki gibidir. P_1 'nin w_0 'deki değerlemesi ise $V(\Diamond P_0)$ ve $V(\Box P_0)$ ile aynıdır. Değerlemelerin aynı olmasının nedeni, zorunlu olan ile mümkün olanın aynı zamanda, Kripke için, anlam ve göndergenin yani dil-dışı

²⁸⁶ Olivier Gasquet ve diğ., *Kripke's Worlds: An Introduction to Modal Logics via Tableaux* (Basel: Birkhäuser, 2014), 14.

²⁸⁷ *age*, 40.

gerçekliğe bakarak oluşturduğumuz anlambilimin dilsel gerçeklikte tutarlı olmak zorunda olduğu mantık ilkesine dayanmasıdır. Kripke bu durumu şöyle ifade eder:

“Bir zorunluluk kavramı, arkasında bir tür sezgiyi barındırabilse de (bazı şeylerin başka türlü de olabileceğini düşünüyoruz; diğer bazı şeylerin de başka türlü de olabileceğini düşünmüyoruz) bu kavram, aynı şeye göndermede bulunmanın birçok yolu olduğunu idrak edememiş (öyle tahmin ediyorum) bazı kötü filozoflarca uydurulmuş bir öğretilerdir.”²⁸⁸

w_0 'da hem Güneş'in beyaz olması mümkündür hem de beyaz olmaması mümkündür; ayrıca hem Güneş'in beyaz olması zorunlu değildir hem de beyaz olmaması zorunlu değildir. Zorunluluk ve imkan kiplerinin mümkün dünyalar semantiğindeki bu özelliği *erişilebilirlik ilişkisinden* kaynaklanmaktadır. Bu ilişki, karşıolgusal (*counterfactual*) önermeler kurup içinde yaşadığımız gerçek dünyanın farklı durumlarını tahayyül ve tasavvur edebilmemize olanak sağlar. *Erişilebilirlik ilişkisinin* yansımali, bakışimli ve geçişli olmak üzere üç temel özelliği vardır. Bunlar,

- *Yansımali (reflexivity)*: her w için, $(w, w) \in R$, W : (boş olmayan) mümkün dünyalar kümesi;
- *Bakışimli (symmetry)*: her w_1, w_2 için eğer $(w_1, w_2) \in R$ ise $(w_2, w_1) \in R$
- *Geçişli (transitivity)*: her w_1, w_2, w_3 için, eğer $(w_1, w_2) \in R$ ve $(w_2, w_3) \in R$ ise $(w_1, w_3) \in R$ şeklindedir.²⁸⁹

Modal mantıkta *erişilebilirlik bağıntısının* yansımali, bakışimli ve geçişli olmasına göre biçimlendirilen K, D, T, B, S4, S5 sistemleri vardır.²⁹⁰ Kripke'nin adıyla anılan K sistemi, Kripke'nin S5 sisteminin üzerine çalışmasıyla ortaya çıkmıştır.²⁹¹ K sisteminin temel yasaları:

1. $\Box(p \rightarrow q) \rightarrow (\Box p \rightarrow \Box q)$ (' \Box 'nin ' \rightarrow ' geçerli tek yönlü dağıtıcılığı)
Bu önermeye K aksiyomu veya kısaca K denir.
2. $\Box(p \wedge q) \equiv (\Box p \wedge \Box q)$ (' \Box 'nin ' \wedge ' üzerine dağıtıcılığı)
3. $\Diamond(p \vee q) \equiv (\Diamond p \vee \Diamond q)$ (' \Diamond 'nin ' \vee ' üzerine dağıtıcılığı)
4. $\Box p \equiv \sim \Diamond \sim p$ (' \Box 'nin ' \Diamond ' türünden tanımı)
5. $\Diamond p \equiv \sim \Box \sim p$ (' \Diamond 'nin ' \Box ' türünden tanımı)
4. ve 5. yasalar kiplik değişmezlerinin yalnız birinin yettiğini, her birinin öbürü türünde tanımlanabildiğini gösterir.
6. $\Diamond(p \rightarrow q) \equiv (\Box p \rightarrow \Diamond q)$

²⁸⁸ Kripke, **Adlandırma ve Zorunluluk**, 54.

²⁸⁹ Gasquet ve diğ., **age**, 20.

²⁹⁰ Grünberg, **Sembolik Mantık II**, 103.

²⁹¹ Saul A. Kripke, "A Completeness Theorem in Modal Logic", **Journal of Symbolic Logic**, vol. 24, is. 1 (March 1959): 1-2.

7. $\Diamond(p \wedge q) \not\vdash \Diamond p \rightarrow \Diamond q$ (' \Diamond 'nin ' \wedge ' üzerine tek yönlü dağıtıcılığı)
8. $\Box(p \vee q) \rightarrow (\Box p \vee \Diamond q)$ ²⁹² şeklinde gösterilir.

Yukarıda verdiğimiz örneğe dönecek olursak, bizim içerisinde yaşadığımız *gerçek dünyada*, (w_0)'da, 'Güneş beyazdır' önermesinin geçerliliği tarihsel olarak çok fazla geriye gitmez. 'Güneş sarıdır' önermesi ise bilimle ilgilenmeyen kişiler için günümüzde de geçerlidir. Önceki bölümü bitirirken "Güneş *gerçek dünyada* zorunlu olarak beyaz ise, biz bir *mümkün dünyada* mı yaşamaktayız, yoksa gerçek dünyadan algıladıklarımız bazı kırılmalarla *mümkün dünyalar* mı oluşturmaktadır?" sorusuna cevap arayacağımızı söylemiştik. Kripke'nin mümkün dünya anlayışına göre Güneş'in zorunlu olarak beyaz veya sarı olması *sezgisel* olarak doğru görünse de, tüm mümkün dünyalarda doğru olamayacağına göre, bu türden önermeler mantıkça zorunlu olma koşulunu yerine getiremez. Metafizikçe zorunluluk üzerine kurulu teorilerden oluşan ve fizikçe zorunluluk içerisinde ele alabileceğimiz bu tür önermeler, ancak bulunduğu mümkün dünyanın fizik kurallarınca (bilimsel normlarınca) tutarlı ise doğru ve geçerlidirler. Kripke'nin "şüpheli çözümünde" anlam (*means*), gereklilik (*ought*) içerdiğinden²⁹³ fizikçe zorunluluk en zayıf zorunluluk kabul edilir. Bu nedenle, 'Zorunluluk-İmkan' - 'Kesinlik-Gereklilik' karşılaştırması da fizikçe zorunluluk konusunda tartışılır.

4.3.1. 'Zorunluluk-İmkan' - 'Kesinlik-Gereklilik' Karşılaştırması

Olan-olması gereken ayrımı, kesinlik-gereklilik (ya da olgu-değer) ayrımı olarak da ifade edilir. Bu ayrımın zorunluluk-imkan ayrımı ile, ve de mümkün dünyalar semantiği ile ilişkisine geçmeden önce, 'olgu (ve durum)' denilince ne anlamamız gerektiğini netleştirmemiz gerekir. *Soyutçu durum anlayışı* ve *somutçu durum anlayışı* olmak üzere iki temel (*olgu*) *durum anlayışı* vardır. *Soyutçu durum anlayışına* göre, bir önermenin karşılığı olup onu doğru ya da yanlış kılan, durum denilen dil-dışı bir şeyin bulunduğu kabul edilir. "Durumlar gerçek olanlar ile gerçek olmayanlar olmak üzere ikiye ayrılırlar. Gerçek olanlara olgu, gerçek olmayanlara da salt olanaklı durum denilir. Nitekim gerçek olmayan bu salt olanaklı durumların gerçek olmaları olanaklıdır."²⁹⁴ *Somutçu durum anlayışına* göre, her yalın durum ya bir somut nesne ile bu somut nesnenin taşınması olanaklı olan bir birli-özelliğin

²⁹² Grünberg, *age*, 105.

²⁹³ Allan Gibbard, *Meaning and Normativity* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 53.

²⁹⁴ Grünberg ve Grünberg, *Metafizik*, 20-21.

oluşturduğu, ya da birden fazla somut nesne ile bu somut nesnelere arasında bulunabilen bağıntısal özellikten oluşan bir yapıdır. *Somutçu durum anlayışı* varolancı ve olanakçı durum anlayışı olarak ikiye ayrılır. *Olanakçı anlayışta*, durumun yapıtaşları olan somut nesnelere varlık olabildikleri gibi salt olanaklı nesnelere de olabilir. *Varolancı durum anlayışından ılımlı varolancılıkta* durumların bütün yapıtaşları birer varlık olması koşuluyla, hem gerçek durumlar, yani olgular, hem de bu koşulu sağlayan salt olanaklı durumlar kabul edilir. *Sıkı varolancılıkta* ise yalnızca gerçek olan durumlar, yani olgular kabul edilir. Bu görüşte yalnız doğru önermelerin karşılığı olan durumların, yani olguların kabul edildiği söylenebilir. Bu görüşün en önemli savunucusu D.M. Armstrong'dur.²⁹⁵

Olgu (ve durum) yaklaşımlarına değindikten sonra 'Zorunluluk-İmkan' - 'Kesinlik-Gereklilik' karşılaştırmasını, Armstrong'un yaklaşımından ele almak daha kabul edilebilir gözükmektedir. Yalnız doğru önermelerin karşılığı olan durumların, yani olguların, kabul edildiğini varsaydığımızda; 'Kesinlik-Gereklilik' önermelerinden 'kesinlik' bildiren (*is*) betimsel/olgusal önermeleri geçerli saymamız gerekir. Ne var ki Armstrong'un C.B. Martin ile yaptığı özel görüşmelerinde, şeylerin özelliklerinin ve şeyler arasındaki ilişkilerin *transfer edilebilir olmadıklarını* fark etmesi, bize 'gereklilik' bildiren (*ought*) normatif önermeler ile 'zorunluluk' ve 'imkan' kiplerini bağdaştırmanın yolunu açmıştır. Şöyle ki, *a* F tropuna sahip ya da *a* ile *b* arasında R ilişkisi olduğunu varsaydığımızda; *a*, *b*, F ve R'nin verili olduğu bir dünyada "Durumlar oluşturucularının [troplar ve ilişkiler] yalın varoluşlarından zorunlulukla çıkar, onlara dayanarak var olurlar." Yani Armstrong'un yeni yaklaşımına göre, trop kuramlarında olgu kategorilerine ihtiyaç kalmıyor, çünkü troplardan olgular zorunlu olarak çıkıyor.²⁹⁶ Böylece varolanları troplara ve troplar arasındaki ilişkilere indirgediğimizde troplardan oluşan şeyler (somut nesnelere ve olanaklı şeyler) bir takım ilişkilerle ve bağıntılarla tüm varlığı oluştururlar. Normlar da *Sorumlu-olma(eyle(Norm_x))* tropu şeklinde tanımlandığında, 'gereklilik' bildiren normatif önermeler de 'zorunluluk' ve 'imkan' hükümlerine dahil edilir.

Önceki bölümlerde açıkladığımız 'normatif eylem yaklaşımı'na, temellendirdiğimiz 'normatif mantık'a ve savunduğumuz 'insan düşünce sisteminin normatif bir yapıda işlediği görüşü'ne göre, 'Tüm mümkün dünyalarda, her insan

²⁹⁵ age, 166-167.

²⁹⁶ Armstrong, *Tümeller - Bakış Açımı Değiştirmedim Bir Giriş*, 166-167.

Sorumlu-olma(eyle(Norm_x)) tropunu taşır' önermesinin doğru olması, bu önermeyi içinde yaşadığımız gerçek dünyada zorunlu olarak doğru kılar. Önermenin sadece gerçek dünyada doğru olması bu önermeyi mümkün olarak doğru kılar. Böylece 'kesinlik', yani 'olgusalılık' ile 'zorunluluk' ve 'imkan' arasındaki ilişki *Sorumlu-olma(eyle(Norm_x))* tropunu taşıma ilişkisine indirgenerek çözümlenir. 'Gereklilik' yani 'değer' ile 'zorunluluk' ve 'imkan' arasındaki ilişki ise 'Norm_x' normunun yer aldığı norm dizisi, norm demeti veya norm sisteminin gerçek dünyaya entegre bir mümkün dünya tasavvurundan kaynaklanmaktadır. Örneğin Türk Hukuk Mevzuatı, içerdiği normlarla (normatif yapısıyla) adaletli, hakkaniyetli ve huzurlu bir Türk toplumunun yaşadığı bir mümkün dünya tasavvurudur. Bu tür dünyalara ikinci-dereceden dünyalar denir.²⁹⁷ Fakat biz bu tür derecelenmiş dünyaları, Lewisçi yaklaşımla, içinde yaşadığımız dünya kadar gerçek olarak değil (bu arada belirtelim ki Lewis'e göre, birinci-dereceden dünyalar üst-dereceden dünyaları tükettiğinden ikinci-dereceden dünyalar yoktur.²⁹⁸), Stalnaker'ın Kripke'den esinlendiği yaklaşımındaki gibi içinde yaşadığımız gerçek dünyanın karşıolgusal koşulları (*counterfactual conditionals*) olarak ele alacağız.²⁹⁹

4.4. Normlar ve Dünyalar

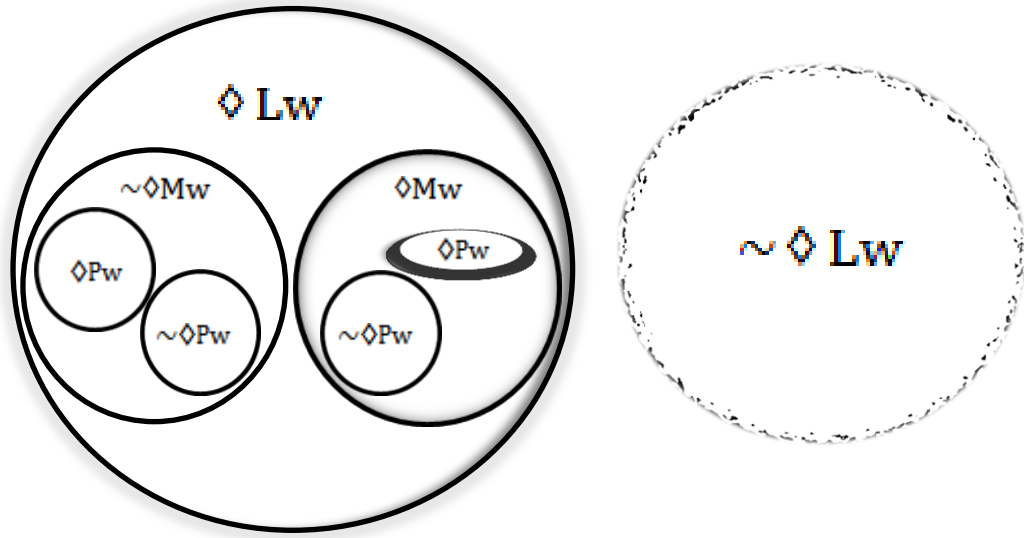
Dünyaları, mümkün dünya semantiklerinde ve ontolojilerinde olduğu gibi *gerçek dünya* ve *mümkün dünya* olarak iki ayrı biçimde ele alacağız. *Gerçek dünya* içerisinde yaşadığımız dil-dışı gerçeklik iken, *mümkün dünyalar* mantıkça mümkün, metafizikçe mümkün ve fizikçe mümkün olarak üç farklı açıdan dil-dışı gerçeklik üzerine söz edebilme imkanlarıdır. Bu imkanlar olmadığı takdirde dil-dışı gerçekliğe kolektif anlamlar yükleyemeyiz. Bu anlamda *gerçek dünya* olarak adlandırılan alan, fizikçe mümkün bir dünyadır. Fakat fizikçe mümkün dünya aynı zamanda metafizikçe mümkün dünyadır. Metafizikçe mümkün dünya ise mantıkça mümkün dünyadır. *Gerçek dünya* da bir mümkün dünya olmasına rağmen, *gerçek dünya*

²⁹⁷ Aret Karademir, Pakize Arıkan Sandıkçıoğlu, "David Lewis'in Modal Realizminde Dünya-Ötesi Karşıolgusal Önergeler, İkinci-Dereceden Dünyalar ve Dünyalar-Arası Nedensellik Sorunları", **Felsefe Tartışmaları** 43 (Aralık 2009): 13.

²⁹⁸ **age**, 5.

²⁹⁹ Robert C. Stalnaker, "On Considering a Possible World as Actual", **Aristotelian Society Supplementary**, vol. 75, is. 1 (2001), 141; Robert C. Stalnaker, "A Theory of Conditionals", **Studies in Logical Theory**, ed. Nicholas Rescher (Oxford: Blackwell, 1968): 102.

dışındaki mümkün dünyalara salt olanaklı dünya denir. Bu durumu aşağıdaki şemayla gösterebiliriz:

Şekil 2: Mümkün Dünyalar (Gerçek Dünya ve Salt Olanaklı Dünyalar) ile İmkansız Dünyaların Şema ile Gösterimi

Şemada küme adı olarak gösterdiğimiz sembollerden $\diamond Lw$, mantıkça olanaklı dünyaya; $\diamond Mw$, metafizikçe olanaklı dünyaya ve $\diamond Pw$, fizikçe olanaklı dünyaya işaret etmektedir. Bunların değillemeleri (\sim) ise sırasıyla mantıkça olanaksız dünya, metafizikçe olanaksız dünya ve fizikçe olanaksız dünyaya işaret etmektedir. Mantıkça olanaksız dünya, imkansız dünya olarak adlandırılırken. $\diamond Lw \supset \diamond Mw \supset \diamond Pw$ sembolüyle gösterilen küme ise gerçek dünyadır. İçinde yaşadığımız dünyaya atfettiğimiz gerçeklik, dil-dışı gerçekliği anlamlandırdığımız özellikler, ilişkiler ve kategoriler aracılığıyla sağlanmaktadır. Dil-dışı gerçekliği birinci bölümde yaratıcı eylem olarak ele almıştık. Yaratıcı eylem üzerine bilgimizin ise normatif eylem ve normatif bilinç yetimiz sayesinde oluştuğunu kabul etmiştik. Bu durumda normları gerçek dünyada ve mümkün dünyalarda ayrı ayrı ele aldığımızda, gerçek dünyada normları 'normatif eylem normları' üzerinden, mümkün dünyalarda normları ise 'edebiyat, tarih, yazılım gibi kendi içerisinde norm sistemlerine sahip salt olanaklı dünyalar' olarak ele alacağız.

4.4.1. Gerçek Dünyada Normlar

Bilgi sistemimizi oluşturan normatif eylem normları, bize gerçek dünya hakkında doğru bilgi veren belki de tek bilgi kaynağıdır. Normatif eylem

normlarından, oyun normları ve kişisel normlar normatif eylemin hareket alanına çıkması için önemliyken, *din normları ve hukuk normları* onların bu alanda varlığını sürdürmesi bakımından önemlidir. *Bilim normları* ise bize yaratıcı eyleme bakarak anlamlandırdığımız gerçek dünya üzerine kollektif bilginizi arttırmanın ve edindiğimiz bilgiyi sınamanın imkanını verir. Gerçek dünyayı oluşturan yapıtaşları, kabul edilen metafizik kurama göre değişmekle birlikte, temel olarak somut nesnelere, onların özellikleri ve her ikisinden oluşan olgular olarak açıklanır. Gerçek dünyada oluşan bu yalın durumlar birbirinden bağımsız olmadığı zaman, aralarında metafiziksel ve bilimsel (fiziksel) yasalardan kaynaklanan *bağımlılık* ilişkileri bulunur. Ancak farklı yalın durumlar arasında, mantıksal yasalardan kaynaklanan ilişkiler bulunamaz. Bu bağımlılık ilişkilerinin *bağdaşmazlık ilişkisi* ve *gerektirme ilişkisi* olduğunu daha önce söylemiştik.³⁰⁰ *Bağdaşmazlık ilişkisi* ve *gerektirme ilişkisi* olgu ile salt olanaklı durumu, yani gerçek dünya ile salt olanaklı dünyaları (ya da tüm mümkün dünyaları birbirinden) ayırt etmenin koşullarını verir. Mantıksal yasalar, üçüncü bölümde açıkladığımız gibi, *doğruluk, tutarlılık, geçerlilik, özdeşlik, çelişmezlik* ve *üçüncü halin imkansızlığıdır*. Bu yasalara aykırı bir mümkün dünya tasavvur etmeye çalışmak, bir sonraki alt başlıkta kısaca değineceğimiz gibi, bizi imkansız dünyalar (*impossible worlds*) tartışmalarına götürür.

Gerçek dünyayı bilişimiz mantıksal, metafiziksel ve fiziksel gerçeklikler hakkındaki bilginizle sınırlıdır. Doğrulanabilir bilginiz ise normatif olduğundan gerçek dünyada normlardan söz ettiğimizde, yeryüzünde insan ile ilgili tüm olan bitenin bilgi birikimini anlamalıyız. Bu noktada, Kant'ın Kopernikçi yaklaşımını bir adım daha ileri götürüp kollektif aklın toplumsal yaşamın içerisinde geliştiğini, nesnelere zihne ve zihnin normatif işleyişine (normatif eyleme) uymasının yanında, zihnin de nesnelere (yaratıcı eylemin) hareketlerinden yansıyanlarla biçimlendiğini kabul etmemiz gerekir.³⁰¹ Bu da bilginin (daha doğrusu felsefenin) temelini arkhe, idea, akıl, bilinç veya zihin gibi soyut kavramlara indirgeyerek değil, doğrudan insanın toplumsal yaşamından süzülerek oluştuğunu kabul etmeyi gerektirir. Hume'un sözleriyle toparlayacak olursak, "...Bilime olan tutkunuzu sürdürün der doğa fakat biliminiz insanca olsun, eylem ve toplumla doğrudan doğruya ilgili

³⁰⁰ Grünberg ve Grünberg, **Metafizik**, 173.

³⁰¹ Ahmet Cevizci, "Kant'ın Kopernik devrimi", **Felsefe Sözlüğü**, 3.bs (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999): 490-491.

olsun... Filozof olun, olun ama, tüm felsefeniz içinde, yine insan kalın.”³⁰² Yani toplumsal yaşamın içinde gelişen düşünce biçimlerimizin normatifliğini ve insanın toplumsal bir varlık olmasını bir tarafa iterek, insandan (ve düşünce sisteminden) bağımsız olarak geliştirilen bir doğa ve metafizik anlayışı ile bunun üzerine bina edilen felsefi gelenekler, izdeşlerini şehrin dışına iterek esasında bugüne bıraktıkları miras kendilerini felsefenin dışına itmek olmuştur. Edebiyatın bir dalı olarak da kabul edilen felsefe,³⁰³ bilimsel edeb ve normatif farkındalığı ile ürünler verdikçe *gerçek dünya* hakkında söz söylemiş olur. Aksi halde *mümkün dünyalar* edebiyatı yapmış olur.

4.4.2. Mümkün Dünyalarda Normlar

Toplumsal olarak normlarla örülü bir ağda yaşadığımız ortada, fakat bu oluşumu insanların eline bırakamıyoruz. Dil-dışı gerçekliğin işleyişi, bizi bir şekilde normatif bir dünyaya dahil ediyor. Bu normatif dünya, esasında dilsel gerçekliğimizde oluşan normatif mantıktır. Yani gerçek dünya üzerine yaptığımız normatif konuşumumuz ve normatif bilincimizdir. Normatif bilincimizi oluşturan başat etmen ise kişisel normlar, daha doğrusu kişiselleştirdiğimiz normlardır. Kişisel normların merkezinde ‘ben’ dediğimiz karakterimiz vardır. ‘Ben’, ‘bunu yap, şunu yapma’ şeklindeki ilkel emirlerin birincil muhatabı olduğu için asıl norm koyucu olan yaratıcı eylemden rol çalarak ‘benlik’ iddiasında bulunur. Yunus Emre, “Beni bende demen bende değim. Bir ben vardır bende, benden içeri” beyitinde üç ‘ben’den söz etmektedir. Birilerinin ona seslendiği dışarıdaki ‘ben’; ‘benlik’, bende değilim dediği ‘ben’; ‘ben’den içerideki ‘ben’ ise *yaratıcı eylemdir*. Kişi, hep bu ‘ben’leri karıştırarak hataya düşer. Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden sayılan Yunus Emre, hem bir halk ozanı hem de bir tasavvuf eri kabul edilir. Tasavvuf, Yunus’un deyimiyle “nefsini müslüman etme öğretisi”dir.³⁰⁴ Tasavvufun kaynağını bir taraftan Hint kökenli sofistek ekollere, diğer taraftan Pisagorun hermetizmden

³⁰² David Hume, **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma**, çev. Oruç Aruoba (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976), 6.

³⁰³ Ahmet İnam, “Prof. Teo Grünberg’le Mülakat”, **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, s. 20 (Ekim 2011): 418.

³⁰⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, **Yunus Emre Divanı ve Risaletü’n-Nushiyye** (İstanbul: Der Yayınları, 2003), 167-168.

aldığı “Hikmet Öğretisi”nden Yeni Platonculuğa bağlayanlar vardır.³⁰⁵ İslam edebiyatı olarak adlandırılan tasavvuf bir kenara, sufizm de içerdiği ritüellerle birlikte gerçek dünyanın içerisinde değil, kısmen dışında kendisine yer edinmiştir. Bu yer edinme, farklı nefis mertebeleri veya makamlara eriştikçe tahayyül edilen mümkün dünyalar aracılığıyla süreklilik kazanmıştır. Eskiden tekkelerin kapısında asılı bulunan ‘Bu da Geçer, Ya Hu!’ yazılı tabelalar da farklı *mümkün dünya* tasavvurları ile alakalıdır. Bu bölümün başında da açıkladığımız gibi *mümkün dünyalar* tasavvurunun ilk dayanağı Leibniz’in Tanrı üzerine düşünceleridir. Tanrı üzerine düşünceler, normatif eylem normları içerisinde saydığımız birinci elden normlar üzerinden türetilen yeni kavramlar ve ekoller mümkün dünyalar literatürünü genişleten faktörler olarak da kabul edilir.³⁰⁶ Peki, mümkün dünyalarda normlardan ne anlamalıyız? Bu sorunun cevabı benimsediğimiz tutum ve yaklaşıma göre değişmekle birlikte, genel olarak diyebiliriz ki *edebiyat*, *tarih* ve *yazılım* gibi kendi içerisinde norm sistemlerine sahip alanların *mümkün dünyalara* el atmış olmaları, *mümkün dünyaların* gerçekte ne olduğundan öte, *mümkün dünya* tasavvuruyla oluşturulan tahayyüllerin kendi içerisinde tutarlı dünyalara kapı aralamanın yollarını açmıştır.

Mümkün dünyaları ve mümkün dünyalarda normları anlamak için *edebiyat*, *tarih* ve *yazılım* ne kadar önemliyse *imkansız dünyalar* meselesi de hem *gerçek dünyanın* hem de *salt olanaklı dünyaların* çerçevesini çizmek bakımından o kadar önemlidir. Mümkün dünyaları ‘koşullular mantığı’³⁰⁷ olarak ele alan Stalnaker’a göre, “A ise B” koşulunda “A”nın imkansız olduğu koşul ancak *imkansız dünyalarda* geçerlidir.³⁰⁸ *İmkansız dünyaların* bir diğer özelliği de sahip olduğu önermelerin aynı zamanda hem doğru hem de yanlış olabilmesidir. Bu özelliği onu iki-değerli mantığın dışına iterek doksatik (zanni) mantığın alanına dahil eder. Çünkü iki-değerli

³⁰⁵ Hayrani Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi** (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986), 7; Ahmet Kayhan, **Ruh ve Beden** (İzmir: İlya Yayınevi, 2006), 199; Mahmud Erol Kılıç, **Tasavvufa Giriş**, 2. bs. (İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 2012), 87.

³⁰⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, **Melamilik ve Melamiler**, 3.bs. (İstanbul: Milenyum Yayıncılık, 2006), 17-26.

³⁰⁷ Hilpinen'e göre, modal mantığın mümkün dünyalar semantiği, bilgi ve inanç mantığı (*the logic of knowledge and belief*), algı mantığı (*the logic of perception*), deontik mantık, emirler mantığı (*the logic of imperatives*), eylem mantığı (*the logic of action*), koşullular mantığı (*the logic of conditionals*) ve kurgu mantığı (*the logic of fiction*) gibi çeşitli felsefi mantık alanlarına başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Bkz. Risto Hilpinen, "Conditionals and Possible Worlds", **Contemporary Philosophy: A New Survey**, vol. 1 (1981): 299.

³⁰⁸ Stalnaker, “A Theory of Conditionals”, 103.

mantıkta bir önerme aynı zamanda hem doğru, hem doğru-olmayan ve hem yanlış, hem yanlış-olmayan olamaz.³⁰⁹ Örneğin, salt olanaklı bir nesne olan ‘yuvarlak-kare’yi ‘Yure’ olarak adlandırırsak, ‘A: Yure yuvarlak karedir; B: Yure bir dörtgen çemberdir’ sembolleştirmesine göre ‘ $A \rightarrow B, A; O \text{ halde } B$ ’ çıkarımına göre A önermesi mantıksal olarak imkansız olduğundan bu tür önermeleri imkansız dünyalarda ele alabiliriz. Belirtelim ki Russell ve Quine gibi mantıkçı pozitivistler, Pegasus ve kare-çember benzeri salt olanaklı nesnelere mantıksal olarak çelişkili olduğu için reddederken, Lewis onların bu düşüncesini kabul etmez.³¹⁰ Toparlayacak olursak diyebiliriz ki kişisel normlar ve edebiyat, imkansız dünyalara ait nesnelere ve yargıların yaşatıldığı alanlar olduğundan kombinatoryalist yaklaşıma göre *imkansız dünyaların varlığı mümkün dünyalar içerisinde kabul edilir.*³¹¹

Mümkün dünyaları sezgisel olarak anlamının belki de en kolay yolu *edebiyat* eserlerine bakmaktır. Genel olarak “Olay, düşünce, duygu ve hayallerin dil aracılığıyla sözlü veya yazılı olarak biçimlendirilmesi sanatı”³¹² şeklinde tanımlanan edebiyat, yaşadığımız dünyadan söz ederken estetik kaygı ve sanat kaygısı güttüğünden çoğu zaman kelime oyunları ile gerçekliğin dışına çıkmaktadır. Klasik edebiyat eserleri tarihsel arka planlarıyla gerçeklik algımızda çok fazla dikkat uyandırmazken, *Harry Potter* ve *Yüzüklerin Efendisi* gibi çağdaş edebiyat ürünlerinden olan fantastik romanlar bizi tamamen farklı gerçekliklere uyandırmaktadır.³¹³ Bu tür gerçekliklere, yani olanaklı dünyalara, kurgusal dünyalar (*fictional worlds*) denilmektedir. Kurgusal dünyaların, metafizikçe olanaksız dünyalar olduğu kabul edilir. Çünkü metafiziksel yapıtaşları bakımından, edebi metinler “sezgisel-imağ”lardan oluşurken sinema ve televizyon gibi görsel alanlar “görsel-imağ”lardan oluşur.³¹⁴ Şekil-2’de verdiğimiz şemadan görülebileceği gibi bizim dünyamızla ayrıksı olan bu dünyaların fizikçe olanaklı ($\Diamond Lw \supset \sim \Diamond Mw \supset \Diamond Pw$) ve fizikçe olanaksız ($\Diamond Lw \supset \Diamond Mw \supset \sim \Diamond Pw$) ve ($\Diamond Lw \supset \sim \Diamond Mw \supset \sim \Diamond Pw$) olmak üzere üç bağlamı vardır. Fantastik eserler ikinci bağlamda değerlendirilirken bilim-kurgu eserleri fizikçe olanaklılığı işlediğinden birinci bağlamda değerlendirilir. Bu

³⁰⁹ Roderic A. Girle, **Possible Worlds** (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2003), 188.

³¹⁰ Takashi Yagisawa, **Worlds and Individuals, Possible and Otherwise** (New York: Oxford University Press, 2010), 182.

³¹¹ Armstrong, **A Combinatorial Theory of Possibility**, 48.

³¹² Akalın ve diğ., “edebiyat”, **age**, 754.

³¹³ Girle, **age**, 1.

³¹⁴ Yagisawa, **age**, 277-278.

türden fizikçe olanaklı dünyalar arasında fizikçe bağlantılılık olup olmadığı tartışmaları, kurgusalcıları (*fictioanalists*) ‘paralel evrenler’ üzerine eserler üretmeye sevk etmiştir.³¹⁵

Mümkün dünyalar ile içsel temasta olduğumuz bir diğer alan olarak *tarihten* söz edebiliriz. Tarih kelimesi Latince’de *historia*, ‘araştırma neticesinde edinilen bilgi’ ve Arapça’daki kökü ‘ay bilgisi, takvim bilgisi’ anlamlarına gelirken yine Latince’de kullanılan *res gestae* kelimesi ‘şeylerin hareketiyle oluşan varlık alanı, şeylerin hareketi/varlığa gelmesi’ gibi anlamlara gelir.³¹⁶ Tarih bilimine konu olan ‘olmuş olayların bilgisi’nden söz ederken ‘tarih yapmak’ ve ‘tarih yazmak’ kavramlarını ayırt etmek gerekir. *Tarih yapmak*, belli bir zamana kadar oluşmuş *tarihe* önemli etkilerde bulunacak faaliyetler yapmak anlamına gelir. Ortaylı’nın, “Eski Dünya’daki; yani Akdeniz çevresi, Avrupa, özellikle Doğu Avrupa ve ‘Asya-i Vusta’ dediğimiz Orta Asya’ya doğru uzanan devletlerin ve milletlerin tarihi Türklere değinilmeden incelenmez.”³¹⁷ sözü, *tarih yapmak* kavramını ve Türklerin tarihe katkısını anlamak bakımından önemlidir. *Tarih yazmak* ise belli öznelerce yapılmış olan tarihin sonradan yazılmasıdır. “Tarih yazıcılık; bütün zamanların ötesinde, tarihçilerin eşitlik içinde kendi üslupları ve sanatçı beceriklilikleriyle devam ettirdikleri bir bilgi ve yazım dalıdır.”³¹⁸ Bizim okuduğumuz veya üzerine konuştuğumuz *tarih* bu sürecin uzantısıdır. Geçmişte yaşanmış olayların günümüze aktarılması veya bunlar üzerine gözümüzle görüyormuşçasına konuşmak, *gerçek dünyanın* geçmişinin modeli kabul edilen *tarihsel dünyalardan* söz etmek olur.³¹⁹ Tarihsel dünyalar (*historical worlds*), kombinatoryalist yaklaşımdaki gibi *gerçek dünyanın* geçmişe yönelik farklı kombinasyonlarıdır. Bu kombinasyonlar, karşıolgusal koşullu önermelerle kurulur.³²⁰

³¹⁵ Girle, *age*, 153; Gürol Irzık, “Paralel Dünyalar ve Felsefenin Bazı Temel Meseleleri”, **Sinema Söyleşileri: Mithat Alam Film Merkezi Söyleşi, Panel ve Sunum Yılığ 2003**, ed. B. Göl, Y. Okur, N. Öperli (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınlar, 2004:), 278.

³¹⁶ İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, 2. bs. (Ankara: Cedit Neşriyat, 2011), 11

³¹⁷ İlber Ortaylı, “Tarih Yapmak/Tarih Yazmak İkileminde Türkiye”, **Perşembe Konferansları 21** (Ankara: Rekabet Kurumu, 2008): 59.

³¹⁸ Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, 15.

³¹⁹ Lubomir Dolozel, “Possible Worlds of Fiction and History”, **New Literary History**, vol. 29, no. 4 (Autumn, 1998): 792.

³²⁰ Jon Elster, **Logic and Society: Contradictions and Possible Worlds** (Chichester: John Wiley and Sons, 1978), 176; Dolozel, *age*, 800; Ondrej Sladek, “Between History and Fiction: On the Possibilities of Alternative History”, 4, <http://old.flu.cas.cz/fictionality2/sladek.pdf> [02.10.2017].

Mümkün dünyalarda normları ele alırken son olarak *yazılımdan* söz edeceğiz. Java, Python, C vb. bilgisayar programlama dilleriyle kurgulanmış olan yazılımlar, teknolojinin potansiyeli gereği, hayatımızın her alanında, sağladığı çok büyük faydaların yanında silah teknolojisi ve toplum mühendisliği gibi araçlarla büyük zararlara da neden olmaktadır. Bu yazılımlardan birisi de yeni yeni gelişmeye başlayan *etmen tabanlı yazılımlardır*. *Etmen tabanlı yazılımlar* yapay zeka araştırmalarıyla birlikte ortaya çıkmıştır. İnsan doğasını anlama konusunda, yapay zeka araştırmaları insan zekasını anlamaya çalışırken *etmen tabanlı yazılım* çalışmaları insanın sosyal (normatif) yönünü anlamaya yöneliktir.³²¹ Etmen tabanlı yazılımlarda birden çok etmene birbirleriyle etkileşim içinde olacak şekilde roller (kurallar ve normlar) yüklenerek normatif çoklu etmen sistemler (*normative multiagent systems*) oluşturulur.³²² Normatif çoklu etmen sistemler ile oyun, strateji, politika, ekonomi, hukuk ve toplum bilimleri gibi alanlarda simülasyonlar oluşturulabilirken, yönetim-organizasyon ve kontrol-otomasyon gibi alanlarda modellemeler de yapılabilmektedir. Bu olanakların yanında büyük ölçekli planlama, modelleme ve kontrol imkanı ‘toplum mühendisliği’ne büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Çoklu etmenlerin eylem ve etkileşimlerinin programlanmasında, bir kaç alternatif olması rağmen, temel olarak modal mantık ve mümkün dünya semantikleri kullanılır.³²³

³²¹ Stuart Russell, Peter Norvig, **Artificial Intelligence A Modern Approach**, 3.ed. (New Jersey: Prentice Hall, 2010), 4-5.

³²² Fatih Tekbacak, Tuğkan Tuğlular, Oğuz Dikenelli, “Normatif Çoklu Etmen Sistemlerinde Rol Tabanlı Etmenler için Politika Tabanlı Bir Erişim Denetimi Yaklaşımı”, **Akademik Bilişim’10 - XII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri** (Muğla Üniversitesi, 10-12 Şubat 2010): 257.

³²³ Michael Wooldridge, Nicholas R. Jennings, “Intelligent Agents: Theory and Practice”, **The Knowledge Engineering Review**, vol.10, is. 2 (1995): 124; Michael Wooldridge, **An Introduction To Multiagent Systems** (West Sussex: John Wiley and Sons, 2002), 278; Yoav Shoham, Kevin Leyton-Brown, **Multiagent Systems: Algorithmic, Game-Theoretic, and Logical Foundations**, rev. 1.1. (New York: Cambridge University Press, 2010), 420-421.

5. SONUÇ

Bu çalışmadaki amacım bilimlerin normatif yönlerine dikkat çekip, bilimlerin temelde normatif bir mantıksal yapı üzerinden geliştiğini ve aynı zamanda gerçek dünyaya ait gündelik bilgimizin normatif mantık ile oluştuğunu ortaya koymak; normatif mantığın ise varoluşsal kuralların uzantısı olarak insan bilgi sistemini oluşturması sayesinde varoluşsal kuralların normlar yardımıyla bilindiğini göstermek; ve diğer taraftan normların ontolojik konumunu belirleyerek gerçek dünya - mümkün dünya ayrımını normatif mantık tabanında çözümlenmekti. Çalışmamın öneminin ise yeterince üzerinde durulmayan ‘normatif mantık’ kavramını detaylıca ele almak, normların işlevsel sınıflandırmasını ortaya koymak ve gerçek dünyada tümel varlıktan tikel varlıklara kuralların değişimini epistemolojik zeminde göstermek olduğunu söyleyebilirim.

Normatif mantık üzerine çalışmalar literatürde daha çok normların mantığı, deontik mantık ve ödev mantığı gibi alanlarda yapılsa da burada bir eksikliğe dikkat çekmek gerekir. Gettier’in “Gerekçelendirilmiş Doğru İnanç, Bilgi midir?” adlı makalesinde geleneksel çözümlenmeye aykırı olarak bilginin “inanç”, “doğruluk” ve “gerekçelendirme” koşullarını sağlaması durumunda bile tümcesel bilginin oluşmayabileceğini göstererek önermesel bilgi alanında büyük sarsıntı yaratmış olması,³²⁴ normatif mantığın pozitif mantığın dışındaki konumunu netleştirmiştir. Böylece pozitif mantık Fregeci mantık geleneğindeki doğruluk teorisi üzerine eğilirken, normatif mantık inanç sistemlerimizi oluştururken veya onlar üzerinde değişiklik yaparken nasıl rasyonel karar vermemiz gerektiğinin (*ought to*) metodolojisi kabul edilmiştir.³²⁵ Fakat, Gettier’in haklı gösterilmiş doğru kanının³²⁶ bilgi olmadığını gösteren örneklerinin genişlemesiyle ortaya konulan *Gettier*

³²⁴ Edmund L. Gettier, “Is Justified True Belief Knowledge?”, *Analysis*, vol. 23, no. 6 (Jun., 1963): 121-123; Murat Baç, *Epistemoloji* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011), 179.

³²⁵ Brian Ellis, “Reviewed Work: The Dynamics of Belief: A Normative Logic. by Peter Forrest”, *Mind*, vol. 98, no. 390 (April 1989): 317.

³²⁶ Kullandığımız bağlamda İngilizce *belief* kelimesinin yerine Türkçe çevirilerde kanı, inanç veya sanı kelimeleri kullanılmaktadır.

*probleminin bozucuları olduğundan*³²⁷ ‘Gerekçelendirilmiş doğru inanç bilgidir’ diye kabul ederiz, ancak bilginin epistemik dereceleri olduğunu söyleriz. Böylece normatif mantığı deontik mantığa indirgeyen gelenekten sıyrılıp insanın yeryüzündeki faaliyetinin gerektirdiği biraradalık ilişkisinin sonucu olarak ortaya çıkan normlar ve insanın normatif eylemi, düşünce sistemimiz normatif tabanda işlediği için pozitif-normatif şeklinde ayırdetmeksizin mantığın normatif olarak kurgulanmasını zorunlu kılar. Buradan yola çıkarak temel mantığın normatif mantık olduğunu söyleyebiliriz.

Normlar yaptırımı olan kurallar olduğu için tüm normların biçimsel olduğu düşünülebilir. Fakat hayatın dinamiği içinde gelişen toplumsal normlara onları biçimselleştiren bir otorite arayışına girdiğimizde sonsuz gerilemeye düşeriz. Bu yüzden norm sınıflandırması yaparken toplumsal normlar olduğu kabul edilen ahlak normları, örf-adet normları, görgü normları ve kötülük normlarını biçimsel-olmayan normlar; normatif eylem normları olduğunu söyleyebileceğimiz oyun normları, kişisel normlar, hukuk normları, din normları ve bilim normlarını biçimsel normlar olarak sınıflandırmak daha makul gözükmetedir. Normatif eylem normları normatif bir düzende yaşama alışkanlığımızdan ileri gelmektedir. Bu alışkanlık bize içerisinde doğduğumuz andan itibaren normatif düzenin kıyısında oynadığımız oyunlardan miras kalmıştır. Normların ortaya çıkışındaki ilk süreç kabul edilen ‘yaparsan, yapacağım’ sözleşmesinin temelinde H.L.A. Hart’ın birincil kurallar olarak adlandırdığı ‘bunu yap, şunu yapma!’ türünden ilkel emirler vardır. Normatif eylem, bu emirler silsilesi arasındaki tüm eylemlerimizdir. Sonsuz gerilemeye düşme pahasına birincil kurallara bir otorite arayışına girdiğimiz bir doğa durumu tasavvur ettiğimizde normatif eylemimizi öyle davranmaya iten bir yaratıcı eylem ile karşılarız. ‘Yaratıcı eylem’ tüm dil-dışı gerçekliğin içerisindeki harekettir. Normatif sistemler ve gelenekler bu eyleme ve eylemin öznesine değişik isimlerle yönelmemizi emreder.

İnsanların bir arada yaşamalarıyla ortaya çıkan normların işbirliği sağlayıcı ve düzen sağlayıcı işlevleri olduğu söylenir. Ancak bunların temelinde ise sorumluluk yükleme işlevi olduğu kabul edilir. Üçüncü bölümde kullandığım gibi bu işlevleri *eyle(x)* ve *sorumlu-olma(eyle(Norm_x))* fonksiyonlarıyla göstermenin normatif mantık

³²⁷ Teo Grünberg, “Bilgi Teorisi ve Gettier Problemi”, **AÜİF Dergisi**, Cilt XL (1999): 104.

üzerine ileri çalışmalarda, basitlik ilkesi gereğince, işimizi kolaylaştıracağını düşünüyorum. Bu düşüncenin temelinde ise normların sosyal bir olgu olmasının ötesinde fiziksel, metafiziksel ve mantıksal bir olgu olduğu yatmaktadır. Normların ve normatif bilginin olgulardan ayrı ele alınmasının nedenlerini ve normların metafiziksel kategori olarak nasıl ele alınabileceğini üçüncü bölümde inceledim. Buradaki yeni yaklaşım metafiziksel belirlenmiş tikel özelliklerden (troplardan) oluşan somut nesne (trop demeti) olan insanın *sorumlu-olma(eyle(x))* veya *sorumlu-olma(eyle(Norm_x))* tropunun taşıyıcısı olmasıdır. Bu bağlamda ‘Bir somut nesnenin bir tropun taşıyıcısı olmasıyla bir insanın bir normun taşıyıcısı olması benzer şeyler midir?’ sorusu üzerinde durduğumuzda ‘sorumlu-olma’ ile ‘sorumluluk bilinci’ kavramlarını birbirinden ayırt etmemiz gerekir. Nitekim insanların pratik yaşamlarında belirlenmiş olan tüm normlar içerisinden herhangi bir kişinin sorumlu olduğu tüm normlar, kişinin kişisel normlarını (norm demetlerini) oluşturur. Buradaki sorumlu-olmanın normatif bakımdan içsel ve dışsal olmak üzere iki yönü vardır. İçsel yönü kişinin sorumluluğu sahiplenmesi veya reddetmesi şeklinde olur ki buna sorumluluk bilinci denir. Dışsal yönü ise normatif otoriteler tarafından norm yükleme şeklinde olur ki bu da gerçekteki kişisel norm yükünü ifade eder. İkinci durumda kişinin sorumluluğu sahiplenmesi veya reddetmesi önemli değildir, hatta çoğu zaman kişinin böyle bir sorumluluğun farkında olması bile beklenmez, kişiye kullanımda olan mevzuattaki hata, kast ve taksir unsurlarına göre yaptırım uygulanır.

Normların sosyal olgu olmanın yanında metafizik olgu olarak nasıl temellendirilebileceğine değindikten sonra, dördüncü bölümde üzerinde durduğumuz gibi fiziksel gerçeklik, metafiziksel gerçeklik ve mantıksal gerçeklik ayrımları bizi gerçek dünya - mümkün dünya ayrımına götürmektedir. Zorunluluk ve imkan kiplerine dayanan bu ayrım bize sadece (normları) sosyal olguları değil, tüm olguları ve salt olanaklı durumları betimlemenin yollarını açar. Olguların betimlenmesi önermelerle yapıldığından ve karşılığı olan durumun gerçek olduğu önermeler doğru kabul edilebildiğinden bu noktada normatif önermelerin doğrulanması sorunuyla karşılaşırız. Bu sorunu da, son bölümde değindiğimiz gibi, D.M. Armstrong’un C.B. Martin ile yaptığı özel görüşmelerden edindiği bir fikir ile çözümleriz. Nitekim Armstrong’un yeni düşüncesine göre, troplardan olgular zorunlu olarak çıktığı için olgu kategorisine gerek yoktur. Böylece bu fikir bize ‘Normatif önermeler doğrulanabilir olmadığı için olgu ifade etmezler’ düşüncesini çürütme imkanını

sağlamış olur. Ayrıca Armstrong'un mümkün dünyalar semantiği alanında benimsediği ve katkı sağladığı kombinatoryalist yaklaşım ve benimsediği kurgusal kombinatoryalist tutum normatif önermeler kombinasyonu (ve düzenlemesi) olan normatif sistemleri mümkün dünya tasavvurları olarak görmemizi sağlar. Armstrong mümkün dünyalar üzerine çalışmalarında normlara değinmemesine rağmen, kombinatoryalist yaklaşımda normları R.C. Stalnaker'ın karşıolgusal koşullu önermeleriyle ele aldığımızda, normatif sistemlerin ulaşmak istediği ideal mümkün dünyalarda gerçekleşmiş olur. Bu iki farklı yaklaşımın temelinde Kripke semantiği vardır. Mümkün dünyalar semantiği denilince akla gelen Kripke semantiği, mümkün dünya ontolojisinin modal mantığa uygulanmasıdır. Normatif mantığın bir dalı olarak kabul ettiğim modal mantık, bu bağlamda mantık ve ontolojinin normatif alana aktarımında köprü vazifesi görmektedir.

Son olarak diyebilirim ki, bu kuramsal sonuçların yanında uygulamaya dönük olarak önemli gördüğüm husus normların gerçek dünyalarda ve mümkün dünyalarda ayrı ayrı ele alınması olmuştur. Bu ayrım bize gerçek dünya hakkında sahip olduğumuz normatif bilginin normatif eylem normlarıyla elde edilmesini yeterli gösterirken, mümkün dünyalar hakkındaki bilgimizin temelinde kurgusal ve tarihsel dünyaların olduğunu göstermektedir. Kurgusal ve tarihsel dünyalar ürünlerini edebiyat ve tarih alanlarında verir. Bu alanların gerçek dünya vizyonumuzda sapmalara neden olma gibi pek üzerinde durulmayan yanları bulunmaktadır. Fakat normların mümkün dünyalarda uygulanmasıyla oluşan bu iki alandan daha etkili olduğunu düşündüğüm üçüncü bir alan olan normatif etmen tabanlı bilgisayar yazılımcılığı alanı vardır. İlerleyen zamanlarda bu tür yazılımlarla yaşamlarımızın üzerinde olumlu ve olumsuz yönde çok karmaşık ve uzun vadeli programlamalar yapılacağı muhtemel gözükmemektedir.

6. KAYNAKÇA

Akalın, Şükrü ve diğ.. “agnostik”. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010: 35.

_____. “anormal”. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010: 132.

_____. “demet”. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010: 619.

_____. “dizi”. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010: 686.

_____. “edebiyat”. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010: 754.

_____. “kural”. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010: 1528.

_____. “norm”. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010: 1779

_____. “normal”. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010: 1779.

_____. “ödev”. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010: 1837.

_____. “sistem”. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010: 2122.

Akarsu, Bedia. “düzgü”. **Felsefe Terimleri Sözlüğü**. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1988: 66.

Akıncı, Semiha. “Olanaklı Dünyaların Varlıksal Statüsü Üstüne”, **Felsefe Tartışmaları 25. Kitap**. İstanbul: Panorama, 1999: 118-122.

Akıncı, Semiha, Hasan Ali Ünder. **Klasik Mantık**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.

Altıntaş, Hayrani. **Tasavvuf Tarihi**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.

Aristoteles. **Organon II: Önergeler**. çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1996.

_____. **Organon III: Birinci Analitikler**, çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul:M.E.B. Yayınları, 1996.

Armstrong, D.M. **A Combinatorial Theory of Possibility**. New York: Cambridge University Press, 1989.

_____. **Tümeller - Bakış Açımı Değiştirmedeğim Bir Giriş**. çev. E. Seyfettin Kuşcu. İstanbul: Dergah Yayınları, 2017.

Arpacı, Günnur Yücekal. **Gök-Tanrı İnancının Bilinmeyenleri**. İstanbul: Çatı Yayınları, 2015.

Atademir, H. Ragıp. **Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.

Atalay, Ahmet Haluk. "Normatif Dilin Mantıksal Kuramı". **Argumentum**. s. 58 (1999-2000): 492-496.

Audi, Robert. "de dicto". **The Cambridge Dictionary of Philosophy**. 2. ed. New York: Cambridge University Press, 1999: 211.

Aydın, M. Akif. **Türk Hukuk Tarihi**. 15. bs. İstanbul: Beta Yayınları, 2017.

Ayer, A. J.. "Postscript to a Postmortem". **Spectator**. (15th Oct 1988): 13-14.

_____. "What I Saw When I Was Dead". **The Sunday Telegraph**. (28th August 1988).

Ayık, Hasan. **İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı**. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Baç, Murat. **Epistemoloji**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011.

Batuhan, Hüseyin, Teo Grünberg. **Modern Mantık**. 3. bs. Ankara, Metu Press, 1984.

Başer, Sait. **Kök Tengri**. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2011.

Baykal, Nazife, Timur Beyan. **Bulanık Mantık İlke ve Temelleri**. Ankara: Bıçaklar Kitabevi, 2004.

- Brennan, Geoffrey, Lina Eriksson, Robert E. Goodin, and Nicholas Southwood. **Explaining Norms**. New York: Oxford University Press, 2013.
- Buhr, Manfred, Alfred Kosing. “norm”. **Bilimsel Felsefe Sözlüğü**. çev. Veysi Bildik. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1999: 299-300.
- Budak, Selçuk. “normal”. **Psikoloji Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003: 534.
- Bühler, Karl. **Theory of Language**. trans.D.F. Goodwin and A. Eschbach. Amsterdam-Philadelphia: J. Benjamins Publishing Comp., 2011.
- Canan, Sinan. **Değişen Beynim**. İstanbul: Nefes Yayıncılık, 2017.
- Casti, John L., Werner DePauli. **Gödel**. çev. Ergün Akça. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Ceylan, Şule Şahin. **H.L.A. Hart’ın Hukuk Kavramı**. İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2014.
- Cevizci, Ahmet. **Etiğe Giriş**. İstanbul: Engin Yayıncılık, 2002.
- _____. “Kant’ın Kopernik devrimi”. **Felsefe Sözlüğü**. 3.bs. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999: 490-491.
- Copeland, B. Jack. “The Genesis of Possible Worlds Semantics”. **Journal of Philosophical Logic**. vol. 31 (2002): 99-137.
- Çaksu, Ali. “Devletin Emrine Tanrı Emri Olarak İtaat: Thomas Hobbes’ta Sivil Din”. **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**. s. 17 (Mart 2010): 71-88.
- Çapak, İbrahim. **Stoa Mantığı ve Farabi’ye Etkisi**. 2.bs. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Danner, Horace Gerald. **A Thesaurus of English Word Roots**. Maryland: Rowman and Littlefield, 2014.
- _____. “dei” **A Thesaurus of English Word Roots**. Maryland: Rowman and Littlefield, 2014: 211.

_____. “deon” **A Thesaurus of English Word Roots**. Maryland: Rowman and Littlefield, 2014: 217.

_____. “nom” **A Thesaurus of English Word Roots**. Maryland: Rowman and Littlefield, 2014: 547-550.

_____. “norm” **A Thesaurus of English Word Roots**. Maryland: Rowman and Littlefield, 2014: 551

Demirkaya, Harun. **Sosyal Davranış**. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2012.

Denkel, Arda. **Nesne ve Özellik**. çev. Celal A. Kanat. İstanbul: Doruk Yayınları, 2008.

Derman, Münir. **Allah Dostu Der ki**. Cilt 3. Ankara: Şafak Matbaacılık, 1989.

_____. **Allah Dostu Der ki**. Cilt 5. Ankara: Şafak Matbaacılık, 1990.

_____. **Su**. Ankara: Demet Matbaacılık, 1976.

Dolozel, Lubomir. “Possible Worlds of Fiction and History”. **New Literary History**. vol. 29. no. 4 (Autumn, 1998): 785-809

Durusoy, Ali. “Hüve Hüve”. **TDV İslam Ansiklopedisi**. c.17 (1999): 67.

_____. “Olanak, Olasılık ve Olabilirlik (İmkân, İhtimâl ve Kuvve)”, **M.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi** 27 (2004/2): 121-134.

el-Buhari. **Sahih-i Buhari ve Tercemesi 13. Cilt**. terc. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1989.

el-İsfahani, Ragıp. **Müfredat**. çev. Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yayınları, 2007.

Ellis, Brian. “Reviewed Work: The Dynamics of Belief: A Normative Logic. by Peter Forrest”. **Mind**. vol. 98. no. 390 (April 1989): 317-319.

Elster, Jon. **Logic and Society: Contradictions and Possible Worlds**. Chichester: John Wiley and Sons, 1978.

- Eroğlu, Erol. “Geçmişten Günümüze Sosyal Normlar”. **Akademik Bakış Dergisi**. s.50 (Temmuz-Ağustos 2015): 299-308.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. “düzmek”. **Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü**. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1988: 100.
- Feynman, Richard. **Fizik Yasaları Üzerine**. çev. Nermin Arık. Ankara: Tubitak Yayınları, 1997.
- Flew, Antony. “norm”. **Felsefe Sözlüğü**. çev. Nurşen Özsoy. Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2005: 354-355.
- Floridi, Luciano. **Scepticism and The Foundation of Epistemology**. Netherlands: E.J.Brill, 1996.
- Foucault, Michel. **Deliliğin Tarihi**. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. 4. bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- _____. **Hapishanenin Doğuşu**. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1992.
- Freud, Sigmund. **Civilization and Its Discontents**. trans. James Strachey. New York: W.W. Norton and Company, 1962.
- Frege, Gottlob. “Sense and Reference”. **The Philosophical Review**. trans. Max Black. vol. 57. is. 3 (1948): 209-230.
- Gasquet, Olivier, Andreas Herzig, Bilal Said, François Schwarzenrüber. **Kripke’s Worlds: An Introduction to Modal Logics via Tableaux**. Basel: Birkhäuser, 2014.
- Geach, P. T.. “Assertion”. **The Philosophical Review**. vol. 74. no. 4 (Oct. 1965): 449-465.
- Gettier, Edmund L.. “Is Justified True Belief Knowledge?”. **Analysis**. vol. 23. no. 6 (June 1963): 121-123.
- Gibbard, Allan. **Meaning and Normativity**. Oxford: Oxford University Press, 2012.

_____. "Normative Properties". **The Southern Journal of Philosophy**. vol. XLI (2003): 141-157.

_____. **Wise Choices, Apt Feelings**. New York: Oxford University Press, 2002.

Gilbert, Margaret. "Normlar". çev. Melih Pakdemir. **Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü**. ed. Willim Outhwaite. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008: 527-530.

Girle, Roderic A. **Possible Worlds**. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2003.

Gökalp, Ziya. **Türk Medeniyet Tarihi**. İstanbul: Toker Yayınları, 2003.

Gölpınarlı, Abdülbaki. **Melamilik ve Melamiler**. 3.bs. İstanbul: Milenyum Yayıncılık, 2006.

_____. **Yunus Emre Divanı ve Risaletü'n-Nushiyye**. İstanbul: Der Yayınları, 2003.

Gözler, Kemal. **Anayasa Hukukunun Genel Teorisi Cilt I**. Bursa: Ekin Yayınları, 2011.

_____. **Hukuka Giriş**. Bursa: Ekin Yayınları, 1998.

Grünberg, David. "Fiziksel Varlık Alanının Ontolojisi". **Felsefe Dünyası**. s.38 (2003): 21-40.

Grünberg, Teo. **Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme**. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1970.

_____. "Anlama, Belirsizlik ve Çok-Anlamlılık Üzerine Bir Araştırma". **Felsefe ve Felsefi Mantık Yazıları**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005: 102-202.

_____. "Bilgi Teorisi ve Gettier Problemi". **AÜİF Dergisi**. Cilt XL (1999): 97-104.

_____. **Epistemik Mantık Üzerine Bir Araştırma**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

- _____. “Mantık ve Gerçeklik”. **Felsefe ve Felsefi Mantık Yazıları**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005: 367-374.
- _____. “Nominalizm”, **Araştırma VI** (1970): 47-67.
- _____. **Sembolik Mantık El Kitabı I-II**. Ankara: Metu Press, 2000.
- Grünberg, Teo, David Grünberg. **Bilim Felsefesi**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012.
- _____. **Metafizik**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Grünberg, Teo, David Grünberg, Adnan Onart, Halil Turan. “içlem” **Mantık Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Metu Press, 2003: 59-60.
- _____. “kavram”. **Mantık Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Metu Press, 2003: 75.
- Güçlü, Abdulkaki, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal. “norm/normatif (düzgü/düzkoyucu)”. **Felsefe Sözlüğü**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2008: 1045-1046.
- Güriz, Adnan. **Hukuk Felsefesi**. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003.
- Hançerlioğlu, Orhan. “norme”. **Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar Cilt 4**. 3. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000: 274.
- _____. “düzgü”. **Felsefe Sözlüğü**. 7. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989: 76.
- _____. “gnostikler”. **Felsefe Sözlüğü**. 7. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989: 142-143.
- Harman, Gilbert, “The Logic of Ordinary Language.” **In Common Sense, Reasoning, and Rationality**, ed. Renee Elio. Oxford: Oxford University Press, 2002: 93-103.
- Hart, H.L.A.. **The Concept of Law**. Oxford: Clarendon Press, 1994.
- Hilpinen, Risto. “Conditionals and Possible Worlds”. **Contemporary Philosophy: A New Survey**. vol.1 (1981): 299-335.
- Hongzhi, Li. **Zhuan Falun**. New York: The Universe Publishing Company, 1999.

Huizinga, Johan. **Homo Ludens: Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme.**
İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006.

Hume, David. **A Treatise of Human Nature.** Auckland: The Floating Press, 2009.

_____. **İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma.** çev. Oruç Aruoba.
Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1976.

İrzık, Gürol. “Paralel Dünyalar ve Felsefenin Bazı Temel Meseleleri”. **Sinema Söyleşileri: Mithat Alam Film Merkezi Söyleşi, Panel ve Sunum Yılığ 2003.** ed. B. Göl, Y. Okur, N. Öperli. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınlar, 2004: 265-278.

İrzık, Gürol, Teo Günberg. “Carnap ve Kuhn: Baş Düşmanlar mı Sıkı Müttefikler mi?”. **Tutarsızlığın İz Sürücüsü: Dilde/Düşüncede - Teo Grünberg’e Armağan.** çev. Ümit Öztürk, ed. Zekiye Kutlusoy. Ankara: İmge Kitabevi, 2013: 451-479.

Işıқтаç, Yasemin. **Hukuk Başlangıcı.** İstanbul: Filiz Kitabevi, 2015.

_____. **Hukuk Normunun Mantıksal Analiz ve Uygulaması.** İstanbul: Filiz Kitabevi, 2004.

İbn Arabi, Muhyiddin. **Fütuhat-ı Mekkiye 16.** çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.

İnam, Ahmet. “Prof. Teo Grünberg’le Mülakat”. **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi.** s. 20 (Ekim 2011): 399-428.

İslamoğlu, Mustafa. **Kur’an’a Göre Esmâ-i Hüsnâ 1.** İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.

_____. **Nüzul Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur’an-Gerekçeli Meal.** 7.bs.
İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015.

İyi, Sevgi, Harun Tepe. **Etik.** Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınlar, 2012.

Kant, Immanuel. **Pratik Aklın Eleştirisi.** çev. İ. Kuçuradi, Ü. Gökberk, F. Akatlı.
Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1999.

Karademir, Aret, Pakize Arıkan Sandıkçioğlu. “David Lewis’in Modal Realizminde Dünya-Ötesi Karşıolgusal Önermeler, İkinci-Dereceden Dünyalar ve Dünyalar-Arası Nedensellik Sorunları”. **Felsefe Tartışmaları** 43. (Aralık 2009): 1-15.

Kaya, M. Cüneyt. “Daha mükemmel bir âlem var olabilir mi?:”Leyse fi’l-îmkân” tartışmasının kaynakları üzerine notlar”. **Divan İlmî Araştırmalar**. s.16 (2004): 239-249.

_____. “Gazzâlî ve Âlemin Mükemmelliği: Leyse fi’l-îmkânın İbn Sînâcî Kökleri Üzerine”. **900. Vefat Yılında Uluslararası Gazzâlî Sempozyumu Bildirileri, 7-9 Ekim 2011**. İstanbul: 561-601.

_____. **Varlık ve İmkân: Aristoteles’ten İbn Sînâ’ya İmkânın Tarihi**. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Kayhan, Ahmet. **Ruh ve Beden**. İzmir: İlya Yayınevi, 2006.

Kelsen, Hans. “Nedensellik ve İsnadiyet”. çev. Zeki Hafizoğulları. **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**. c.1 s.35 (1978): 219-234.

Kuhn, Thomas. **The Structure of Scientific Revolutions**. Chicago: The University of Chicago Press, 1996.

Kılıç, Mahmud Erol. **Tasavvufa Giriş**. 2. bs. İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 2012.

Kılıç, Recep. “Olgu Değer Problemi”. **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. c.35. s.1 (1996): 355-402.

Kıran, Zeynel, Ayşe Eziler Kıran. **Dilbilimine Giriş**. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006.

Kitchener, Richard F.. “Genetic epistemology: naturalistic epistemology vs normative epistemology”. **Norms in Human Development**. ed. Leslie Smith and Jacques Voneche. New York: Cambridge University Press, 2006: 77-102.

Koselleck, Reinhart. **Kavramlar Tarihi**. çev. Atilla Dirim. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Konevi, Sadreddin. **Esma-i Hüsna Şerhi**. çev. Ekrem Demirli. 2.bs. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Köz, İsmail. **Mantık Felsefesi**. Ankara: Elis Yayınları, 2003.

Kripke, Saul A. "A Completeness Theorem in Modal Logic", **Journal of Symbolic Logic**. vol. 24. is. 1 (March 1959): 1-14.

_____. **Adlandırma ve Zorunluluk**. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

Kuçuradi, İoanna. **Etik**. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2011.

Knuuttila, Simo. "The Emergence of Deontic Logic in the Fourteenth Century". **New Studies in Deontic Logic**. ed. R. Hilpinen. Holland: D.Reidel Publishing, 1981: 225-248.

_____. "Medieval Modal Theories and Modal Logic". **In Handbook of The History of Logic**. ed. D.M. Gabbay and J. Woods. vol.2 (2008): 505-578.

Leibniz, G.W.. **Monadoloji**. çev. S. Kemal Yetkin. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1988.

_____. **Monadoloji-Metafizik Üzerine Konuşma**. çev. Atakan Altınörs. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.

_____. **Theodicee**. çev. Levent Özşar. Bursa: Biblos Yayınları, 2009.

Lewis, David K. **On the Plurality of Worlds**. New York: Blackwell, 1986.

Mahmud, Kaşgarlı. **Divanü Lügat-ı Türk Tercümesi Cilt III**, çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.

Marshall, Gordon. "norm, toplumsal norm, normatif". **Sosyoloji Sözlüğü**. çev. O. Akınhay, D. Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003: 533-534.

McNamara, Paul. "Deontic Logic". ed. Edward N. Zalta (Winter 2014 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/logic-deontic/> [10.06.2017].

Merton, Robert K.. "Bilimin Normatif Yapısı". **Bilim Sosyolojisi İncelemeleri**. çev. Kemal İnal. ed. Bekir Balkız, Vefa Saygın Öğütle. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010: 165-179.

Menzel, Christopher. "Actualism, Ontological Commitment, and Possible World Semantics". **Synthese**. vol. 85. is. 3 (1990): 355-389.

_____. "Possible Worlds". ed. Edward N. Zalta (Winter 2016 Edition).
<https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/possible-worlds/>
[25.09.2017].

Moore, G. E.. **Principia Ethica**. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Nasr, Seyyid Hüseyin. **İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş**. çev. Nazife Şişman.
İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.

Nişanyan, Sevan. "agnostik". **Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**. 2. bs. İstanbul: Adam Yayınları, 2004.

_____. "din" **Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**. 2. bs.
İstanbul: Adam Yayınları, 2004.

_____. "norm" **Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**. 2.
bs. İstanbul: Adam Yayınları, 2004.

_____. "örf". <http://www.nisanyansozluk.com/?k=%C3%B6rf> [11.02.2017]

_____. "yaratmak". <http://www.nisanyansozluk.com/?k=yaratmak> [13.03.2017]

Neumann, John von, Oskar Morgenstern. **Theory Of Games And Economic Behavior**. Princeton: Princeton University Press, 1953.

Opp, Karl-Dieter. "Normlar ve Değerler". **Sosyolojik Düşünce Sosyoloji Düşünce Sözlüğü**. çev. Bülent Arıbaş. ed. M.Borlandi, R.Boudon, M. Cherkaoui, B. Valade. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011: 555-560.

Oppenheimer, Franz. **Devlet**. çev. Alaeddin Şenel, Yavuz Sabuncu. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2005.

Ortaylı, İlber. "Tarih Yapmak/Tarih Yazmak İkileminde Türkiye". **Perşembe Konferansları 21**. Ankara: Rekabet Kurumu, 2008: 57-66.

_____. **Tarih Yazıcılık Üzerine**. 2.bs. Ankara: Cedit Neşriyat, 2011.

Ostwald, Martin. **Nomos and The Beginnings of Athenian Democracy**. Oxford: Clarendon Press, 1969.

Ozankaya, Özer. “düzgü-düzgünlük”. **Toplumbilim Terimleri Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1980: 44.

Öktem, Niyazi, Ahmet Ulvi Türkbağ. **Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet**. İstanbul: Der Yayınları, 2003.

Öner, Necati. **Klasik Mantık**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.

_____.”Klasik Mantıkta Modalite I: Modal Önermeler”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. c.15 s.1 (1967): 69-85.

_____. “Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkileri”. **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. c.17 s.1 (1969): 285-303.

Öner, Necati, Teo Grünberg. **Mantık I**. Ankara: Emel Yayınevi, 1994.

Özakıncı, Cengiz. “Kalemin Namusu”. **Bütün Dünya: Başkent Üniversitesi Kültür Yayını**. (Kasım 2011): 62-69.

Özemre, Ahmed Yüksel, Necmettin Şahinler. **Kamil Mürşidlerin Mirası**. 3. bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Özlem, Doğan. **Etik- Ahlak Felsefesi**. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004.

_____. **Mantık**. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2004.

Partridge, Eric. “lose” **Origins: A Short Etymological Dictionary Of Modern English**. London-New York: Routledge, 2006: 1830-1832.

_____. “norm” **Origins: A Short Etymological Dictionary Of Modern English**. London-New York: Routledge, 2006: 2147.

_____. “deonto” **Origins: A Short Etymological Dictionary Of Modern English**. London-New York: Routledge, 2006: 4017.

Peirce, C. S.. **Collected Papers vol. 1-6** . ed. C. Hartshorne- P. Weiss. Cambridge: Harvard University Press, 1931-58.

Popper, Karl. **The Logic of Scientific Discovery**. London-New York: Routledge, 2005.

- Quine, W.V., J.S. Ullian. **Bilgi Ağı**. çev. A. Hadi Adanalı. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001.
- Raz, Joseph. “Kelsen’in Temel Norm Kuramı”. çev. Şule Ş. Ceylan, **AÜHFD**. s. 62 c. 4 (2013): 1169-1193.
- Raof, Omar, Hamed Al-Raweshidy. “Theory of Games: An Introduction”. **Game Theory**. ed. Qiming Huang. Croatia: Sciyo, 2010: 1-12.
- Ronan, Colin A. **Bilim Tarihi**. çev. E.İhsanoğlu, F. Günergun. Ankara: Tubitak Yayınları, 2003.
- Russell, Stuart, Peter Norvig. **Artificial Intelligence A Modern Approach**. 3.ed. New Jersey: Prentice Hall, 2010.
- Sarioğlu, Hüseyin. **Ortaçağ Felsefesi II**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Scherrer, Deborah. “Why is the sky blue, why are sunsets orange, and what color is the Sun?”. **Stanford Solar Center**. <http://solar-center.stanford.edu/activities/SunColor/Drive-By-Science-What-Color-is-the-Sun.pdf> [29.07.2017].
- Schurz, Gerhard. **The Is-Ought Problem: An Investigation in Philosophical Logic**. Dordrecht: Kluwer, 1997.
- Seyyar, Ali. “kaide (norm; kural; düstur)”. **Ahlak Terimleri: Ansiklopedik Sözlük**. İstanbul: Beta Yayınevi, 2003: 250-251.
- _____. “normatif”. **Ahlak Terimleri: Ansiklopedik Sözlük**. İstanbul: Beta Yayınevi, 2003: 313.
- Shoham, Yoav, Kevin Leyton-Brown. **Multiagent Systems: Algorithmic, Game-Theoretic, and Logical Foundations**. rev. 1.1. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Sladek, Ondrej. “Between History and Fiction: On the Possibilities of Alternative History”. <http://old.flu.cas.cz/fictionality2/sladek.pdf> [02.10.2017].

Sinnott-Armstrong, Walter. **Moral Skepticisms**. New York: Oxford University Press, 2006.

Soysal, Ahmet. **İtkisel Mantık**. İstanbul: Monokl Yayınları, 2012.

Stalnaker, Robert C. "A Theory of Conditionals". **Studies in Logical Theory**. ed. Nicholas Rescher. Oxford: Blackwell, 1968: 98-113.

_____. "On Considering a Possible World as Actual". **Aristotelian Society Supplementary**. vol. 75. is. 1 (2001): 141-156.

Steinberger, Florian. "Frege and Carnap on The Normativity Of Logic". **Synthese**. vol.194 (2017): 143-162.

_____. "The Normative Status of Logic". ed. E. N. Zalta (Spring 2017 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/logic-normative/> [02.07.2017].

Sunstein, Cass R.. "Social Norms And Social Rules". **Chicago: John M. Olin Law and Economics Working Paper**. no. 36 (1995): 1-52.

Şen, Zekai. **Modern Mantık**. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2003.

Şenel, Alaeddin. **Siyasal Düşünceler Tarihi**. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2014.

_____. "Toplum Biçimleri Boyunca Eşitlik-Eşitsizlik Tartışması". **Toplum ve Hekim Dergisi**. c. 29. s. 1 (2014): 5-23.

Taşdelen, İskender. **Mantığın Gelişimi**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.

Tekbacak, Fatih, Tuğkan Tuğlular, Oğuz Dikenelli. "Normatif Çoklu Etmen Sistemlerinde Rol Tabanlı Etmenler için Politika Tabanlı Bir Erişim Denetimi Yaklaşımı", **Akademik Bilişim'10 - XII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri, 10-12 Şubat 2010**. Muğla Üniversitesi: 255-260.

"Türk Ceza Kanunu (5237 S.K.)". **Resmi Gazete**, 25611, Eylül 2004.

"Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (2709 S.K.)". **Resmi Gazete**, 17863, Kasım 1982.

- Tzu, Lao. **Tao Te Ching**. çev. Osman Yener. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1998.
- Ullmann-Margalit, Edna. **The Emergence of Norms**. Oxford: Clarendon Press, 2015.
- Uluğ, Feyzi. **Mevzuat Hazırlama Tekniği**. Ankara: İm Eğitim Araştırma Yayın, 1986.
- Ural, Şafak. **Temel Mantık**. İstanbul: Çantay Kitabevi, 1995.
- von Wright, G. H.. “Is There a Logic of Norms?”. **Ratio Juris**. vol. 4. (1991): 265-283.
- _____. “On the Logic of Norms and Actions”. **New Studies in Deontic Logic**. ed. R. Hilpinen. Holland: D.Reidel Publishing, 1981: 3-85.
- Weinberger, Ota. “The Logic of Norms Founded on Descriptive Language”. **Ratio Juris**. vol. 4. no. 3 (December 1991): 284-307.
- Will, Oliver, Rainer Hegselmann. “Modeling Hume’s Theory of Norm Emergence”. **Minding Norms**. ed. R. Conte, G. Andrighetto, M.Campenhi. New York: Oxford University Press, 2014: 68-80.
- Wittgenstein, Ludwig. **Tractatus Logico-Philosophicus**. 4.112. çev. Oruç Aruoba. 7. bs. İstanbul: Metis Yayınları, 2013.
- Wooldridge, Michael. **An Introduction To Multiagent Systems**. West Sussex: John Wiley and Sons, 2002.
- Wooldridge, Michael, Nicholas R. Jennings. “Intelligent Agents: Theory and Practice”. **The Knowledge Engineering Review**. vol. 10. is. 2 (1995): 115-152.
- Yagisawa, Takashi. **Worlds and Individuals, Possible and Otherwise**. New York: Oxford University Press, 2010.
- Yazır, Elmalılı M.Hamdi. **Kur’an-ı Kerim Türkçe Meali**. haz. Abdulvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.

“Yehova İsmi İncil’de Yer Almalı mı?”. **Gözcü Kulesi Dergisi** (01 Ağustos 2008).
<https://www.jw.org/tr/yayinlar/dergiler/wp20080801/incilde-yehova-ismi/>
[05.02.2017].

Zangwill, Nick. “The Normativity of Mental”. **Philosophical Explorations**. vol. 8
no. 1 (March 2005): 1-19.

EKLER

Ek 1.

Normatif Mantık ve Psikolojizm Eleştirisi

Mantığı normatif mantık formunda temellendirmek bizi kaçınılmaz olarak mantığın temeli ve saf mantık tartışmalarına götürmektedir. Bu tartışmalar da daha çok mantık ilkelerinin nasıl anlaşılması gerektiğine yani mantık ilkelerinin apriori mi yoksa aposteriori bilgi olarak mı var olduğuna ilişkindir. Mantık ilkelerini, metafiziği, epistemolojiyi, etiği, tüm felsefi kavram ve sorunları deneyle edinebildiğimiz aposteriori bilgilerden çözümleyip psikolojik görüngüler olarak kabul eden ve öznel psikolojik deneyim açısından açıklamaya çalışan yaklaşım psikolojizm olarak adlandırılır.³²⁸ Psikolojizm karşıtları ise görüşlerini deneyle öncelenmeyen apriori bilginin ve/veya ideal özün var olduğuna dayandırır. Psikolojizmin önde gelen ismi J.S. Mill iken Frege ve Husserl'in başlıca psikolojizm karşıtları olduğu kabul edilir.³²⁹ Ancak Husserl, Frege onu psikolojist mantıkçı olarak değerlendirse de,³³⁰ kendisinin hem psikolojizme hem de psikolojizm karşıtlarına eleştirilerde bulunarak, onlardan farklı bir görüşte olduğunu ileri sürer. Husserl'in görüşüne göre, psikolojizm olgulardan edindiği bilgileri tümevarım yöntemiyle dereceli olarak kavradığı için, psikolojizm karşıtları ise tüm bilimlerin normatif mantıksal kuralları şart koştuğu ve onlarla uyuşum içinde olduğunu söylediklerinden esasında psikolojizme düştükleri için evrensel tarzda geçerli mutlak bir bilim (*mathesis universalis*) ortaya koyamazlar.³³¹ Husserl'e göre ise mutlak bilim saf mantığın yasalarıyla *mathesis pura*'nın yasalarını içeren saf kavramsal bilginin alanında oluşturulabilir.³³² Bu idealite anlayışında sezgi ya da deneyim ile

³²⁸ Habip Türker, "Husserl'de Psikolojizm Eleştirisi", **Kaygı**, s. 11 (Bahar 2011): 76.

³²⁹ Martin Kusch, "Psychologism", ed. E. N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/win2015/entries/psychologism/> [01.02.2018]

³³⁰ **age**.

³³¹ Türker, **age**, 90; Ahmet İnam, **Edmund Husserl'de Mantık** (Ankara: Vadi Yayınları, 1995), 99.

³³² Türker, **age**, 90-91.

olgudan bağımsız olarak var olan mantıksal yasa kavranabilir.³³³ Husserl'in diyalektiğin dışına çıkararak geliştirdiği hakikat anlayışı onun idealite-olgu ayırımına dayanmaktadır. Yargıların doğru veya yanlışlığını ele alan doğruluk mantığı, doğruluğun karşılığını olgusal alanda bulduğu için daha temel olan çelişmezlik mantığına indirgenmelidir.³³⁴ Husserl'e göre 'çelişmezlik mantığı', ideal alanda yargıların çelişmeden, birbirleriyle form olarak bağdaşır biçimde biraraya gelebilmelerini araştırır. Bunu yaparken de yargıları seçikliği ve apaçıklığı açısından ele alır. Yargılar üzerine seçiklik ve apaçıklık araştırması yapan ve sonuca varan etkin bir bilinç vardır.³³⁵ Bu yönüyle Husserl mantığı, "öznenin 'tinsel bakışı'na, 'görü'süne, 'etkinliğine' önem veren bir görüştür."³³⁶

Türker'e göre , "Husserl, Kant ve Herbart'a (1776-1841) uyarak iki tür mantık arasında kesin bir ayırım yapar: Birincisi diğer bilimlerin uygulama alanı olarak normatif mantık, ikincisi ise saf mantık."³³⁷ Saf mantık ile kastedilen alan, mantığın temel ilke ve kurallarından oluşan alandır. Psikolojizm tartışmaları bu ilkelerin temelde nasıl oluştuğuyla ilgilidir. Normatif mantık ise psikolojizm karşıtlarının temel mantık ilkelerinin doğruluk ilkesine ve doğruluk değerine dayandığını iddia ettikleri alandır. Husserl'e göre Kantçı ve Herbartçı okulların kabul ettiği gibi öznel psikolojik görüngü olmayan, bilimlerle deneylenenin dışında kendine has bir doğruluk alanı varsa ve bu alanın kuralları mantıksal doğruluk üzerinden saf mantığın kurallarını ortaya koyuyorsa bu verileri şeylerin doğru durumlarından (*true state of things*) elde ettiği için psikolojizm karşıtlarının kurmaya çalıştıkları disiplin başarısızlıkla sonuçlanmaktadır.³³⁸ Husserl, mantığın psikolojik bir disiplin olarak görülmesinin altında bazı önyargıların yattığını söyler, ve bu önyargıların bazılarının psikolojizm karşıtları tarafından da benimsendiğini gösterir. Türker'e göre bu önyargılar birinci önyargıya indirgenebilir.³³⁹ Birinci önyargı ise, bilginin normatif ilkelerinin zihinsel temelde belirlendiği için bilgi psikolojisi üzerine kurulduğıyla ilgilidir. Husserl, "Bilgi etkinliklerimiz için normlar olarak hizmet eden yasalarla, düşünce içeriklerimizdeki normatifliği içeren ve onların evrensel

³³³ Türker, **age**, 91.

³³⁴ İnam, **Edmund Husserl'de Mantık**, 64.

³³⁵ **age**, 64-66.

³³⁶ **age**, 66.

³³⁷ Türker, **age**, 81.

³³⁸ Edmund Husserl, **Logical Investigations Vol. 1**, trans. J.N. Findlay, ed. D. Moran (London: Routledge, 2001), 44-45.

³³⁹ Türker, **age**, 90.

zorunluluğunu ileri süren yasaları her zaman ayırt etmeliyiz.” der ve açıklayıcı örnek olarak $(a+b) \cdot (a-b) = a^2 - b^2$ gibi bir eşitliğinin hüküm vermeye veya normatif davranışa gönderme yapmadığını; bu eşitliğin teorik bir yasa olup, pratik bir kural olmadığını söyler. Ve mantık yasalarını teorik hakikatler (*theoretical truths*) olarak kabul eder. Böyle bir önermeyi normatif biçimde sunmanın ise hakikati değiştirmeyeceğini söyler.³⁴⁰ Frege’ye göre ise tümcelerin anlamı düşünce içeriğidir, gönderimi ise doğruluk değeridir.³⁴¹ Doğruluk değeri nesneye aittir ve düşüncenin bir parçası değildir. Frege, düşünceden anladığının, onun öznel bir düşünme edimi olduğu değil, düşünen varlıklar için genel bir özellik oluşturan nesnel bir bağlam olduğunu söylemektedir.³⁴² Bu anlamda Frege, yukarıdaki eşitlik benzeri saf matematiksel veya mantıksal ilişkileri Husserl gibi teorik hakikatler olarak değil nesnelere gönderimi olan anlamların doğruluk değerleri olarak ele alır.

Frege’nin doğruluk anlayışında, önermeler doğruluk değerlerini olgusal alandaki karşılıklarında bulmazlar. Çünkü, ona göre doğruluk karşılık gelme ilişkisini (correspondence relationship) yansıtmaz. Doğru apriori bir gerçekliktir. Oysa karşılık gelme ilişkisi deney ve gözleme dayandığından yeni karşılıklar keşfedildiğinde yeni doğrular ortaya çıkar.³⁴³ Frege’nin psikolojist mantığa eleştirisi de bu yönüyle *doğru (true)* ve *doğru-olarak-kabul-edilen (being-taken-to-be-true)* arasında ayırım yapmadıkları içindir. Doğru onu bilen kişiye göre değişmeyen, doğru-olarak-kabul-edilen ise kişiye göre değişen bir şeydir.³⁴⁴ Böylece Frege için anlam ve gönderim dilsel ifadelerini, onun en tepeye koyduğu ‘doğru’ ve ‘yanlış’ın altında sıralanarak oluşturur. Frege’nin mantığını “etik gibi normatif bir bilim” yapan da onun bu yönüdür. Etikteki ‘iyi’ ve estetikteki ‘güzel’ mantıkta ‘doğru’ya karşılık gelir. Bunun gibi fizikteki ‘ağır’, ‘sıcak’ ve kimyadaki ‘asit’, ‘baz’ bu bilimlerin temelini oluşturan ve ulaşmayı hedefledikleri amaçlardır.³⁴⁵ Frege mantık ve doğruluk ilişkisi üzerine şunları söylemektedir:

³⁴⁰ Edmund Husserl, **Logical Investigations Vol. 1**, 101-103.

³⁴¹ Gottlob Frege, “Sense and Reference”, **The Philosophical Review**, trans. Max Black, Vol.57, Is.3 (1948): 217.

³⁴² **age**, 214.

³⁴³ Gottlob Frege, “Thought”, **The Frege Reader**, trans. P. Gech – R.H. Stoothoff, ed. M. Beaney (Oxford: Blackwell, 1997): 327.

³⁴⁴ Kusch, **age**.

³⁴⁵ Gottlob Frege, **Posthumous Writings**, trans. P. Long – R. White (Oxford: Basil Blackwell, 1979), 128.

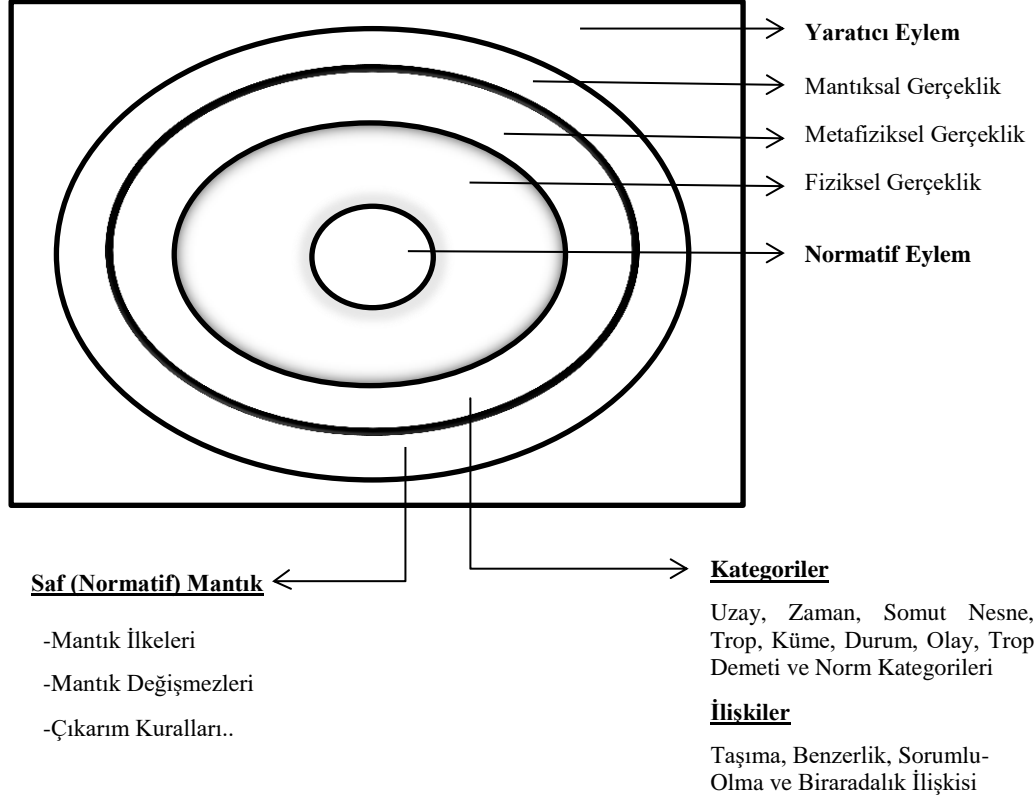
“Mantığa atfettiğimiz görev, konusu ne olursa olsun tüm düşünme faaliyetlerinde en yüksek genellikte neyin sağlandığını söyleyebilmesidir. Düşünmemizin ve bir şeyi doğru kabul etmenin kurallarının doğruluğun yasalarıyla belirlenmiş olduğunu varsaymak zorundayız. Kurallar, yasalarla birlikte verilmiş olmaktadır. Dolayısıyla diyebiliriz ki: Mantık, doğruluğun en genel yasalarının bilimidir.”³⁴⁶

Saf mantık ilkeleri ile doğru arasındaki ilişki hakkında ise, “...mantık yasaları, ‘doğru’ sözcüğünün içeriğinin açığa çıkmasından başka bir şey değildir. Her kim ki bu sözcüğün anlamını kavrayamaz,..., mantığın görevinin ne olduğu konusunda açık bir fikre sahip olamaz.”³⁴⁷ demektedir.

Psikolojizm üzerine tartışmalar böylece sürüp giderken çalışmamın içerisinde bu tartışmalara girmeden yeni bir normatif mantık anlayışı ortaya koymaya çalıştığımı söyleyebilirim. Fakat yine de, doğru ve doğruya dayalı mantık ilkeleri üzerine düşünceleriyle ayrıca mantığın temelde normatif olduğu düşüncesiyle Frege ile aynı çıkışta olduğumu söyleyebilirim. Sonrasında normatif eylem yaklaşımı gereği psikolojizme ve bazen de Husserl’in transendental yaklaşımına çekilebilecek yönlerde temellendirmelerde bulunduğum gözlenebilir. Kavramsal soyutlamalarla yapılan temellendirmeler her zaman yanlış anlaşılmaya veya anlaşılmamaya müsait olmuştur. Nitekim Husserl, psikolojizm taraftarlarını ve karşıtlarını eleştirip yeni bir görüşte olduğunu söylerken, Frege onu psikolojizm eğiliminde olduğu gerekçesiyle eleştirmiştir. Bu nedenle normatif eyleme dayalı normatif mantık yaklaşımında diğer üç görüşle zaman zaman örtüşen başka bir görüşte olduğumu söylemek daha makul görünmektedir. Örneğin, Hart ve Frege’den yola çıkarak normatif eylemi başlatan eyle(x)=Doğru şeklinde belirlediğimiz temel normu eyleyebilecek bir insan vücudunun ve emirleri işitebilecek normatif bir zihinin faaliyet gösterebileceği bir temel gerekir ki, buna düzenleyici hareket anlamında ‘yaratıcı eylem’ dedim. Yaratıcı eylem ile transendental düşüncenin pratik alanı kısmen örtüşse de bundan farklı olduğunu Giriş bölümünde Kant üzerinden örneklendirdim. Yaratıcı eylemin fonksiyonu ol(x)=Doğru şeklinde gösterilebilir. Yaratıcı eylemin hareketi mutlak doğru iken, normatif eylemin hareketi göreceli doğrudur. Çünkü, normatif eylem fiziksel gerçeklikteki bölgesel bir gerçekliğe işaret eder. Bu da fiziksel gerçeklik içerisindeki insanlar kümesine işaret eder. Yaratıcı eylem ise tüm gerçekliği oluşturan salt gerçekliktir. Bu ilişkiyi şema ile aşağıdaki gibi gösterebiliriz:

³⁴⁶ age, 129’ dan aktaran Gottlob Frege, **Aritmetiğin Temelleri, Önsöz**, çev. H. Bülent Gözkan (İstanbul: YKY, 2008), 14.

³⁴⁷ age, 3’ten aktaran Gottlob Frege, **Aritmetiğin Temelleri, Önsöz**, çev. H. Bülent Gözkan (İstanbul: YKY, 2008), 14.

Şekil 3: Normatif Eylem Yaklaşımına Dayalı Normatif Mantıkta Gerçekliğin Gösterimi

Modal mantığın uzantısı olan mümkün dünyalar tartışmaları gerçek dünya-mümkün dünya ayrımında mantıksal gerçeklik, metafiziksel gerçeklik ve fiziksel gerçeklik üzerinden yapılır. Bu yüzden gerçekliği bu üç temel bağlamda ele aldık. Bu gerçekliklerden mantıkça zorunluluk en kuvvetli zorunluluk kabul edilirken, fizikçe zorunluluk en zayıf zorunluluk kabul edilir. Metafizik zorunluluk ise kuramsal yaklaşımlara göre değişmekle birlikte mantıksal tutarlılık ile fiziksel alanı çözümlememize olanak sağlar. İçerisinde yaşadığımız gerçek dünya hem mantıkça hem metafizikçe hem de fizikçe mümkün olan dünyadır. Gerçek dünyanın hem mantıkça hem metafizikçe hem de fizikçe zorunlu olmaması bu tartışmaların tümevarım yöntemiyle kurgulanmasından ileri gelir. Fakat, idealist yaklaşımla tündengelimsel olarak böyle bir gerçek dünya da kurgulanabilir. Biz ise gerçek dünya-mümkün dünya ayrımını Armstrong'un dediği gibi yararlı kurmacalar olarak görme taraftarıyız. Sağladığımız temel yarar için gerçeklik üzerine bilgimizin normatif bir temelde geliştiğini görmek olmuştur. Bu sayede normatif sistemlerin dayatmalarından gerçek olmayanlarını ayırt etme imkanı elde ederiz.

Normatif sistemleri metafizik norm kategorisiyle uzay ve mekana dahil ettiğimizden normatif önermeleri -meli, -malı gereklilik kipiyle oluşan veya betimsel önerme gibi gözükmüş normatif anlama sahip önermeler olarak görmemek gerekir. Husserl yukarıda sözünü ettiğimiz birinci önyargısında psikolojizm karşıtlarının bu bakımdan yanlış olduğunu söylemektedir. Biz bu yanlışından kurtulmak için normları tropolar yardımıyla insana yüklenen özellikler olarak ele aldık. Böylece normları kitaplardan, zihinlerden ve dillerden alıp varlık alanına dahil etmiş olduk. Örneğin, TCK'daki "Bir insanı kasten öldüren kişi, müebbet hapis cezası ile cezalandırılır" normatif ifadesini huzurlu bir ideal mümkün dünya tasavvuru olarak değil, bu normun yüklediği *sorumlu-olma*(*eyle*(Norm_{TCK-81/1})) tropu ile onu taşıyan somut nesnenin (birbirinden farklı, tek tek, bireylerin) şu anda içerisinde yaşadığımız gerçeklikle olan ilişkisi bakımından ele aldık. Bu türden bir ilişkiyi tüm normatif sistemler üzerinden göstermek mümkündür. Husserl'in 'bilinç ile bilinçteki nesne arasında köprü olarak gördüğü mantığı'³⁴⁸, farklı metafizik (ontolojik) kategoriler ile ilişkiler üzerinden kurulduğu için ve normatif eyleme dayalı normatif mantık yaklaşımımız ayrıca Fregeci temellere sahip olduğu için psikolojizm karşıtlarıyla beraber tamamen yanlış bulunabilir. Fakat, normatif eylem yaklaşımı bakımından da Husserl'in transendental mantığında aşağıdaki gibi bir çözümleme yapılabilir:

"'a-b+b=a' demek yerine 'a'yı b'den çıkar ve b'yi yeniden ekle', benzer şekilde;

'Q'yu, M ve N öncüllerinden çıkar' yerine, 'Q sonucuna M ve N öncüllerinden ulaşılabilir denilebilir.'³⁴⁹

örneklerde Husserl, "çıkarmak" ve "eklemek" sözcükleri ile "farklı" ve "birikimi" oluşturan bir bilinç etkinliğini vurguladığı için bunları 'eklemek' ve 'çıkarmak' üzerine normatif emirler olarak değil, bu emirleri eyleyen bir zihin olarak kabul edebiliriz. "Sonucuna ulaşmak" için 'ben'in kendi ürününü ortaya koyarak sezgisel özneliğini keşfetmesi ise 'sonuca var' emrini göstermese de kişisel normlarının ilgili kısmının farkında olan bir zihni gösterebilir. Ayrıca 'a-b+b=a' gibi bir teorik hakikatin kişisel normlar arasında yer almasını ol(x) hitabının muhatabı olan tüm varolanlar gibi insanın da normatif ilişkileri eyle(x) formunda idrak edebilecek bir yetiye sahip olması şeklinde açıklayabiliriz. Bu yeti ise normatif bilinçtir.

³⁴⁸ İnam, *Edmund Husserl'de Mantık*, 105.

³⁴⁹ Edmund Husserl, *Formal and Transcendental Logic*, trans. D. Cairns (The Hague: Martinus Nijhoff, 1969), 44.

Ek 1. KAYNAKÇA

Frege, Gottlob. **Posthumous Writings**. trans. P. Long – R. White Oxford: Basil Blackwell, 1979.

_____. "Sense and Reference". **The Philosophical Review**. trans. Max Black. Vol.57. Is.3 (1948): 209-230.

_____. "Thought". **The Frege Reader**. trans. P. Gech – R.H. Stoothoff. ed. M. Beaney. Oxford: Blackwell, 1997: 325–345.

Husserl, Edmund. **Formal and Transcendental Logic**. trans. D. Cairns. The Hague: Martinus Nijhoff, 1969.

_____. **Logical Investigations Vol. 1**. trans. J.N. Findlay. ed. D. Moran. London: Routledge, 2001.

İnam, Ahmet. **Edmund Husserl'de Mantık**. Ankara: Vadi Yayınları, 1995.

Kusch, Martin. "Psychologism". ed. E. N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/win2015/entries/psychologism/> [01.02.2018]

Türker, Habip. "Husserl'de Psikolojizm Eleştirisi". **Kaygı**. s. 11 (Bahar 2011): 75-93.

ÖZ GEÇMİŞ

Genel Bilgiler

Adı Soyadı: Erkan DEVİREN

Doğum Yeri ve Tarihi: İstanbul - 1987

E-Posta: normativellogic@gmail.com

Eğitim Durumu

2001-2005: Vefa Poyraz Yabancı Dil Ağırlıklı Lise

2005-2006: Bilkent Üniversitesi Felsefe Bölümü (Burslu) - Terk

2011-2015: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Felsefe Bölümü

2015-2016: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Adalet Önlisans

2014-2018: Yıldız Teknik Üniversitesi Felsefe Anabilim Dalı Yüksek Lisans

2016- : İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Lisans

Akademik Etkinlik

IV. Yıldız Sosyal Bilimler Kongresi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Aralık 2017